

7707.

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 22.

SRI-SANKARĀCHĀRYA'S MISCELLANEOUS WORKS.

— Vol. IV.

श्रीशङ्करभगवत्पादीयप्रकरणप्रबन्धावलिः
चतुर्थसंपूटम्.

EDIED BY
 A. MAHADEV A SA S T R I, M.A.,
Curator, Government Oriental Library, Mysore,
 AND
 P. AMBARENDRA K. RANGACHĀRYA,
Pandit, Government Oriental Library, Mysore

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

mysore:

7707

EDITOR'S NOTE.

The works collected in this volume have been edited from the printed editions and the manuscript copies found in the Government Oriental Library and in the Mutt Libraries at Nagercoil and Kudh
•

A. M. S.

ग्रन्थसूची.

			पत्रसं.
आत्मबोधः	..	..	१
विवेकचूडामणिः	..	..	११
वाक्यवृत्तिः	..	..	८५
स्वात्मनिरूपणम्	..	..	९३
योगतारावलिः	..	..	१०९
र्मवंदान्तस्मिद्धान्तमारम्भः	..	..	११५

१. आत्मबोधविषयमूलिका.

			पत्रसं.
आत्मबोधस्योपादेयत्वम्	..	..	१—९
संसारस्य मिथ्यात्वम्	..	..	६—११
स्थूलसृष्टमकारणोपादयः	..	..	१२—१४
पञ्चकोशादिभ्यः आत्मनो विवेकप्रकारः	..	..	१५—१८
आत्मनोऽविकारित्वम्	..	..	१९—२३
आत्मस्वरूपोपदेशः	..	..	२४—२७
तुद्धर्यादिभिः आत्मनोऽज्ञेयत्वम्	..	..	२८—२९
आत्मनः ध्रवणम्	..	..	३०—३१
आत्मनोऽमननप्रकारः	..	..	३२—३७
आत्मनः ध्यानप्रकारः	..	..	३८—४४
जीवात्मपरमात्मनोरक्यम्	..	..	४५—४८
जीवन्मुक्तिः	..	..	४९—५३
ब्रह्मणो लक्षणम्	..	..	५४—६१
आत्मज्ञानफलम्	..	..	६६—६८

२. विवेकचूडामणिविषयमूलिकी.

			पत्रसं.
गुरुनमस्कारः	...	..	१
नरजन्मप्रशंसा	..	..	२—५
आत्मबोध एव मुक्तिहेतुः	..	..	६—७
मुक्त्यर्थो यत्त्वविशेषः	..	..	८—१०

	श्लोकसं.
विचारः कर्तव्यः	११—१५
आत्मविद्याशिकारी	१६—१७
साधनचतुष्यम्	१८—३२
गुरुपर्मात्तः	३३—४४
मार्गोपदेशः	४५—७०
माक्षेहत्वः	७१—७२
आन्मानान्मविवेचनम्	७३
स्थूलशरीरम्	७४—९३
सूक्ष्मशरीरम्	९४—१०९
कारणशरीरम्	११०—१२५
परमात्मा	१२६—१३८
वन्धुः	१३९—१४८
वन्धुमोक्षोपायः	१४९—१५५
अश्रमयकोशाशिव्यक	१५६—१६६
प्राणमयकोशाशिव्यक	१६७—१६८
मनोस्थानशिव्यक	१६९—१८५
विज्ञानमयकोशाशिव्यक	१८६—१९३
धनार्थविद्यानाशोपर्मात्तः	१९४—२०८
आनन्दमयकोशाशिव्यक	२०९—२११
माक्षिस्त्वरूपम्	२१२—२२५
प्रद्वाणोऽठिर्तीयव्यम्	२२६—२३९
प्रद्वस्त्वरूपम्	२४०—२४३
तत्त्वमर्गिमहावाक्यार्थः	२४४—२६८
वामनाक्षयोपाय	२६९—३२२
प्रमादत्याग	३२३—३४२
ममार्थ	३४३—४२७
जावन्मुन्त्रशब्दणम्	४२८—४४२
ज्ञानान्कस्मिलय	४४३—४६५
प्रद्वाणि नानात्वतिप्रथः	४६६—४७२
आनन्दयोग कर्तव्य	४७३—४८२
शिष्यस्य स्वानुभवकथनम्	४८३—५२२
युरोरनुशासनम्	५२३—५३६

	क्षेत्रकसं.
ब्रह्मविदः समाचारः	... ५३७—५५८
शरीरपातः	... ५५९—५६४
ब्रह्मभावापत्तिः	... ५६५—५८२

---

३. वाक्यवृत्तिविषयसूची.

मङ्गलाचारः	...	...	१—२
शिष्यस्य लक्षणं प्रश्नश्च	.	...	३—४
शिष्यप्रशंसापूर्वकं विषयादिप्रदर्शनम्	.	...	५—६
शिष्यप्रश्नानां सामान्येनोत्तरम्	...	...	७—१०
आत्मनः साक्षित्वम्	...	...	११—१७
“ चेतन्यत्वम्	...	.	१८—२३
“ आनन्दत्वम्	...	.	२४—२५
त्वम्पदार्थः	...	...	२६—२८
तत्पदार्थः	...	...	२९—३६
वाक्यार्थः	...	.	३७—३९
वाक्यार्थफलम्	...	...	४०—४१
वाच्यार्थविरोधप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणावतारः	.	...	४२—४८
वाक्यार्थपरोक्षोपायः	...	.	४९—५०
विदेहमुक्ति	...	...	५१—५३

---

४. स्वात्मनिरूपणविषयसूची.

मङ्गलाचारः	...	...	१—२
अनुवन्धचतुष्यम्	...	...	३—६
कोशपञ्चकविवेकः	...	...	७—१२
आत्मतत्त्वस्वरूपम्	...	...	१३—१७
ब्रह्मस्वरूपम्	...	...	१८—२२
महावाक्यविचारकत्वयत्वम्	...	.	२३—२४
पदार्थविचारः	.	...	२५—२८
सामानाधिकरण्यत्रितयस्वरूपम्	...	.	२९—३०

		श्लोकसं.
लक्षणात्रितयस्वरूपम्	..	३१—३६
वाक्यार्थवोधः, फलं च	..	३७—३८
कार्यव्युत्पत्तिनिरासः	..	३९—४०
गुरुपमदनावद्यकत्वम्	..	४१—४३
व्रह्मणि वेदस्य प्रामाण्यम्	..	४४—४८
तन्त्राणामनुवादकत्वम्	..	४९
वेदस्यांशद्वयं तत्कार्यं च	..	५०—५५
स्याभाविकजीवत्ववादनिरासः	..	५६—५७
जीवस्य माधवनशक्त्या परत्वावासिनिरासः	..	५८—६१
मरुपतापर्थनिगमपूर्वकमेकशेषमिदान्तः	..	६२—६५
शान कर्मणोरङ्गाङ्गित्वनिगमः	..	६६—६९
आनस्यवाचियानिवर्तकत्वम्	..	७०—७१
आत्मनस्माधित्वम्	..	७२—७६
थमक्तागणवादनिगमपूर्वकं व्रह्मकारणत्वमर्थनम्	..	७७—८०
वेदान्तानां जगन्मिथ्यान्वयांधकत्वम्	..	८१—८४
सर्वस्य व्रह्मवेदांकिकविद्यवहारांपपत्तिः	..	८५—८६
आत्मनोऽहंवुद्धर्थत्वम्	..	८७—९१
उपाधिभेदादात्मनोऽनुभववैचित्रचन	..	९२—९५
विठ्ठदग्नुपवेन सर्वस्य व्रह्मत्वम्	..	९६—९८
विदुपां शर्गगादिद्यवहारांपपत्तिः	..	९९—१०२
वेदान्तानां व्रह्मात्मकत्वे तात्पर्यम्	..	१०३—१०४
गुरुनिवांधितः शिष्यः स्वानुभवं प्रकटयति	..	१०५—१५३
आत्मवांप्रफलम्	..	१५४—१५६

५. योगतारावली.

गुरुनमस्कारः	..	१
नादानुसन्धानसमाधेः प्राशस्त्यम्	..	२
नादांङ्गव	..	३
नादानुसन्धानकलम्	..	३
बन्धुत्रितयम्	..	४
बायुनिरोधः	..	५

अमृतस्नावः	..	..	..	७
कुम्भविद्या	..	..	..	८—१०
प्राणानिललयः	..	..	..	११—१३
राजयोगः	..	..	..	१४—१६
मनोन्मनी	..	..	..	१७—१८
मनोन्मन्यवस्थोपायः	..	..	..	१९—२०
अमनस्कमुद्रा	..	..	..	२१—२३
योगनिद्रा	..	..	..	२४—२९

६. सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसङ्ग्रहः

मङ्गलाचरणम्	..	..	..	१—५
अनुवन्धचतुष्टयम्	..	..	..	६—१२
साधनचतुष्टयम्	..	..	..	१३—१६
नित्यानित्यवस्तुविवेकः	..	..	..	१७—२२
विरक्तिः	..	..	..	२३—४८
कामदोषः	..	..	..	४९—६२
कामविजयोपायः	..	..	..	६३—७०
धनदोषः	..	..	..	७१—८४
विरक्तिफलम्	..	..	..	८५—९४
शमादिष्माधनानि	..	..	..	९५
शमः ..	..	..	..	९६—१०४
मनःप्रसादसाधनम्	..	..	..	१०५—१०९
ब्रह्मचर्यम्	..	..	..	११०—१११
अहिंसा	..	..	..	११२
दया अवक्रता	..	..	..	११३
वैतृष्ण्यम्	..	..	..	११४
शार्चम्	..	..	..	११५—११६
दस्मः	..	..	..	११७
सत्यम्	..	..	..	११८
निर्ममता	..	..	..	११९
स्थैर्यम्	..	..	..	१२०

			क्षेत्रसं
अभिमानविवर्जनम्	...	...	१२१
ईश्वरध्यानम्	...	...	१२२
व्रह्मविन्महवासः	...	...	१२३
क्षाननिष्ठा	...	...	१२४
समत्वम्	...	...	१२५
माननाम्नक्षिः	...	...	१२६
एकान्तर्शीलता	...	...	१२७
मुमुक्षुता	...	...	१२८
दमः	...	...	१२९—१३६
तितिक्षा	...	...	१३७—१५०
मन्त्यामः	...	...	१५१—२०८
थ्रज्ञा	...	...	२०९—२१६
चित्तसमाधानम्	...	...	२१७—२२४
मुमुक्षुत्वम्	...	...	२२५—२८२
मृपात्वनिरूपणम्	...	...	२८३—२९२
आनन्दानामविवेकः	...	...	२९३—२९५
अध्यारोपः	...	...	२९६—२९७
अश्वानम्	...	...	२९८—३०८
ईश्वरः	...	...	३०९—३१७
प्रत्यगात्मा	...	...	३१८
जीवः	...	...	३१९—३२९
जगन्मर्ग	...	...	३३०—३३४
भूतानि	...	...	३३५—३३७
लिङ्गशरीरम्	...	...	३३८—३४०
धीन्द्रियाणि	...	...	३४१
अन्तःकरणम्	...	...	३४२—३४९
विज्ञानमयः कोशः	...	...	३५०—३५४
मनोमय कोशः	...	...	३५५—३६२
चित्तप्रसादहंतुः	...	...	३६३—३६८
मत्त्वबृहिंहंतुः	...	...	३६९—३७४
प्राणमयकोशः	...	...	३७५—३८४
सूक्ष्मप्रपञ्चः	...	...	३८५—३९५

			श्लोकसं.
स्थूलप्रपञ्चः	...	...	३९६—३९७
पञ्चीकरणम्	...	...	३९८—४०८
भूतगुणाः	...	...	४०९—४१०
इन्द्रियसामर्थ्यम्	...	...	४११—४१५
इन्द्रियाधिदैवतानि	...	...	४१६—४२८
ब्रह्माण्डसृष्टिः	...	...	४२९—४३२
चतुर्विंधजन्तवः	...	...	४३३—४४१
अन्नमयकोशः	...	...	४४२—४५४
आत्मानरूपणम्	...	...	४५५—४८७
अज्ञाननिवर्तकम्	...	...	४८८—४९९
पुत्रात्मवादः	...	...	५००—५०३
देहात्मवादः	...	...	५०४—५१३
इन्द्रियात्मवादः	...	...	५१४—५१९
प्राणात्मवादः	...	...	५२०—५२४
मनात्मवादः	...	...	५२५—५३०
बुद्ध्यात्मवादः	...	...	५३१—५३५
अज्ञानात्मवादः	...	...	५३६—५४२
ज्ञानाज्ञानात्मवादः	...	...	५४३—५४७
शून्यात्मवादः	...	...	५४८—५६४
शून्यवादनिरासः	...	...	५६५—५७७
आत्मस्वरूपम्	...	...	५७८—६०१
आत्मन अनन्दत्वनिरूपणम्	...	...	६०२—६१३
आत्मान्यस्य सुखत्वनिरासः	...	...	६१४—६५१
आत्मनोऽद्वितीयत्वम्	...	...	६५२—६८१
तत्त्वपदार्थः	...	...	६८२—६८६
त्वंपदार्थः	...	...	६८७
वाच्यार्थविरोधः	...	...	६९८—७११
लक्ष्यार्थनिरूपणम्	...	...	७१२—७३८
अखण्डार्थः	...	...	७३९—७७३
अधिकारिनिरूपणम्	...	...	७७४—७८७
ध्रवणादिनिरूपणम्	...	...	७८८—७९७
सविकल्पकसमाधिः	...	...	७९८—८०१

	श्लोकसंख्या
निर्विकल्पकसमाधिः	८०२—८०१
हृश्यानुविद्धसविकल्पः	८०८—८३
ज्ञाननिष्ठायां कर्मानुपयोगः	८३१—८४
शब्दानुविद्धसविकल्पः	८४६—८५
निर्विकल्पसमाधिः ...	८५२—८५
वाह्यसमाधिप्रकारः ...	८५७—८७
प्रमादत्यागः ...	८८०—८८
योगः ...	८८
अष्टावङ्गानि	८८८—८९
समाधिविघ्नाः	८९९—९०
शिष्यस्य स्वानुभवः ...	९०२—९१
ज्ञानभूमिका:	९१३—९१
शुभेच्छा	९१
विचारणा	९१
तनुमानसी	९१
सत्यापात्	९१
संसक्तिनिमिका	९२
पदार्थभावना	९२१—९२
तुर्यगा	९२३
जाग्रज्ञाग्रत	९२४
जाग्रत्स्वप्नः	९२५
जाग्रत्सुर्पि:	९२६
स्वप्नजाग्रत्	९२७
स्वप्नस्वप्नः	९२८
स्वप्नसुर्पि	९२९
सुर्पिजाग्रत्	९३०
सुर्पिस्वप्नः	९३१
सुर्पिसुर्पि	९३२
तुर्यात्म्या	९३३—९३४
विद्वंहसुर्पि	९३९—९७

आ त्म बो ध : .

आ त्म बोधः.

*तपोभिः क्षीणपापानां शान्तानां वीतरागिणाम् ।
 मुमुक्षुणामपेक्ष्योऽयमात्मबोधो विधीयते ॥ १ ॥
 बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साक्षान्मोक्षैकसाधनम् ।
 पाकस्य वद्विज्ञानं विना मोक्षो न सिद्धयति ॥ २ ॥
 अविरोधितया कर्म नाविद्यां विनिवर्तयेत् ।
 विद्याऽविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसङ्कृत् ॥ ३ ॥
 अवच्छिन्न इवाज्ञानाचञ्चाशे सति केवलः ।
 स्वयं प्रकाशते हात्पा मेघापायेऽथुमानिव ॥ ४ ॥
 अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलम् ।
 कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जालं कतकरेणुवत् ॥ ५ ॥
 संसारस्त्वमतुल्यो हि रागद्वेषादिसङ्कुलः ।
 स्वकाले सखवद्वाति प्रबोधे सखसद्वेत् ॥ ६ ॥
 तावत्सत्यं जगद्वाति शुक्तिका रजतं यथा ।
 यावन्न ज्ञायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमव्ययम् ॥ ७ ॥
 उपादानेऽस्त्रिलाधारे जगन्ति परमेश्वरे ।
 सर्गस्थितिलयान् यान्ति बुद्धुदानीव वारिणि ॥ ८ ॥

*तत्र भगवान् शङ्कराचार्य उत्तमाधिकारिणां वेदान्तप्रस्थानत्रयं निर्माय
 तदवलोकनात्मर्थानां मन्दवुद्धीनां अनुग्रहायं सर्ववेदान्तसिद्धान्तसंग्रहयनमात्म-
 बोधार्थं प्रकरणं निर्दर्शयिषुः प्रतिजानीते—तपोभिरिति ॥ इति विश्वेश्वरटीकायाम्.

सच्चिदात्मन्यनुस्यूते निये विष्णौ प्रकल्पिताः ।
 व्यक्तयो विविधास्सर्वा हाटके कटकादिवत् ॥ ९ ॥
 यथाऽकाशो हृषीकेशो नानोपाधिगतो विभुः ।
 तद्रेदाद्विज्ञवद्वाति तज्जाशे केषलो भवेत् ॥ १० ॥
 नानोपाधिवशादेव जातिनामाश्रमादयः ।
 आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादिभेदवत् ॥ ११ ॥
 पञ्चीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितम् ।
 शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥ १२ ॥
 पञ्चप्राणमनोबुद्धिदेवन्द्रियसमन्वितम् ।
 अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ १३ ॥
 अनाद्यविद्याऽनिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
 उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥ १४ ॥
 पञ्चकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ।
 शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥ १५ ॥
 वपुस्तुषादिभिः कोशैर्युक्तं युक्तवधाततः ।
 आत्मानपान्तरं शुद्धं विविच्यात्तण्डुलं यथा ॥ १६ ॥
 सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ।
 शुद्धावेवावभासेत् स्वच्छेषु प्रतिविम्बवत् ॥ १७ ॥
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिभ्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।
 तद्वच्चिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥ १८ ॥
 व्यापृतेष्विन्द्रियेष्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनाम् ।
 दृश्यते ऽभ्येषु धावत्सु धावन्निव यथा शक्ती ॥ १९ ॥

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधियः ।
स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सूर्यालोकं यथा जनाः* ॥२०॥

देहेन्द्रियगुणान् कर्माण्यमले सञ्चिदात्मनि ।
अध्यस्यन्यविवेकेन गगने नीलतादिवत् ॥ २१ ॥

अज्ञानान्मानसोपाधेः कर्तृत्वादीनि चात्मनि ।
कल्प्यन्तेऽम्बुगते चन्द्रे चलनादि यथाऽम्भसः ॥२२॥

रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ।
सुषुप्तौ नास्ति तन्माशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥ २३ ॥

प्रकाशोऽकर्स्य तोयस्य शैत्यमग्रेयथोष्णता ।
स्वभावसञ्चिदानन्दनिसन्निर्मलताऽत्मनः ॥ २४ ॥

आत्मनसमञ्चिदंशश्च बुद्धेवृत्तिरिति द्वयम् ।
संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥ २५ ॥

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेवोधो न जात्विति^१ ।
जीवस्मर्वमलं ज्ञात्वा कर्ता^२ द्रष्टेति मुह्यति ॥ २६ ॥

१ज्ञुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ।
नाहं जीवः परात्मेति ज्ञातश्चेत्तिर्भयो भवेत् ॥ २७ ॥

आत्माऽवभयसेको बुद्ध्यादीनीन्द्रियाणि हि^३ ।
दीपो घटादिवत्स्वात्मा जडैस्तैर्नाविभास्यते ॥ २८ ॥

स्वबोधे नान्यबोधेच्छा बोधरूपतयाऽत्मनः ।
न दीपस्थान्यदीपिच्छा यथा स्वात्मप्रकाशने ॥ २९ ॥

*केषु चिक्कोशेषु श्लोकोऽयं न दृश्यते.

^१जात्वापि,

^२ज्ञाता,

^३प्यपि,

निषिद्धय निखिलोपाधीन् नेतिनेतीतिवाक्यतः ।
 विद्यादैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ३० ॥

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्धुदवत् क्षरम् ।
 एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ३१ ॥

देहान्यत्वात् मे जन्मजराकाश्यर्थलयादयः ।
 शब्दादिविषयैस्सङ्गो निरन्दियतया न च ॥ ३२ ॥

अमनस्त्वात् मे दुःखरागद्वेषभयादयः ।
 अप्राणो शमनाशशुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ३३ ॥

निर्गुणो निषिक्यो निसो निर्विकल्पो निरञ्जनः ।
 निर्विकारो निराकारो निसमुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥ ३४ ॥

अहमाकाशवत्सर्वं बहिरन्तर्गतोऽच्युतः ।
 मदा मर्वममस्मिद्भो निस्सङ्गो निर्मलोऽचलः ॥ ३५ ॥

निसयुद्धनिमुक्तैकमखण्डानन्दमद्वयम् ।
 सर्यं ज्ञानमनन्तं यत्परं ब्रह्माहमेव तत् ॥ ३६ ॥

एवं निरन्तरकृता ब्रह्मैवास्मीति वासना ।
 हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम् ॥ ३७ ॥

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेन्द्रियः ।
 भावयेदेकमात्मानं तमनन्तपनन्यधीः ॥ ३८ ॥

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।
 भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥ ३९ ॥

रूपवर्णादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।
 परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४० ॥

शाश्रृशानश्चेयभेदः परे नात्मनि विद्यते ।
 चिदानन्दैकरूपत्वादीप्यते स्वयमेव तत् ॥ ४३ ॥
 एव मात्माऽरणौ ध्यानमथने सततं कृते ।
 उदिताऽवगतिज्वाला सर्वाङ्गानेन्द्रियं दहेत् ॥ ४२ ॥
 अरुणेनेव बोधेन पूर्वं सन्तमसे हृते ।
 तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥ ४३ ॥
 आत्मा तु सततं प्राप्तोऽप्यप्राप्तवदविद्यया ।
 तज्जाशे प्राप्तवद्वाति स्वकण्ठाभरणं यथा ॥ ४४ ॥
 स्थाणौ पुरुषवद्वान्त्या कृता ब्रह्मणि जीवता ।
 जीवस्य तात्त्विके रूपे तस्मिन्दृष्टे निर्वर्तते ॥ ४५ ॥
 तत्त्वस्वरूपानुभवादुत्पन्नं ज्ञानमञ्चसा ।
 अहं ममेति चाज्ञानं बाधते दिग्ब्रह्मादिवत् ॥ ४६ ॥
 सम्यग्विज्ञानवान्योगी स्वात्मन्येवाखिलं स्थितम् ।
 एकं च सर्वमात्मानमीक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७ ॥
 अरुणेवेदं जगत्सर्वमात्मनोऽन्यज्ञ किं घनं ।
 मृदोऽयद्वद्वादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥ ४८ ॥
 जीवन्मुक्तिस्तु^१ तद्विद्वान्पूर्वोपाधिगुणांस्यजेत् ।
 स सच्चिदादिधर्मत्वात्^२ भेजे ऋ^३मरकीटवत्* ॥ ४९ ॥

^१हृते.

^२म यथा.

^३विद्यते.

^४जीवन्मुक्तस्तु.

^५तद्विद्यात्पूर्वोपाधिगुणांस्यजेत्.

^६सच्चिदानन्दधर्मत्वं.

^७भजेद्व.

*अनाशविद्यापरिकल्पितपूर्वोपाधीन् देहमनोबुद्ध्यादीन् गुणाम् सत्त्वादीन् गरित्यजेदिति यत तदेव जीवन्मुक्तिरित्युच्यते । एवंभूतावस्थावान् सच्चिदादिगुणवस्त्वात् साक्षात्काम भेजे प्राप्तोतीर्थ्यः ॥ इति विशेषरक्ततीका.

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्रेषादिराखसान् ।
योगी शान्तिसमायुक्त आत्मारामो विराजते ॥ ५० ॥

वाद्यानिसमुखासर्किं हत्वाऽत्मसुखनिर्वृतः ।
घटस्थदीपवच्छधन्तरेव प्रकाशते ॥ ५१ ॥

उपाधिस्थोपि तद्भैरवलिपो व्योमवन्मुनिः ।
मर्वविन्मृद्वाचिष्ठेदसक्तो वायुवच्चरेत् ॥ ५२ ॥

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेन्मुनिः ।
जले जलं वियद्वयोन्निं तेजस्तेजसि वा यथा ॥ ५३ ॥

यष्टाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम् ।
यज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्व्योमवधारयेत् ॥ ५४ ॥

यद्वद्वा नापरं दृश्यं यद्यूत्वा न पुनर्भवः ।
यज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्व्योमवधारयेत् ॥ ५५ ॥

तिर्यगूर्ध्वमधः पर्णं सञ्चिदानन्दमद्वयम् ।
अनन्तं निसमेकं यत्तद्व्योमवधारयेत् ॥ ५६ ॥

अतद्वयावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यतेऽव्ययम् ।
अखण्डानन्दमेकं यत्तद्व्योमवधारयेत् ॥ ५७ ॥

अखण्डानन्दरूपस्य तस्यानन्दलवाश्रिताः ।
ब्रह्माद्यास्तारतम्येन भवन्त्यानन्दिनो लवाः ॥ ५८ ॥

तथुक्तमरिविलं वस्तु व्यवहारश्चिदनितः ।
तस्मात्मर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवास्त्रिले ॥ ५९ ॥

अनण्वस्थूलमहस्वमदीर्घमजमव्ययम् ।
अरूपगुणवर्णरूपं तद्व्योमवधारयेत् ॥ ६० ॥

यद्ग्रासा भासतेऽकादि भास्यैर्यतु न भास्यते ।
येन सर्वमिदं भाति तद्व्येसवधारयेत् ॥ ६१ ॥

स्वयमन्तर्बहिर्व्यप्य भासयन्नखिलं जगत् ।
ब्रह्म प्रकाशते वहिप्रतसायसपिण्डवत् ॥ ६२ ॥

जंगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किं चन ।
ब्रह्मान्यद्ग्राति चैन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ॥ ६३ ॥

दृश्यते श्रूयते यद्यत् ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्वेत् ।
तत्त्वज्ञानाच्च तद्व्यस सच्चिदानन्दमद्ययम् ॥ ६४ ॥

सर्वगं सच्चिदानन्दं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ॥ ६५ ॥

श्रवणादिभिरुद्दीपज्ञानाग्निपरितापितः ।
जीवस्सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णवद्योतते स्वयम् ॥ ६६ ॥

हृदाकाशोदितो ह्यात्मा वोधभानुस्तमोऽपहृत् ।
सर्वद्वयापी सर्वधारी भाति भासयतेऽखिलम्^१ ॥ ६७ ॥

दिग्देशकालाद्यनपेक्ष्य सर्वगं
शीतादिहृन्नियसुखं निरञ्जनम् ।

यस्स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः
स सर्ववित् सर्वगतोऽमृतो भवेत् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतं
आत्मबोधप्रकरणं समाप्तम्.

^१ सर्वे प्रकाशते.

वि वे क चू डा मणि : .

विवेकचूडामणि:

॥ गुरुनमस्किया ॥

मर्ववेदान्तसिद्धान्तगोचरं तमगोचरम् ।
गोविन्दं परमानन्दं मद्भुरु^१ प्रणतोऽस्मयहम् ॥ १ ॥

॥ नरजन्मप्रशंसा ॥

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुस्त्वं ततो विप्रता
तस्माद्वैदिकधर्मर्मार्गपरता विद्वत्वमस्मात्परम् ।
आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना सांस्थितिः
मुक्तिर्णो शतकोटिजन्मसुकृतैः पुण्यर्विना लभ्यते ॥ २ ॥
दुर्लभं त्रयमेवैतत् देवानुग्रहेतुकम् ।
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंथ्रयः ॥ ३ ॥
लब्ध्वा कथञ्चित्त्वरजन्म दुर्लभं
तत्रापि पुस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।
यः स्वात्ममुक्तयै न यतेत मूढधीः
स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्गृहान् ॥ ४ ॥

इतः को न्वस्ति मूढात्मा यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।
दुर्लभं मानुषं देहं प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ॥ ५ ॥

॥ आत्मवोध एव मुक्ति हेतुः ॥
पठन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवान्
कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवताः ।
आत्मैकबोधेन विनाऽपि मुक्तिः
न सिद्ध्यति ब्रह्मशतान्तरेऽपि ॥ ६ ॥

^१सद्गुरु.

*[अमृतत्वस्य नाशाऽस्ति वित्तेनेत्येव हि श्रुतिः ।
ब्रवीति कर्मणो मुक्तेरहेतुत्वं स्फुटं यतः ॥ ७ ॥]

॥ मुक्त्यर्थो यत्वं विशेषः ॥
अतो विमुक्त्यं प्रयतेत् विद्वान्
सन्यस्तवाहार्थसुखस्पृहः सन् ।
सन्तं महान्तं समुपेत्य देशिकं
तेनोपदिष्टार्थमाहितात्मा ॥ ८ ॥
उद्धरेदात्मनाऽत्मानं मग्नं संसारवारिधौ ।
योगास्तदत्वमामाद्य मम्यग्नदर्शननिष्ठया ॥ ९ ॥
[सन्यस्य मर्वकर्माणि भववन्धविमुक्तये ।
यत्यतां पण्डितैर्धारिः आत्माभ्यास उपस्थितैः ॥ १० ॥]

॥ विचारः कर्तव्यः ॥
चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तपलब्धये ।
वम्नुभिद्विर्विचारेण न किञ्चित् कर्मकोटिभिः ॥ ११ ॥
मम्यग्निविचारतः मिद्वा रजुतत्त्वावधारणा ।
भ्रान्त्यादितमहासर्पभयदुःखविनाशिनी ॥ १२ ॥
अर्थस्य निश्चयो दृष्टे विचारेण हितोक्तिः ।
न स्नानेन न दानेन प्राणायामशतेन वा ॥ १३ ॥
अधिकारिणमाशास्ते फलमिद्विर्विशेषतः ।
उपाया देशकालाद्याः सन्त्यस्मिन् सहकारिणः ॥ १४ ॥
अतो विचारः कर्तव्यो जिज्ञासोरात्मवस्तुनः ।
समासाद्य दयामिन्द्रुं गुरुं ब्रह्मविदुत्तमम् ॥ १५ ॥
॥ आत्मविद्याऽधिकारी ॥
मेधावी पुरुषो विद्वान् ऊहापेहविचक्षणः ।
अधिकार्यात्मविद्यायां उक्तलक्षणलक्षितः ॥ १६ ॥

* [एताच्च मध्यगतो भागः दाक्षिणात्यकोदेषु न दृश्यते । एवमुत्तरत्रापि.

[विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिनः ।
मुमुक्षोरेव हिं ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता ॥ १७ ॥]

॥ सा धन च तु ए य म् ॥

साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः ।
येऽपु सत्स्वेव सञ्चिष्टा यदभावे न सिद्धचति ॥ १८ ॥
आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते ।
इहामुत्तरफलभोगविरागस्तदनन्तरम् ॥ १९ ॥
शमादिष्टसम्पत्तिः मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् ।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः ॥ २० ॥
सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः ।
तद्वैराग्यं जुगुण्सा या दर्शनश्रवणादिभिः ॥ २१ ॥
देहादिब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि ।
विरज्य विषयव्रातात् दोषदृश्या मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥
स्वलूक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते ।
विषयेभ्यः परावर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके ॥ २३ ॥
उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्तिः ।
वाहानालम्बनं वृत्तेः एषोपरतिरुक्तमा ॥ २४ ॥
सहनं सर्वदुःखानां अप्रतीकारपूर्वकम् ।
चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते ॥ २५ ॥
शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यवुद्धचाऽवधारणा ।
सा थद्वा कथिता सद्भिः यया वस्तूपलभ्यते ॥ २६ ॥
सर्वधा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत् समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम् ॥ २७ ॥

अहङ्कारादिदेहान्तान् वन्धानज्ञानकलिपतान् ।
 स्वस्वरूपाववांशेन मोक्षमिच्छा मुमुक्षुता ॥ २८ ॥
 मन्दमध्यमरुपाऽपि वैराग्येण शमादिना ।
 प्रसादेन गुरोः सेयं प्रवृद्धा सूयते फलम् ॥ २९ ॥
 [वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते ।
 तस्मिन्द्वेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः ॥ ३० ॥
 एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुक्षयोः ।
 मरीं मलिलवत् तत्र शमादेभानिमात्रता ॥ ३१ ॥]
 मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।
 स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३२ ॥
 [स्वात्मतत्त्वानुसन्धानं भक्तिरित्यपरे जगुः ।]

॥ गुरुप्रसन्निः ॥

उक्तसाधनमम्पद्मः तत्त्वजिज्ञासुरात्मनः ॥ ३३ ॥
 उपर्मादेत् गुरुं प्राङ्म यस्मात् वन्द्विमोक्षणम् ।
 थोत्रियाऽवृजिनोऽकामहतो यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मण्युपरतः शान्तो निरन्धन इवानलः ।
 अहेतुकदयामिन्द्युः वन्द्युगनमतां मताम् ॥ ३५ ॥
 तमाराध्य गुरुं भक्त्या प्रह्लप्रथयसंवर्नः ।
 प्रसन्नं तमनुप्राप्य पृच्छेज्ञातव्यमात्मनः ॥ ३६ ॥
 स्वामिन्द्रमस्ते नतलोकवन्धो
     कारण्यमिन्द्यो पतितं भवाद्यौ ।
 मामुद्धरात्मायकटाक्षदृष्ट्या
     क्रुद्वाऽतिकारण्यसुध्यामिवृष्ट्या ॥ ३७ ॥
 दुर्वारसंमारद्वार्गितमं दोधूयमानं दुरदृष्टवार्तैः ।
 भीतं प्रपञ्चं परिपाहि मृत्योः शरण्यमन्यं यदहं न जाने ॥ ३८ ॥

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो
वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः ।
तीर्णाः स्वयं भीमभवार्णवं जनान्
अहेतुनाऽन्यानपि तारयन्तः ॥ ३९ ॥

अयुं स्वभावः स्वत पर यत् पर-
अमापनोदप्रवणं महात्मनाम् ।
सुधांशुरेष स्वयमर्ककर्कश-
प्रभाऽभितपामवति क्षितिं किल ॥ ४० ॥

ब्रह्मानन्दरसानुभूतिकलितैः पूतैः सुशीतैः सितैः
युष्मद्वाक्लशोज्जितैः श्रुतिसुखैर्वाक्यामृतैः सेचय ।
सन्तसं भवतापदावदहनज्वालाभिरेन प्रभो !
धन्यास्ते भवदीक्षणक्षणगतेः पात्रीकृताः स्वीकृताः ॥ ४१ ॥

कथं तरेयं भवस्तिन्दुमेतं ?
का वा गतिर्भे ? कतमोऽस्त्युपायः ? ।
जाने न किञ्चित् कृपयाऽव मां प्रभो !
संसारदुःखक्षतिमातनुप्व ॥ ४२ ॥

तथा धदृन्तं शरणागतं स्वं
संसारदावानलतापतसम् ।
निरीक्ष्य कारुण्यरसाद्रद्व^१ष्ट्रिया
दद्यादभीति महसा महात्मा ॥ ४३ ॥

विद्वान् स तस्मा उपसन्तिमीयुपे
मुमुक्षये सानु यथोक्तकारिणे ।
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय
तत्त्वोपदेशं कृपयैव कुर्यात् ॥ ४४ ॥

^१द्याद्रद्व ; मुधाभितृ.

॥ मा गर्ण प दे श : ॥

मा भैषु विद्वस्तव तास्त्यपायः
संसारसिन्धोऽस्तरणोऽस्त्युपायः ।

यैतैव याता यतयोऽस्य पारं
तमेव मार्गं तव निर्दिशामि ॥ ४५ ॥

अस्त्युपायो महान् कश्चित् संसारभयनाशनः ।
तेन तीर्त्वा भवाम्भोऽधि परमानन्दमाप्स्यसि ॥ ४६ ॥

वेदान्तार्थविचारणं जायते ज्ञानमुक्तमम् ।
तेनात्यर्नितकसंसारगुःव्यनाशो भवत्यनु ॥ ४७ ॥

श्रद्धाभक्तिध्यानयोगात् मुमुक्षोः
मुक्तोहेतृत वक्ति माश्वात् श्रुतेर्गाः ।

यो वा एतेष्वेव तिष्ठत्यमुप्य
मोऽश्रोऽविद्याकल्पितादेहवन्धात् ॥ ४८ ॥

अज्ञानयोगात् परमान्मनस्तव
ह्यनानमवन्धमत एव संसृतिः ।

तयोर्विवेकादितवोऽथवद्विः
अज्ञानकार्यं प्रदेहत् समूलम् ॥ ४९ ॥

शिष्य उवाच—

कृपया श्रृयतां स्वामिन ! प्रश्नोऽयं क्रियते मर्या ।
यदुन्नतरमहं श्रुत्वा कृतार्थः स्यां भवन्मुखात् ॥ ५० ॥

को नाम वन्धः ? कथेषेव आगतः ?
कथं प्रतिष्ठाऽस्य ? कथं विमोक्षः ? ।

कोऽसावनान्मा ? परमः क आत्मा ?
तयोर्विवेकः कथेषतदुच्यताम् ॥ ५१ ॥

धीगुरुस्त्वाच—

धन्योऽभि कृतकृत्योऽभि पावितं ते कुलं त्वया ।
यद्विद्यावन्धमुक्त्या व्रद्धीभवितुमिच्छासि ॥ ५२ ॥

ऋणमोचनकर्ता: पितुः सन्ति सुतादयः ।
 बन्धमोचनकर्ता तु स्वस्मादन्यो न कश्चन ॥ ५३ ॥

मस्तकन्यस्तभारादेः दुःखमन्यैर्निवार्यते ।
 क्षुधादिकृतदुःखं तु विना स्वेन न केनचित् ॥ ५४ ॥

पथ्यमौषधसेवा च क्रियते येन गोगिणा ॥
 आरोग्यमिद्विष्टस्य नान्यानुष्ठितकर्मणा ॥ ५५ ॥

वस्तुस्वरूपं स्फुटवोधचक्षुपा स्वैर्नैव वेद्यं ननु पण्डितेन ।
 चन्द्रस्वरूपं निजचक्षुर्पैव ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम्? ॥ ५६ ॥

अविद्याकामकर्मादिपाशबन्धं विमाचितुम् ।
 कः शक्तुयाद्विनाऽत्मानं कल्पकोटिशतैरपि? ॥ ५७ ॥

न योगेन न मांख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
 ब्रह्मात्मैकत्ववोधेन मोक्षः मिहूचति नान्यथा ॥ ५८ ॥

वीणाया रूपसौन्दर्यं तत्त्वीवादनमांषुवम् ।
 प्रजारञ्जनमात्रं तत्र साम्राज्याय कल्पते ॥ ५९ ॥

वाच्येखरी शब्दझरी शास्त्रव्याख्यानकाशलम् ।
 वैदुष्यं विदुपां तद्वत् भुक्तये न तु मुक्तये ॥ ६० ॥

अविज्ञाते परे तत्त्वे शास्त्रार्थीतिस्तु निष्फला ।
 विज्ञातेऽपि परे तत्त्वे शास्त्रार्थीतिस्तु निष्फला ॥ ६१ ॥

शब्दजालं महारणं चित्तभ्रमणकारणम् ।
 अतः प्रयत्नात् ज्ञातव्यं तत्त्वज्ञात् नन्दिमात्मनः ॥ ६२ ॥

अज्ञानसर्पदृष्टस्य ब्रह्मज्ञानोपधं विना ।
 किमु वैदेश्यं शास्त्रेश्य? किमु मन्त्रेः किमौपध्यैः? ॥ ६३ ॥

न गच्छति विना पानं व्याधिर्गोपधशब्दतः ।
 विनाऽपरोक्षानुभवं ब्रह्मशब्दैर्न मुच्यते ॥ ६४ ॥

अकृत्वा हृदयविलयं अज्ञात्वा तत्त्वमात्मनः ।
 वाद्यशब्दे: कुतो मुक्तिः ? उक्तिसात्रफलैर्नेणाम् ॥ ६५ ॥

अकृत्वा शत्रुसंहारमगत्वाऽखिलभृश्रियम् ।
 राजाऽहमिति शब्दान्नो राजा भवितुमहंति ॥ ६६ ॥

आसोक्ति खननं तथोपरिशिलापाकर्षणं स्वीकृतिं
 निक्षेपः समयेक्षते न हि वहि: शब्देस्तु निर्गच्छति ।
 तद्दृ व्रह्मविदोपदेशमननध्यानादिभिर्लक्ष्यते
 मायाकार्यतिरंगंहितं स्वभमलं तत्त्वं न दुर्युक्तिभिः ॥ ६७ ॥

तस्मात् मर्घप्रयनेन भववन्यविमुक्तयः ।
 स्वैरेव यत्नः कर्तव्यो रंगादेविव पण्डितैः ॥ ६८ ॥

यस्त्वयाऽयं कुतः प्रश्नो वरीयाऽच्छास्त्रविन्मतः ।
 सूत्रप्रायां निगृहार्थो जातव्यश्च मुमुक्षुभिः ॥ ६९ ॥

शृणुष्वावहितो विद्वन् ! यन्मया ममुर्दीर्यते ।
 तदेतच्छ्रवणात् सर्वां भववन्यादिमाल्यसं ॥ ७० ॥

॥ मां क्ष हं त व : ॥

मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते
 वराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुपु ।
 ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा
 न्यासः प्रसक्ताखिलकर्मणां भृशम् ॥ ७१ ॥

ततः श्रुतिस्तन्मनं सतत्त्वध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुनेः ।
 ततोऽविकल्पं परमेत्य विद्वान् इहैव निर्वाणसुखं समृच्छति॥७२

॥ आ त्मा ना त्म वि वे च न म ॥

यद षोडश्यं तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम् ।
 तदुच्छयते मया सम्यक् श्रुत्वाऽत्मन्यवधारय ॥ ७३ ॥

॥ स्थूल शरीरम् ॥

मज्जाऽस्थिमेदः पलरक्तचर्मत्वगाहैर्धातुभिरेभिरन्वितम् ।
पादोरुवक्षो मुजपृष्ठमस्तकैः अहैरुपाहैरुपशुक्तमेतत् ॥ ७४ ॥

अहं ममेति प्रथितं शरीर मोहास्पदं स्थूलमितीर्यते बुधैः ।
नभोनभस्वद्वहनाम्बुभूमयः सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि ॥

परस्परांशौर्मिलितानि भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतवः ।
मात्रास्तदीया विषया भवन्ति शब्दादयः पञ्च सुखाय भोक्तः ॥

य एषु मूढा विषयेषु वद्धा रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन ।
आयोन्ति निर्यान्त्यध ऊर्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन जर्वन नीताः ॥ ७५ ॥

शब्दादिभिः पञ्चभिरेव पञ्च पञ्चत्वमापुः स्वगुणेन वद्धाः ।
कुरुङ्ग॑मातङ्गपतङ्गमीनभृङ्गः^२ नरः पञ्चभिरञ्चितः किम् ? ॥ ७६ ॥

दोषेण नीत्रो विषयः कृष्णमर्पविषयादपि ।
विषयं निहन्ति भोक्तारं द्रष्टारं चक्षुपाऽप्ययम् ॥ ७७ ॥

[विषयाशामहापाशात् यो विमुक्तः सुदुस्त्यजान् ।
स ऐव कलपते मुक्त्यै नान्यः पद्मास्त्रवंद्यपि ॥ ७८ ॥]

आपृतवैराग्यवतां मुमुक्षुन् ।
भधाद्विषयारं प्रतियातुमुद्यतान् ।
आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले
निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात् ॥ ७९ ॥

विषयाल्यग्रहो येन मुविरक्त्यसिना हतः ।
स गच्छति भवाम्बोधेः पारं प्रत्यूहर्विज्ञतः ॥ ८० ॥]

विषयमविषयमार्गं गच्छतोऽनच्छबुद्धेः
प्रतिपदमभिघातो मृत्युरप्येव सिद्धः ।

^१मुजङ्ग.

^२मृगा.

हितसुजनगुरुकृत्या गज्छतः स्वस्य युक्त्या
प्रभवति फलसिद्धिः सत्यमित्येव विद्धि ॥ ८३ ॥

मोक्षस्य काङ्क्षा यदि वा'त्वास्ति
त्यजातिदूरे विप्रयान्^२ विषं यथा ।

पीयूषवत्तोपदयाक्षमाऽर्जव-
प्रशान्तिदान्तर्भेज नित्यमादरात् ॥ ८४ ॥

अन्वीक्षणं^१ यन्परिहृत्य कृत्यं अनाद्यविद्याकृतवन्धमोक्षणम् ।
देहः परार्थोऽयममुप्य पोषणं यः सज्जते स स्वमनेन हन्ति ॥ ८५ ॥

शरीरपोषणार्थां सन् य आत्मानं दिव्यक्षति ।
ग्राहं दामधिया भृत्या नदीं तरुं स इच्छति ॥ ८६ ॥

[मोह एव महामृत्युः मुमुक्षोर्वपुरादिषु ।
मांहो विनिर्जितो येन स मुक्तिपदमर्हति ॥ ८७ ॥]

मोहं जहि महामृत्युं देहदारसुतादिषु ।
यं जित्वा मुनयो यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८८ ॥

त्वद्गमांसरुधिरन्नायुमेदोमज्ञास्थिसंकुलम् ।
पूर्णं मूत्रपुरीपाभ्यां स्थूलं निन्द्यमिदं वपुः ॥ ८९ ॥

पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलेभ्यः पूर्वकर्मणा ।
समुत्पन्नमिदं स्थूलं भोगायतनमात्मनः ।
अवस्था जागरस्तस्य स्थूलार्थानुभवो यतः ॥ ९० ॥

षाह्येन्द्रियैः स्थूलपदार्थसेवां
स्फृचन्दनस्त्यादिविचित्ररूपाम् ।
करोति जीवः स्वयमेतदान्मना
तस्मात् प्रशस्तिर्वपुषोऽस्य जागरे ॥ ९१ ॥

हुदि चेत् । दशज्या विद्युर्गौदिषयः । ^१अनुक्षण, ^२प्रतीत, प्रवृत्ति.

सर्वोऽपि बाष्पः संसारः पुरुषस्य यदाश्रयः ।
विद्धि देहमिदं स्थूलं गृहवत् गृहमेधिनः ॥ ९२ ॥

स्थूलस्य सम्भवजरामरणानि धर्माः
स्थौल्यादयो वहुविद्याः शिशुताद्यवस्थाः ।
वर्णश्रमादिनियमा वहुधाऽऽमयाः^१स्युः
पूजावमानवहुमानमुखा विशेषाः ॥ ९३ ॥

॥ सूक्तम् शरीरम् ॥

बुद्धीन्द्रियाणि श्रवणं त्वगक्षि ध्राणं च जिह्वा विपयावबोधनात् ।
वाक्पाणिपादा गुदमप्युपस्थं कर्मन्द्रियाणि प्रवणेन कर्मसु ॥

निगद्यतेऽन्तःकरणं मनो धीः
अहंकृतिश्चित्तमिति स्ववृत्तिभिः ।
मनस्तु संकल्पविकल्पनादिभिः
बुद्धिः पदार्थाध्यवस्थायर्थमतः ॥ ९५ ॥

अत्राभिमानादहमित्यहंकृतिः
स्वार्थानुभवन्धानगुणेन चित्तम् ॥ ९६ ॥

प्राणापूनव्यानोदानस्माना भवत्यसौं प्राणः ।

स्वयमेव वृत्तिभेदात् विकृतिभेदात् सुवर्णसलिलादिवत् ॥

वागादि पञ्च श्रवणादि पञ्च
प्राणादि पञ्चाभ्यमुखानि पञ्च ।
बुद्धयाद्यविद्याऽपि च कामकर्मणी
पुर्येष्टकं सुक्ष्मशरीरमादुः ॥ ९८ ॥

इदं शरीरं शृणु सूक्तमन्तिं
लिङ्गं त्वपञ्चीकृतभूतसम्भवम् ।

^१या यमाः

सवासनं कर्मफलानुभावकं
स्वाज्ञानतोऽनादिरूपाधिरात्मनः ॥ ९९ ॥

स्वप्ने भवत्यस्य विभक्त्यवस्था
स्वमात्रशेषेण विभाति यत्र ।
स्वप्ने तु बुद्धिः स्वयमेव जाग्रत्-
कालीननानाविधवासनाभिः ॥ १०० ॥

कर्त्रादिभावं प्रतिपद्य राजते
यत्र स्वयंज्योतिर्ग्यं परात्मा ।
धीमात्रकोपाधिरशेषप्रसाक्षी
न लिप्यते तत्कृतकर्मलेपैः ।

यस्मादमङ्गस्तत एव कर्मभिः
न लिप्यते किञ्चिद्गुपाधिना कृतैः ॥ १०१ ॥

सर्वव्यापृतिकरणं लिङ्गमिदं स्याश्चिदात्मनः पुग्मः ।
वास्यादिकमिव तक्षणः तेनवात्मा भवत्यमङ्गोऽयम् ॥ १०२ ॥
अन्धत्वमन्दत्वपदुत्वधर्माः
सांगुण्यवगुण्यवशाद्भिः चक्षुयः ।
वाधिर्यमृक्त्वमुखास्तथव
थोषादिधर्मां न तु वेच्छुरात्मनः ॥ १०३ ॥

उच्छ्रुतासनिश्चास्मविजृमभणक्षुत-
प्रस्पन्दनावृत्वमणादिकाः क्रियाः ।
प्राणादिकर्माणि वदन्ति नजङ्गाः
प्राणस्य धर्मावशानापिपासे ॥ १०४ ॥

अन्तःकरणमेतपु चक्षुरादिपु वर्षणि ।
अहमित्यभिमानन तिष्ठुत्याभासतेऽञ्जसा ॥ १०५ ॥

अहङ्कारः स विश्वेयः कर्ता भोक्ता अभिमान्ययम् ।
सत्त्वादिगुणयोगेनावस्थात्रितयमश्वते ॥ १०६ ॥

विषयाणामानुकूल्ये सुखी दुःखी विपर्यये ।
सुखं दुःखं च तद्धर्मः सदानन्दस्य नात्मनः ॥ १०७ ॥

आत्मार्थत्वेन हि प्रेयान् विषयां न स्वतः प्रियः ।
स्वत एव हि सर्वेषामात्मा प्रियतमो यतः ॥ १०८ ॥

तत आत्मा सदानन्दो नास्य दुःखं कदाचन ।
यत् सुपुस्त्रा निर्विषय आत्मानन्दोऽनुभृयते ।
श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिष्ठमनुमानं च जाग्रति ॥ १०९ ॥

॥ का र ण श री र म ॥

अव्यक्तनास्त्री परमेशाशक्तिः

अनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा ।
कार्यानुभव्या सुविधयेव माया
यथा जगत्मर्वमिदं प्रसूयते ॥ ११० ॥

मन्त्रप्रियमन्त्राप्युभयात्मिका नो
भिन्नाऽप्यभिन्नाऽप्युभयात्मिका नो ।
माङ्गाऽप्यनङ्गाऽप्युभयात्मिका नो
महाद्वृताऽनिर्वचनीयरूपा ॥ १११ ॥

शुद्धाद्यब्रह्मविवाघनादया
सर्पभ्रमो रज्जाविवेकतां यथा ।
रजस्तमः सत्त्वमिति प्रमिद्धाः
गुणास्तदीयाः प्रथितः स्वकार्यः ॥ ११२ ॥

विक्षेपशक्ती रजसः क्रियात्मिका
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ।

रागादयोऽस्माः प्रभवन्ति नित्यं ।
 दुःखादयो ये मनसो जिज्ञासाः ॥ ११३ ॥
 कामः क्रोधो लोमदम्भाद्यसूक्ष्मा-
 इहङ्कारं पर्यामत्सगाद्यास्तु घोरः ।
 धर्मा एते गजमाः पुम्प्रवृत्तिः
 यस्मादेषा नदजां वस्थहेतुः ॥ ११४ ॥
 मैयाऽवृत्तिर्नाम तमोगुणन्य
 गम्भीर्या वस्त्वदभासतेऽन्यथा ।
 मैया निदानं पुरुषस्य संस्कृतेः
 विक्षेपशक्तेः प्रभगम्य हेतुः ॥ ११५ ॥
 प्रज्ञावानपि पण्डितोऽपि चतुरोऽप्यत्यन्तमृद्गमार्थहक्
 व्यालीढस्तमस्या न वैक्ष वहुधा संवोयितोऽपि स्फुटम् ।
 भ्रान्त्यागोपितमेव साधु कल्यत्यालम्बनं लहुणान्
 हन्ताऽस्मौ प्रबला दुरन्ततमस्य शक्तिर्महत्यावृतिः ॥ ११६ ॥
 अभावना च विपरीतभावना-
 सम्भावना विप्रतिपत्तिरस्या ।
 संसर्गयुक्तं न विमुक्षति भ्रुवं
 विक्षेपशक्ति धृष्यत्यजस्यम् ॥ ११७ ॥
 अज्ञानमालस्यजडन्तिनिद्रा-
 प्रमादमृदन्वमुम्बास्तमांगुणाः ।
 पतेः प्रयुक्तो न हि देवि किञ्चित्
 निद्रालुवत् स्तम्भवदेव तिष्ठति ॥ ११८ ॥
 सत्त्वं विशुद्धं जलवत् तथाऽपि
 ताभ्यां मिलित्वा सरणाय कल्पते ।

यत्वात्मविम्बः प्रतिविम्बितः सन् ॥

प्रकाशयत्यर्कं इवास्थिलं जडम् ॥ ११९ ॥ ११९

मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्माः

स्वमानिताद्या नियमा यमाद्याः ।

श्रद्धा च भक्तिश्च मुमुक्षुता च

दैवी च मम्पत्तिरमन्तिर्वृत्तिः ॥ १२० ॥

विशुद्धसत्त्वस्य गुणाः प्रसादः

स्थात्मानुभूतिः परमा प्रशान्तिः ।

तृतीयः प्रहर्यः परमात्मतिष्ठा

यदा मदातन्त्रयम् मनुच्छति ॥ १२१ ॥

अव्यक्तमेतत्त्रिगुणेभिरत्म

तन्त्राणां नाम शरीरमात्मनः ।

मुषुपतिरस्य विभक्तयत्त्वा

प्रतीनसर्वेन्द्रियदुद्धिवृत्तिः ॥ १२२ ॥

सर्वद्वकात्प्रमितिप्रशार्णनः

विजात्मनाऽवस्थितिरेव तुच्छः ।

मुषुपौरुषात्म्य किंतु प्रतीतिः

किञ्चिद्य दर्शिति जगत्प्रसिद्धेः ॥ १२३ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोऽसाद्य

सर्वे विकारः नियमाः, मुखादयः ।

पौत्र दिम्बान्तरिक्षं च विश्वं

जगत्पर्यन्तमिदं तत्त्वम् ॥ १२४ ॥

माया नादाकार्यं सर्वं महदादि देहपर्यन्तम् ॥ ११

असदिदमनुन्मूलत्वं विद्धि त्वं सर्वमरीचिक्युक्तपम् ॥ १२५ ॥

॥ परमा त्मा ॥

अथ ते संप्रवश्यामि स्वरूपं परमात्मनः ।
यद्विश्वाय नरो बन्धात् मुक्तः कैवल्यमश्चते ॥ १२६ ॥

अस्ति कश्चित् स्वयं नित्यं अहंप्रत्ययालभ्वनः ।
अवस्थात्रयसाक्षी सन् पञ्चकोशविलक्षणः ॥ १२७ ॥

यो विजानाति सकलं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
बुद्धितद्वृत्तिसञ्चावं अभावमहमित्ययम् ॥ १२८ ॥

यः पद्यति स्वयं सर्वे यं न पद्यति कश्चन ।
यश्चेतयति शुखचादि न तद्यं चेतयत्ययम् ॥ १२९ ॥

येन विश्वमिदं व्याप्तं यं न व्याप्तोति किञ्चन ।
अभारूपमिदं सर्वे यं भान्तमनुभान्त्ययम् ॥ १३० ॥

यस्य सञ्चिधिमांत्रण देहेन्द्रियमनोधियः ।
विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रतिता इव ॥ १३१ ॥

अहङ्कारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादयः ।
घेद्यन्ते घटवत् येन नित्यबोधस्वरूपिणा ॥ १३२ ॥

एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो
निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः ।
सदैकरूपः प्रतिथोधमात्रो
येनेविता वागसवधरन्ति ॥ १३३ ॥

अप्रैव सर्वान्मनि धीगुहायां
अव्याकृताकाशा उरप्रकाशः ।
आकाश उच्चं रघिवत् प्रकाशते
स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् ॥ १३४ ॥

क्षाता मनोऽहङ्कृतिविक्रियाणां ।

देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणाम् ।

अयोऽग्निवक्षाननु वर्तमानो

न चेष्टते नो विकरोति किञ्चन ॥ १३५ ॥

न जायते नो भ्रियते न वर्धते

न क्षोयते नो विकरोति नित्यः ।

विलीयमानेऽपि वपुष्यमुभिन्

न लीयते कुम्भ इवाम्बरं स्वयम् ॥ १३६ ॥

प्रकृतिविकृतिभिन्नः शुद्धवोधस्वभावः

सदसदिदमशेषं भास्यमिन्निविशेषः ।

विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्था-

स्वहमहमिति साक्षात् साक्षिरूपेण वुद्धेः ॥ १३७ ॥

नियमितमनमाऽमुं त्वं स्वमात्मानमात्म-

न्ययमहमिति साक्षाद्विद्व वुद्धिप्रसादान ।

जनिमरणतरङ्गापारमंसारसिन्धुं

प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण संस्थः ॥ १३८ ॥

॥ वन्धः ॥

अत्रानात्मन्यहमिति मतिर्वन्ध पपोऽस्य पुंसः

प्राप्तोऽज्ञानाज्ञननमरणक्लेशसंपातहनुः ।

यैनैवार्थं वपुरिदमसत् सत्यमित्यान्मुद्धच्या

पुष्यःयुष्यत्यवति विषयेस्तनन्तुभिः कोशकृद्धत ॥ १३९ ॥

अतस्मिस्तद्बुद्धिः प्रभवति विमृद्धस्य तमसा

विवेकाभावाद्वै रफुरति भुजंगं रज्जुधिषगा ।

ततोऽवर्यत्रातां निपतति समादातुरधिकः

ततो योऽसदग्राहः स हि भवति वन्धः शृणु सखे ! ॥ १४०

अखण्डनित्याव्ययवोधशक्तया
 स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् ।
 समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा
 तमोमयी राहुरिचार्कविम्बम् ॥ १४१ ॥
 तिरोभूते स्वात्यन्यमलतगंतजावति पुमान
 अनात्मानं मांहादहमिति जग्निरं कलयति ।
 ततः कामक्रोधप्रभृतिभिरमुं यन्धकमुषैः
 परं विक्षेपात्मा रजस्तु उमशान्तिर्व्यथयति ॥ १४२ ॥
 महामोहम्राहप्रसन्नगतिनात्मावगमनो
 प्रियो नानावस्थाः स्वयमभिनयत तद्वृणतया ।
 अपारं संसारं विश्वविष्टुरं जलतिवौ
 निमज्जयोन्मज्जयार्यं भ्रमति कुमतिः कुत्सितगतिः ॥ १४३ ॥
 भानुप्रभासञ्जितावृपतिः
 भानुं तिरोधाय यथा विजृम्भने ।
 आत्मोदिताहङ्कृनिरात्मतःवं
 तथा तिरोधाय विजृम्भने स्वयम् ॥ १४४ ॥
 कवलितदिनताथं दुर्दिले सात्रेभवेः
 व्यथयति हिमशुच्चावायुन्नयो नथेनान
 अविरतनमन्नाऽमल्याद्यौ न्दुर्दिल
 क्षपर्यान वश्वद्वैस्तीदविक्षेपशसिः ॥ १४५ ॥
 एताऽयामेव गतिः या वन्धः पुमः समागतः ।
 याभ्यां विमोतिवा हेऽस्ताऽन्नं लुपत्ययम् ॥ १४६ ॥
 वीजं संखतिभूमिगम्य तु तमो देहात्मधीरहुरो
 रागः पहुन्तन्नकु कर्त्तु तु तपुः स्फन्धोऽवः शाखिकाः ।
 ——————
 मध्य,

अग्राणीन्द्रियसंहतिश्च विषयाः पुष्पाणि दुःखं फलं
सानाकर्मस्य सुदृशं वहुविधं भोक्ताऽत्र जीवः खगः ॥ १४७ ॥

अक्षाननून्योऽयमनात्मवन्नो
नेसर्गिकोऽनार्द्धनन्त इरितः ।

जन्माप्ययव्याधिजरादिदुःख-
ग्रवाहतापं जनयत्यसुप्य ॥ १४८ ॥

नास्त्रेत् शास्त्रं गतिलत विजिता
छेनुं न शब्दो न च कर्मकोटिभि ।

विवेकविशानमहामिना विना
थानुः प्रमादेन शितेन मञ्जुना ॥ १४९ ॥

श्रुतिप्रमाणेकमते: स्वदर्म-
तिष्ठा लभ्यात्मविद्युद्धिरस्य ।

विद्युद्धेषु च: परमात्मवद्दनं
तेनेव संमारग्मनूलनाशः ॥ १५० ॥

कोरेष्ट्रमयाद्यैः पञ्चभिरात्मा न संवृतां भाति ।

निजशक्तिममुन्पद्मे शैवालपद्मिग्वामनु वार्षीस्थम् ॥ १५१ ॥

तच्छंद्याद्यापनये सम्यक् सलिलं प्रतीयते द्युद्धम् ।

तृष्णामन्तापहरं सद्यः सौख्यप्रदं परं पुंमः ॥ १५२ ॥

पञ्चानामपि कोशानां अपवादे विभात्ययं शुद्धः ।

नित्यानन्दकरमः प्रत्यग्रुपः परः स्वयंज्योतिः ॥ १५३ ॥

आत्मानात्मविदेकः कर्तव्यो बन्धमुक्तये विदुपा ।

तेनवानन्दी भवति स्वं विजाय सचिदानन्दम् ॥ १५४ ॥

मुञ्जादिरीक्षमिव दृश्यवर्गात्

प्रत्यक्षमात्मानममूर्मक्रियम् ।

विविच्य तत्र प्रविलाप्य सर्वं
तदात्मना तिष्ठति यः स मुक्तः ॥ १५५ ॥
॥ अ ऋ म य को श वि वे कः ॥

देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोशो
ह्यन्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः ।
न्वक्त्वर्भमांसरूपिरास्थिपुरीषराशिः
नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः ॥ १५६ ॥

पूर्वं जनंगपि मृतेरथं नायमस्ति
जातक्षणः क्षणः^१गुणोऽनियतस्वभावः ।
नेको जडश्च घटवत् परिदृश्यमानः
स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्तुः^२ ॥ १५७ ॥

पाणिपादादिमान देहो नात्मा व्यज्ञेऽपि जीवनात् ।
तत्तच्छक्तंरनाशाश्च न नियम्यो नियमकः ॥ १५८ ॥

देहतद्वर्मतत्कर्मतद्वस्थादिभाक्षिणः ।
[स्वत एव स्वतः मिद्दं तद्वैलक्षण्यमात्मनः ॥ १५९ ॥]

शल्यराशिभांसलिङ्गां मलपूर्णोऽतिकाइमलः ।
कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्वैलक्षणः ॥ १६० ॥

त्वद्भमांसमंदोऽस्थिपुरीषराशीं
अहंमति मृदज्जनः करोति ।

विलक्षणं वेत्ति विचारदीलो
निजस्वरूपं परमार्थभूतम् ॥ १६१ ॥

देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिः
देहं च जीवं विदुषस्त्वहंधीः ।

^१जातक्षणक्षण, जातःक्षणक्षण.

^२वेत्ता.

विवेकविज्ञानवतो महात्मनो
ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि ॥ १६२ ॥

अत्रात्मबुद्धिं त्वज् मूढबुद्धे !
त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीपराशौ ।
सर्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे
कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व ॥ १६३ ॥

देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितं
विद्वानहन्तां न जहाति यावत् ।
तावश्च तस्यास्ति विमुक्तिवार्ता-
प्यस्त्वेव वेदान्तनयान्तदर्शा ॥ १६४ ॥

छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे
यत्स्वप्नदेहे हृदि कलिपताङ्गे ।
यथाऽत्मबुद्धिस्त्वं नास्ति काचित्
जीवच्छरीरे च^१ तथेव माऽस्तु ॥ १६५ ॥

देहात्मधीरेव नृणामसञ्जियां
जन्मादितुःखप्रभवस्य वीजम् ।
यतस्तत्स्तुवं जाहि तां प्रयत्नात्
त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवाशा ॥ १६६ ॥

॥ प्रा ण म य को श वि वे क : ॥

कर्मन्द्रियैः पञ्चभिरञ्जितोऽयं
प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोशः ।
येनात्मवानञ्चमयोऽनुपूर्णः
प्रवर्तते ऽसौ सकलक्रियासु ॥ १६७ ॥

^१ जीवच्छरे ऽस्मिथ.

नैवार्त माऽपि प्राणमयो वायुविकारो
 गताऽगता वायुवदन्तर्वहिरेयः ।
 यस्मात् किञ्चित् काऽपि न वेत्तीष्टमनिष्टं
 स्वं वाऽन्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः ॥ १६८ ॥

॥ म नो म य को श किं वे कः ॥

ज्ञानोऽभ्याणि च मनश्च मनोमयः स्यात्
 कोशा, ^३ ममाह॑मिति वस्तुविकल पहेतुः ।
 संज्ञादिभेदकल, गकलितो वलीयान्
 ततपूर्वकोशामनु पूर्य^२ विजृम्भते यः ॥ १६९ ॥

पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरंत्र हृत्वाः

प्रचीयमानो विषयात्यधारया ।

जाज्वल्यमानो वहुवासनेनश्चनैः

मनोमयोऽभिर्दहति श्रपणम् ॥ १७० ॥

न ह्यस्त्यविद्या मनसोऽनिर्गिका

मनो ह्यविद्या भवत्यन्दहेतुः ।

तस्मिन् विनष्टे सकलः विनष्टं

विजृम्भतेऽस्मिन् सकलं विजृम्भते ॥ १७१ ॥

स्वमेऽर्थशून्ये सूजाति स्वशक्त्या

भोक्त्वादि विद्वं मन एव सर्वम् ।

तथैव जाप्रत्यपि नो विशेषं

तत् सर्वमेतत्मनसां विजृम्भणम् ॥ १७२ ॥

सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीनं

नैवास्ति किञ्चित् सकलप्रसिद्धेः ।

अतो मनःकलिपत एव पुंसः

संसार एतस्य न वस्तुतोऽस्ति ॥ १७३ ॥

साय,

^२मधिष्ठूर्य.

वायुनाऽनीयते मेघः पुनस्तेनैव लीयते ।
मनसा कल्प्यते वन्धो मोक्षस्तेनैव कल्प्यते ॥ १७४ ॥

देहादिसर्वविषये परिकल्प्य रागं
वधाति तेन पुरुषं पशुवद्गुणेन ।
वैरस्यमत्र विषवत् सुविधाय पश्चात्
एनं विमोचयति तन्मन एव वन्धात् ॥ १७५ ॥

तस्मान्मनः कारणमस्य जन्तोः
वन्धस्य सोक्षस्य च वा विधाने ।

वन्धस्य हेतुर्मलिनं रजोगुणेः
मोक्षस्थ शुद्धं विरजस्तमस्कमः ॥ १७६ ॥

विंचकवैराग्यगुणातिरेकात्
शुद्धत्वमासाद्य मनो विंसुक्तचै ।

भवत्यतो शुद्धिमतो मुमुक्षोः
ताभ्यां ददाभ्यां भवितव्यमन्ते ॥ १७७ ॥

मनो नाम महाव्याघ्रां विपयारण्यभूमिषु ।
चरत्यैत्र न गच्छन्तु माध्यवो ये मुमुक्षवः ॥ १७८ ॥

मनः प्रसूते विपयानशोपान्
स्थूलान्मना सृष्टमतया च भोक्तुः ।

शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान्
गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम् ॥ १७९ ॥
अस्मैचिद्रूपमंगु विमेत्य देहनिद्रियप्राणगुणेनिवध्य ।
अहं ममेति भ्रमयत्यजस्त्रं मनः स्वकृत्येषु फलांपभुक्तिषु ॥ १८० ॥

अध्यासदोपात् पुरुषस्य मंसूति ।
अध्यासवन्धस्त्वसुनेव कलिपतः ।

रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो

जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत् ॥ १८१ ॥

अतः प्राहुर्मनोऽविद्यां पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।

यैतैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवाभ्रमण्डलम् ॥ १८२ ॥

तन्मनःशोधनं कार्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा ।

विशुद्धे सति चैतस्मिन् मुक्तिः करतला^१यते ॥ १८३ ॥

मोक्षैकसक्तच्च विषयेषु रागं

निर्मूल्यं संन्यस्य च सर्वकर्म ।

सच्छूद्धया यः श्रवणादिनिष्ठो

रजःस्वभावं स धुनोति बुद्धेः ॥ १८४ ॥

मनोमयो नापि भवेत् परात्मा

हायन्तवत्त्वात् परिणामिभावात् ।

तुःखात्मकत्वाद्विपयत्वहेतोः

द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्टः ॥ १८५ ॥

॥ वि ज्ञा न म य को श वि वे कः ॥

बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः सार्द्धं स्वृत्तिः कर्तृलक्षणः ।

विज्ञानमयकोशः स्यात् पुंसः संसारकारणम् ॥ १८६ ॥

अनुव्रजश्चित्प्रतिविम्बशक्तिः

विज्ञानसंज्ञः प्रकृतंविकारः ।

ज्ञानक्रियावानहमित्यजस्तं

देहेन्द्रियादिप्वभिमन्यते भृशम् ॥ १८७ ॥

अनादिकालोऽयमहंस्वभावां

जीवः समस्तव्यवहारवोदा ।

करोति कर्माण्यनुपूर्ववासनः

पुण्यान्यपुण्यानि च तन्कलानि ॥ १८८ ॥

^१करतला.

भुङ्के विचिन्नास्वपि योनिषु व्रजन्

आयाति निर्यात्यध ऊर्ध्वमेषः ।

अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्

स्वग्राधवस्थाः सुखदुःखभोगः ॥ १८९ ॥

देहादिनिष्ठाश्रमधर्मकर्मगुणाभिमानः सततं ममेति ।

विज्ञानकोशोऽयमतिप्रकाशः प्रकृष्टसाक्षिध्यवशात् परात्मनः ।

अतो भवत्येष उपाधिरस्य यदात्मधीः संसरति भ्रमेण ॥ १९० ॥

योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि स्फुरत्स्वयंज्योतिः ।

कृष्टस्थः सञ्चात्मा कर्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः ॥ १९१ ॥

स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धेः

तादात्म्यदोपेण परं मृपात्मनः ।

सर्वात्मकः सञ्चापि वीक्षते स्वयं

स्वतः पृथक्त्वेन मृदो घटानिव ॥ १९२ ॥

उपाधिसम्बन्धवशात् परात्मा

ह्युपाधिर्माननुभाति तद्गुणः ।

अयोविकारानविकारिवहिवत्

सदैकसूपोऽपि परः स्वभावात् ॥ १९३ ॥

॥ अ ना द्य वि द्या ना शो प प त्तिः ॥

शिष्य उचाच—

भ्रमेणाप्यन्यथा वाऽस्तु जीवभावः परात्मनः ।

तदुपाधेरनादित्वात् नानादर्नाश इष्यते ॥ १९४ ॥

अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्यो भवति संसृतिः ।

न निवर्तेत, तन्मोक्षः कथं? मे शीघ्रुरो वद ॥ १९५ ॥

शीघ्रुरुचाच—

सम्यक् पृष्ठं त्वया विद्धन! सावधानेन तच्छृणु ।

प्रामाणिकी न भवति आम्त्या मोहितकल्पना ॥ १९६ ॥

आन्ति विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृते: ।
न घटेतार्थमन्वन्धो नभसो नीलतादिवत् ॥ १९७ ॥

स्वस्य द्रष्टुर्निर्गुणस्याक्रियस्य
प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धे: ।
आन्त्या प्रासो जीवभावो न सत्यो
मोहापाये नास्त्यवस्तु स्वभावात् ॥ १९८ ॥

यावद्ग्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता
मिथ्याज्ञानोज्ञमितस्य प्रमादात् ।
रज्ज्वां मर्पे भ्रान्तिकालीन पव
भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽस्ति तद्वत् ॥ १९९ ॥

अनादित्वमविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्यते ।
उत्पश्चायां तु विद्यायां आविद्यकमनाद्यपि ।
प्रबोधे स्वप्रवत् सर्वं सहमूलं विनश्यति ॥ २०० ॥
अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् ।
अनादेरपि विद्वन्मः प्रागभावस्य वीक्षितः ॥ २०१ ॥

यदुद्धुपाधिसम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि ।
जीवत्वं न ततोऽन्यत् स्वरूपेण विलक्षणम् ॥ २०२ ॥
सम्बन्धः स्वात्मनां बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः ।
विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा ॥ २०३ ॥

ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं ध्रुतेर्मतम् ।
तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिद्ध्यति ॥ २०४ ॥
ततो विवेकः कर्तव्यः प्रत्यगात्मासदात्मनोः ।
जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम् ॥ २०५ ॥

[यथा भाति तथाऽत्माऽपि दोषाभावे स्फुटप्रभः ।]

असश्चिवृत्तौ तु सदात्मना स्फुरं
प्रतीतिरेतस्य भवेत् प्रतीचः ।
ततो निरासः करणीय एव
सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुनः ॥ २०६ ॥

अतो नायं परात्मा स्यात् विज्ञानमयशब्दभाक् ॥ २०७ ॥

विकारित्वाजडत्वाच्च परिच्छिष्टत्वं हेतुनः ।
इश्यन्वात् व्यभिचारित्वात् नानित्यो नित्य इष्यते ॥ २०८ ॥

॥ आ न न्द म य को श वि वे क : ॥

आनन्दप्रतिविम्बचुम्बिततनुर्वृत्तिस्तमोजृम्बिता
स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदयः ।
पुण्यस्यानुभवे विभाति कृतिनामानन्दरूपः स्वर्यं
भूत्वा नन्दति यत्र साधु तनुभूत्मात्रः प्रयत्नं विना ॥ २०९ ॥

आनन्दमयकोशस्य सुपुण्डो स्फूर्तिरूपकटा ।
स्व प्रजागरण्योग्यित इष्टमन्दर्शनादिना ॥ २१० ॥

नैवायमानन्दमयः परात्मा
मोषाधिकन्वान् प्रकृतेर्विकारात् ।
कार्यत्वं हेतोः सुकृतक्रियायाः
विकारसङ्घातसमाहितन्वान् ॥ २११ ॥

॥ सा क्षि स्व रू प म ॥

पञ्चानामपि कोशानां निपेत्ये युक्तिः कृते ।
तम्भिर्व्यावधिः साक्षी वोधरूपोऽवशिष्यते ॥ २१२ ॥

योऽयमात्मा स्वयंज्योतिः पञ्चकोशविलक्षणः ।
अवस्थाव्यसाक्षी सन् निर्विकारो निरञ्जनः ।
सदानन्दः स विक्षेयः स्वात्मन्वेन विपश्चिता ॥ २१३ ॥

शिष्य उवाच—

मिथ्यात्वेन निपिञ्जेषु कोशेष्वेतेषु पञ्चसु ।
सर्वाभावं विना किंचित् न पश्याम्यत्र हे गुरो ॥ २१४ ॥
विशेषं किमु वस्त्वस्ति स्वात्मनाऽत्मविपश्चिता^१ ॥ २१५ ॥

धीगुरुरुवाच—

सत्यमुक्तं त्वया विद्धन् ! निपुणोऽसि विचारणे ।
अहमादिविकारास्तं तद्भावोऽयमप्यथ^२ ॥ २१६ ॥
सर्वं येनानुभूयन्ते यः स्वयं नानुभूयते ।
तमात्मानं वेदितारं विद्धि बुद्ध्या सुसूक्ष्मया ॥ २१७ ॥
तत्साक्षिकं भवेत्तत्तत् यद्यदेनानुभूयते ।
कस्याप्यननुभूतार्थं साक्षिन्वं नोपयुज्यते ॥ २१८ ॥
असौ स्वसाक्षिको भावो यतः स्वेनानुभूयते ।
अतः परं स्वयं साक्षात् प्रत्यगात्मा न चेतरः ॥ २१९ ॥

जाग्रत्स्वप्रसुपुसिषु स्फुटतरं योऽसौ समुज्जृम्भते
प्रत्यग्रूपतया सदाऽहमहमित्यन्तः स्फुरन्नेकधा ।
नानाकारविकारभाजिन इमान् पश्यन्नहंथीमुखान्
नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि ॥ २२०

घटोदके विम्बितमर्कविम्ब

आलोक्य मृढो रविमेव मन्यते ।
तथा चिदाभासमुपाधिसंस्थं
भ्रान्त्याऽहमित्येव जडोऽभिमन्यते ॥ २२१ ॥

घटं जलं तद्वत्मर्कविम्ब
विहाय सर्वं दिवि वीर्यतेऽर्कः ।

^१नाऽत्र विपश्चिता.

^२यतु.

^३विनिरी.

तटस्थितस्तत्त्वित्र॑ तयावभासकः

स्वयंप्रकाशो विदुपा यथा तथा ॥ २२२ ॥

देहं धियं चित्प्रतिबिम्बमेतं विसृज्य बुद्धौ निहितं गुहायाम्।
द्रष्टारमात्मानमखण्डवोर्यं सर्वप्रकाशं सदसद्विलक्षणम्॥२२३॥

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं

अन्तर्बहिः शून्यमनन्यमात्मनः ।

विज्ञाय सम्यक् निजरूपमेतत्

पुमान् विपाप्मा विरजो विमृत्युः ॥ २२४ ॥

विशोक आनन्दघंनो विपश्चित् स्वयं कुतश्चिन्न विभेति कश्चित्।
नान्योऽस्ति पन्था भववन्धमुक्तेः विना स्वतत्त्वावगमं मुमुक्षोः॥

॥ ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वम् ॥

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानं भवमोक्षस्य कारणम् ।

येनाद्वितीयमानन्दं ब्रह्म मम्पद्यते बुधः ॥ २२६ ॥

ब्रह्मभूतस्तु संस्तुत्ये विद्वान्नार्वतते पुनः ।

विज्ञातव्यमतः सम्यक् ब्रह्माभिन्नत्वमात्मनः ॥ २२७ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विशुद्धं परं स्वतः सिद्धम् ।

नित्यानन्दैकरम्यं प्रत्यगभिन्नं निरन्तरं जयति ॥ २२८ ॥

सदिदं परमार्द्धतं स्वस्मादन्यस्य वस्तुनोऽभावात् ।

न ह्यन्यदस्ति किञ्चित् सम्यक् परमार्थवस्तुवोधदशायाम् ॥

यदिदं सकलं विश्वं नानारूपं प्रतीतमज्ञानात् ।

तत् सर्वे ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनादोपम् ॥ २३० ॥

मृत्कार्यभूतोऽपि मृदो न भिन्नः

कुम्भोऽस्ति सर्वत्र तु मृतस्वरूपात् ।

^१कूटस्य एतत्त्वं

न कुम्भरूपं पृथगस्ति कुम्भः
 कुतो मृष्टाकलिपतनाममात्रः ॥ २३१ ॥

केनापि मृद्धिशतया स्वरूपं
 घटस्य मन्दर्शयितुं न शक्यते ।
 अतो घटः कलिपत एव मोहात्
 मृदेव सत्यं परमार्थभूतम् ॥ २३२ ॥

सद्गुणाकार्यं सकलं सदैव
 तन्मात्रमेतद्व ततोऽन्यदस्ति ।
 अस्तीति यो वक्ति न तस्य मोहो
 विनिर्गतां निद्रितवत् प्रजल्पः ॥ २३३ ॥

‘ ग्रहस्त्रैवेदं विश्वम् ’* इत्येव वाणी
 श्रांती ब्रूतेऽश्वर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।
 तस्मात्सर्वं ग्रहमात्रं हि विश्वं
 नाधिष्ठानाद्विशताऽरोपितस्य ॥ २३४ ॥

सत्यं यदि स्याजगदेतदात्मनोऽ
 नन्तत्वहानिर्निगमाप्रमाणता ।
 असत्यवादित्यमपीर्शितुः स्यात्
 नेतत्त्रयं साधु हिनं महात्मनाम् ॥ २३५ ॥

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाहं नेत्यवस्थितः ।
 न च मत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यर्चाकथत् ॥ २३६ ॥

यदि सत्यं भवेद्विश्वं सुपुमाद्युपलभ्यताम् ।
 यज्ञोपलभ्यतं किञ्चित् अतोऽस्त् स्वप्नवन्मृषा ॥ २३७ ॥

अतः पृथग्ङुस्ति जगन्परात्मन
 पृथक्प्रतीतिस्तु मृषा गुणादिवतः ।

आरोपितस्यास्ति किमर्थवत्ता^५
धिष्ठानमाभाति तथा भ्रमेण ॥ २३८ ॥

भ्रान्तस्य यद्यत् भ्रमतः प्रतीतं
ब्रह्मैव तत्तद्ग्रजं हि शुक्तिः ।
इदन्तया ब्रह्म सदैव रूप्यते
न्वारोपितं ब्रह्मणि नाममात्रम् ॥ २३९ ॥

॥ ब्रह्म स्वरूपम् ॥

अतः परं ब्रह्म सदद्वितीयं विशुद्धविज्ञानघनं निरञ्जनम् ।
प्रशान्तमाद्यन्तविहीनमक्रियं निरन्तरानन्दरसस्वरूपम् ॥ २४० ॥

निरस्तमायाकृतमर्वभेदं
नित्यं धुवं निष्कलमप्रमेयम् ।
अस्तपमव्यक्तमनात्यमव्ययं
ज्योतिः स्वयं किञ्चिदिदं चकास्ति ॥ २४१ ॥

ज्ञानृज्ञेयज्ञानशून्यं अनन्तं निर्विकल्पकम् ।
केवलौविष्टचिन्मात्रं परं तत्त्वं विदुर्बुद्ध्याः ॥ २४२ ॥
अहेयमनुपादेयं मनोवाचाचामगोचरम् ।
अप्रमेयमनाध्यन्तं ब्रह्म पृष्ठं महन्महः ॥ २४३ ॥

॥ तत्त्वमस्मि महा वा क्या र्थः ॥

तत्त्वमपदाभ्यामभिधीयमानयोः
ब्रह्मान्मनोः शोधितयार्यदात्यम् ।
श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्यक्
एकन्वमेव प्रतिपाद्यते मुहुः ॥ २४४ ॥
ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोः
निगद्यतेऽन्योन्यविशुद्धधर्मिणोः ।

खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः
 कृपाम्बुराश्योः परमाणुमेवोः ॥ २४५ ॥
 तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकलिपतो
 न वास्तवः कथिदुपाधिरेषः ।
 ईशस्य माया महदादिकारणं
 जीवस्य कार्यं शृणु पञ्च कोशाः ॥ २४६ ॥

एताबुपाधी परजीवयोस्तयोः
 सम्यद्विरामं न परो न जीवः ।
 राज्यं नरेन्द्रस्य भट्टस्य नेत्रकः
 तयोरपेहं न भटो न गजा ॥ २४७ ॥

“ अथात आदेश ”* इति श्रुतिः स्वयं
 निषेधति ब्रह्मणि कलिपतं छयम् ।
 ध्रुतिप्रमाणानुगृहीतयुक्त्या^१
 तयोर्निरामः करणीय एवम् ॥ २४८ ॥

नेदं नेदं कलिपतत्वान्न सत्यं
 रज्ञो हष्टव्यालवत् स्वप्नवश्च ।
 इत्थं हृदयं माधु युक्त्या व्यपोह्य
 श्वेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥ २४९ ॥

ततस्तु तां लक्षणया सुलक्ष्यां
 तयोरस्वप्नैङ्करसत्वमिद्ये ।
 नालं जहत्या न तथाऽजहत्या
 किन्तुभयार्थान्विकर्येव भाव्यम् ॥ २५० ॥
 स दंवदत्तोऽयमितीह चैकता विरुद्धधर्माशमपास्य कथ्यते ।
 यथा तथा तत्त्वमसीति वाक्यं विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा ॥ २५१ ॥

संलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनोः अखण्डभावः परिचायिते बुधैः ।
एवं महावाक्यशतेन कथयते ब्रह्मात्मनोरैक्यमखण्डभावः ॥२५२
अस्थूलमित्येतदसन्निरस्य सिद्धं स्वतो व्योमवदप्रतर्क्ष्यम् ।
अतो मृपामात्रमिदं प्रतीतं

जहीहि यत् स्वात्मतया गृहीतम् ।

ब्रह्माहमित्येव विशुद्धबुद्ध्या

विद्धि स्वमात्मानमखण्डवोधम् ॥ २५३ ॥

मृत्कार्यं सकलं घटादि सततं मृन्मात्रमेवाभितः

तदत् संज्ञनितं सदात्मकमिदं सन्मात्रमेवाखिलम् ।
यस्मान्नास्ति मतः परं किमपि तत् सत्यं स आत्मा स्वयं
तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्यं यत्परम् ॥ २५४ ॥

निद्राकल्पितदेशकालविषयज्ञात्रादिमर्चं यथा

मिथ्या तद्विद्विषया जाग्रति जगत् स्वाक्षानकार्यत्वतः ।
यस्मादेवमिदं शरीरकरणप्राणाहमाद्यप्यसत्

तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्यं यत् परम् ॥ २५५ ॥

जातिनीतिकुलगोवद्दूरगं नामरूपगुणदोषवर्जितम् ।

देशकालविषयातिवर्ति यत् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५६ ॥

यत्परं संकलवागगोचरं गोचरं विमलबोधचक्षुपः ।

शुद्धचिद्वनमनादिवस्तु यत् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५७ ॥

पड्मिरुद्धर्मभिरयोगि योगिहृद्धावितं न करणीविभावितम् ।

बुद्ध्यवेद्यमनवद्यभूति यत् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५८ ॥

भ्रान्तिकल्पितजगत्कलाश्रयं स्वाश्रयं च सदसद्विलक्षणम् ।

निष्कलं निरूपमानमृद्धिमद्वद्वा तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५९ ॥

जन्मवृद्धिपरिणत्यपक्षयव्याधिनाशनविहीनमव्ययम् ।

विश्वसृष्टयवनघातकारणं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६० ॥

अस्तमेदमनपास्तलक्षणं निस्तरङ्गजलराशिनिश्चलम् ।
 नित्यमुक्तमविभक्तमूर्ति यत् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६१
 एकमेव सदनेककारणं कारणान्तरनिरासकारणम् ।
 कार्यकारणविलक्षणं स्वयं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६२॥
 निर्विकल्पकमनल्पमक्षंरं यत् क्षराक्षरविलक्षणं परम् ।
 नित्यमव्ययसुखं निरञ्जनं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६३
 यद्विभाति सदनेकधा भ्रमात् नामरूपगुणविक्रियात्मना ।
 हेमवत् स्वयमविक्रियं सदा ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६४
 यश्चकास्त्यनपरं परात्परं प्रत्यगेकरसमात्मलक्षणम् ।
 मन्त्यचित्सुखमनन्तमव्ययं^१ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६५॥
 उक्तमर्थमिव चात्मनि स्वयं भावय प्रथितयुक्तिभिर्धिया ।
 संशयादिरहितं कराम्बुवत् तेन तत्त्वनिगमो भविष्याति ॥२६६॥

स्वयोधमात्रं परिशुद्धतत्त्वं

विज्ञाय संघे नृपवश्च सैन्ये ।

तदात्मनैवात्मनि सर्वेदा स्थितो

विलापय ब्रह्मणि हृदयजातम् ॥ २६७ ॥

बुद्धो गुहायां सदस्मद्विलक्षणं ब्रह्मास्ति संन्यं परमद्वितीयम् ।

तदात्मना योऽत्र वसेद्बुद्धायां पुनर्न तस्याद्ब्रह्मगुहाप्रवेशः ॥२६८॥

॥ वा स ना क्ष यो पा यः ॥

ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनाऽनादिरेषा

कर्ता भोक्ताऽप्यहमिति हृषा याऽस्य संसारहेतुः ।

प्रत्यग्घष्टच्छाऽत्मनि निवसता साऽपनेया प्रयत्नात्

मुक्ति प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानवं यत् ॥२६९॥

अहं ममति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।

अध्यासोऽयं निरस्तव्यो चिदुपा स्वान्मर्मनिष्ठया ॥ २७० ॥

^१मद्वय.

^२ब्रह्म.

ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् ।
सोऽहमित्येव सद्गृह्यत्वा स्वान्यत्रात्ममति जहि ॥ २७१ ॥

लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् ।
शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २७२ ॥

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥ २७३ ॥

संसारकारागृहमोक्षमिच्छोः

अयोमयं पादनिवद्धशृङ्खलम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः पटुवासनात्रयं
योऽस्माद्विमुक्तः समुपैति मुक्तिम् ॥ २७४ ॥

जलादिसम्पर्कवशात् प्रभूतदुर्गन्धधृताऽगुरुदिव्यवासना ।
संघर्षणेनैव विभाति सम्यक् विधूयमाने सति वाह्यगन्धे ॥ २७५
भन्तःश्रितानन्तदुरन्तवासना-

धूलीविलिमा परमात्मवासना ।
प्रज्ञातुसंघर्षणतो विशुद्धा
प्रतीयते चन्दनगन्धवत् स्फुटा ॥ २७६ ॥

अनात्मवासनाजालैः तिर्णभूताऽन्तमवासना ।
नित्यात्मनिष्ठया तेषां नाशं भाति स्वयं स्फुटा ॥ २७७ ॥

यथायथा प्रत्यगवस्थितं मनः
तथातथा मुञ्चति वाह्यवासनाः ।
निदशेषमाक्षे सति वासनानां
आत्मानुभूतिः प्रतिवन्धशून्या ॥ २७८ ॥

स्वात्मन्येव सदा स्थित्वा मनो नश्यति योगिनः ।
वासनानां क्षयम्भातः स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २७९ ॥

तमो द्वाभ्यां रजः सत्त्वात् सत्त्वं शुद्धेन नश्यति ।
तस्मात् सत्त्वमवष्टभ्य स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८० ॥

प्रारब्धं पुण्यति वपुः इति निश्चित्य निश्चलः ।
धैर्यमालम्ब्य यहेन स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८१ ॥

नाहं जीवः परं ब्रह्मेत्येतद्व्यावृत्तिपूर्वकम् । सु-
वासनावेगतः प्राप्तस्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८२ ॥

श्रुत्या युक्तच्चा स्वानुभूत्या ज्ञात्वा सार्वात्म्यमात्मनः ।
कचिदाभासनः प्राप्तस्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८३ ॥

अन्नादानं^१ विसर्गाभ्यां ईपश्चास्ति क्रिया मुनेः ।
तदेकनिष्ठया नित्यं स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८४ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थब्रह्मात्मैकत्वयोधतः ।
ब्रह्मण्यात्मत्वदाद्याय स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८५ ॥

अहंभावस्य देहेऽस्मिन् निशेषविलयावधि ।
सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८६ ॥

प्रतीतिर्जीवजगतोः स्वप्नवद्वान्ति यावता ।
तावन्निरन्तरं विद्धन् ! स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८७ ॥

निद्राया लोकवार्तायाः शब्दादेशपि विस्मृतेः ।
कचिन्नावसरं दत्या चिन्तयात्मानमात्मनि ॥ २८८ ॥

मातापित्रोर्मलोद्भूतं मलमांसमयं वपुः ।
स्यक्त्वा चाण्डालवद्दुरं ब्रह्मीभूय छती भव ॥ २८९ ॥

घटाकाशं महाकाशो इवात्मानं परामनि ।
विलाप्याखण्डभावेन तूर्णी भव सदा मुने ! ॥ २९० ॥

^१ अन्यादान.

स्वप्रकाशमधिष्ठानं स्वयंभूय सदात्मना ।

ब्रह्माण्डमपि पिण्डाण्डं त्यज्यतां मलभाण्डवन् ॥ २९१ ॥

चिदात्मनि सदानन्दे देहारुदामहंघियम् ।

निवेश्य लिङ्गमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥ २९२ ॥

यत्रैषु जगदाभासो दर्पणान्तः पुरं यथा ।

तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यमि ॥ २९३ ॥

यत् सत्यभूतं निजस्तपमाचं चिदद्वयानन्दमरूपमक्रियम् ।

तदेत्य मिथ्यावपुरुत्सृज्जनत् शैलपवडेपमुपात्तमात्मनः ॥ २९४

सर्वात्मना दद्यमिदं सृप्तंव

नैवाहमर्थः क्षणिकन्वदर्शनात् ।

जानाम्यहं सर्वमिति प्रतीतिः

कुतोऽहमादेः क्षणिकस्य मिथ्यंतं ॥ २९५ ॥

अहंपदार्थस्त्वहमादिमाक्षी

नित्यं सुपुमार्याप भावदर्शनात् ।

ब्रूते “ह्यजो नित्य”¹ इति श्रुतिः स्वयं

तत् प्रत्यगात्मा सदस्मद्विलक्षणः ॥ २९६ ॥

षिकारिणां सर्वविकारंवेत्ता

नित्योऽविकारं भवितुं समर्हति ।

मनोरथस्वप्नसुपुमिषु स्फुटं

पुनःपुनर्दृष्टमस्त्वमेतयोः ॥ २९७ ॥

अतोऽभिमानं त्यज मांसपिण्डं

पिण्डाभिमानिन्याप बुद्धिकलिपते ।

कालत्रयावाध्यमत्वण्डयोर्यं

शान्त्वा स्वमान्मानसुपैः हि शान्तिम् ॥ २९८ ॥

¹ क. ३. २-१८.

त्यजाभिमानं कुलगोत्रनाम-
सूपाश्रमेष्वार्द्धशवाश्चितेषु ।
लिङ्गस्य धर्मानपि कर्तृताऽदीन्
त्यक्त्वा भवाखण्डसुखस्वरूपः ॥ २९९ ॥

सन्त्यन्ये प्रतिबन्धाः पुंसः संसारहेतवो दृष्टाः ।
तेषामेषां मूलं प्रथमो विकारो भवत्यहङ्कारः ॥ ३०० ॥

यावत् स्थात् स्वस्य सम्बन्धोऽहङ्कारणं दुरात्मना ।
तावश्च लेशमात्राऽपि मुक्तिवार्ता विलक्षणा ॥ ३०१ ॥

अहङ्कारग्रहान्मुक्तः स्वरूपमुपपद्यते ।
चन्द्रघट्टमलः पूर्णः सदानन्दः स्वयंप्रभः ॥ ३०२ ॥

यो वा पुरुषांऽहर्मिति प्रतीतां
तु उद्धचा विकल्पस्तमसाऽनिमूढया ।
तस्यव निशंपतया विनाशे
ब्रह्मात्मभावः प्रतिवन्धशन्त्यः ॥ ३०३ ॥

ब्रह्मानन्दनिविर्महावलवताऽहङ्कारग्राहीहना ।
संवेष्ट्यात्मनि रक्षयते गुणमयेष्वण्डिविर्मस्तकः ।
विज्ञानात्मयमहामिना श्रुतिमता विच्छिन्न शीर्पत्रयं
निर्मूल्याहिमिमं निधि सुखकरं धीरोऽनुभोक्तुं क्षमः ॥ ३०४ ॥

यावद्धा यत् किञ्चित् विषदोपस्फूर्तिरस्ति चंद्रेहं ।
कथमारोग्याय भवेत् तद्वद्वन्ताऽपि योगिनो मुक्त्ये ॥ ३०५ ॥
अहमोऽत्यन्तनिवृत्या तन्दृतनानाविकल्पसंत्त्वा ।
प्रत्यक्त्वविवेकात् अयमहमस्मीति विन्दते तत्त्वम् ॥ ३०६ ॥

अहङ्कर्त्तर्यस्मिन्द्रहमिति मति मुञ्च सहमा
विकारात्मन्यात्मप्रतिफलज्ञुषि स्वस्थितिमुषि ।

यदध्यासात् प्राप्ता जनिमृतिजरा दुःखवहुला:
 प्रतीचश्चिन्मूर्तेस्तव सुखतनोः संसृतिरियम् ॥ ३०७ ॥

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभोः
 आनन्दमूर्तेरनवद्यकर्तिः ।
 नैवान्यथा काप्यविकारिणस्ते
 विनाऽहमध्यासममुप्य संसृतिः ॥ ३०८ ॥

तस्मादहङ्कारभिमं स्वशत्रुं
 भोक्तुर्गले कण्टकवत् प्रतीतम् ।
 विछिद्य विज्ञानमहाभिना स्फुटं
 भुङ्क्ष्वात्ममाप्नाउयसुखं यथेष्टम् ॥ ३०९ ॥

ततोऽहमादेविनिवर्त्य वृत्तिं
 संत्यक्तगग्नः परमार्थलाभात ।
 तृष्णीं समास्वात्मसुखानुभृत्या
 पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्पः ॥ ३१० ॥

समूलहृत्सोऽपि महानहं पुनः
 व्युत्खेयितः स्याद्यदि चेतसा ध्वणम् ।
 संजीव्य विक्षेपशतं करोति
 नभस्वता प्रावृपि वारिदो यथा ॥ ३११ ॥

निगृह्य शत्रोरहमोऽवकाशः
 कचिन्न देयां विषयानुचिन्तया ।
 स एव सञ्जीवनहंतुरस्य
 प्रक्षीणजम्बिरतरोरिवाम्बु ॥ ३१२ ॥

देहात्मना संस्थित एव कामी
 विलक्षणः कामयिता कथं स्यात् ।
 अतोऽर्थसन्धानपरन्वमेव
 भेदप्रसक्त्या भवबन्धहंतुः ॥ ३१३ ॥

कार्यप्रवर्द्धनाद्वीजप्रवृद्धिः परिवृश्यते ।
 कार्यनाशाद्वीजनाशः तस्मात् कार्यं निरोधयेत् ॥ ३१४ ॥
 वासनावृद्धितः कार्यं कार्यवृद्धया च वासना ।
 वर्धते सर्वथा पुंसः संसारो न निवर्तते ॥ ३१५ ॥
 संसारवन्धविच्छित्यै तद्वयं प्रदहेद्यतिः ।
 वासनावृद्धिरेताभ्यां चिन्तया क्रियया वहिः ॥ ३१६ ॥
 ताभ्यां प्रवृद्धमाना मा सूते संसृतिमात्मनः ।
 वयाणां च क्षयोपायः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ३१७ ॥
 सर्वत्र सर्वतः सर्वं ग्रह्यमात्रावलोकनम् ।
 सद्भाववासनादाद्व्यात तत् वयं लयमश्नुते ॥ ३१८ ॥
 क्रियनाशं भवेच्चिन्तनानाशोऽस्माद्वासनाक्षयः ।
 वासनाप्रक्षयो मांक्षः मा जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥ ३१९ ॥
 सद्वासनास्फुर्तिविजृम्भणं सति
     ह्यमां विलीनाऽत्यहमादिवासना ।
 अतिप्रकृष्टाऽप्यरुणप्रभायां
     विलीयते माधु यथा तमित्वा ॥ ३२० ॥
 तमस्तमःकार्यमनर्थजालं
     न दृश्यते सत्युदितं दिनंशो ।
 तथाऽद्वयानन्दरमानुभूतां
     नैवास्ति वन्धो न च दुःखगन्धः ॥ ३२१ ॥
 हृश्यं प्रतीतं प्रविलापयन् सन्
     सन्मात्रमानन्दघनं विभावयन् ।
 समाहितः सन् वहिरन्तरं वा
     कालं नयेथाः सति कर्मबन्धे ॥ ३२२ ॥

॥ प्र मा द त्या ग : ॥

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः कदाचन ।

प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान् ब्रह्मणः सुतः ॥ ३२३ ॥

न प्रमादादनर्थोऽन्यो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः ।

ततो मोहस्ततो हंधीः ततो बन्धस्ततो व्यथा ॥ ३२४ ॥

विषयाभिमुखं द्वाष्टा विद्वांस्मपि विस्मृतिः ।

विक्षेपयति धीदोर्यैः योपा जारमिव प्रियम् ॥ ३२५ ॥

यथा प्रकृष्टं शेवालं क्षणमात्रं न तिष्ठति ।

आवृणोति तथा माया प्राङ्म वाऽपि पराङ्मुखम् ॥ ३२६ ॥

लक्ष्यच्युतं चेद्यदि चित्तमीपन्

वहिर्मुखं सन्निपतंत् ततस्ततः ।

प्रमादतः प्रच्युतकेलिकन्दुकः

सोपानपङ्क्तौ पतिनां यथा तथा ॥ ३२७ ॥

विषयेष्वाविशब्देतः सङ्कल्पयति तदुणान् ।

सम्यक् सङ्कल्पनात् कामः कामात् पुंमः प्रवर्तनम् ॥ ३२८ ॥

ततः न्स्वरूपविभ्रंशां विभ्रष्टस्तु पतत्यधः ।

पतितस्य विना नाशं पुनर्नारोह ईश्यते ।

संकल्पं वर्जयेत्तस्मात् सर्वानर्थस्य कारणम् ॥ ३२९ ॥

अतः प्रमादान्नं परोऽस्ति मृत्युः

विवेकिनो ब्रह्मविदः समाधौ ।

समाहितः सिद्धिमुर्षेति सम्यक्

समाहितात्मा भव सावधानः ॥ ३३० ॥

जीवतो यस्य केवल्यं विदेहे च म केवलः ।

यत् किञ्चित् पश्यतो भेदं भयं द्वूते यज्ञःश्रुतिः ॥ ३३१ ॥

यदा कदा चाऽपि विपश्चिदेषः
 ब्रह्मण्यनन्तेऽप्यणुमालभेदम् ।
 पश्यत्यथामुप्य भयं तदेव
 यदीक्षितं भिन्नतया प्रमादात् ॥ ३३२ ॥
 श्रुतिसमृतिन्यायशैतीनिपिञ्जे
 हृश्येऽत्र यः स्वात्ममति करोति ।
 उपेति दुःखोपरि दुःखजातं
 निपिञ्जकर्ता स मलिम्लुच्छो यथा ॥ ३३३ ॥
 सत्याभिसन्धानरतो विमुक्तो
 महस्त्वमात्मीयमुपेति नित्यम् ।
 मिथ्याभिसन्धानरतस्तु नश्यन्त
 हष्टं तदेतद्यद्चोरचोरयोः ॥ ३३४ ॥
 यतिरमद्नुमन्धि वन्धहेतुं विहाय
 स्वयमयमहमस्मीत्यात्मदृश्येव तिष्ठेत ।
 सुखर्यति ननु निष्ठा ब्रह्मणि स्वानुभूत्या
 हर्गति परमविद्याकार्यदुःखं प्रतीतम् ॥ ३३५ ॥
 वास्यानुमन्धिः परिवर्धयेत् फलं
 दुर्वासनामेव ततस्ततोधिकाम् ।
 शात्वा विवेकः परिहृत्य वास्यं
 स्वात्मानुमन्धि विदर्धीत नित्यम् ॥ ३३६ ॥
 वास्ये निरुद्धे मनसः प्रसन्नता
 मनःप्रसादे परमात्मदर्शनम् ।
 तस्मिन् सुहृष्टे भवत्यन्धनाशो
 बहिर्निरोधः पदबी विमुक्तेः ॥ ३३७ ॥
 कः पण्डितः सन् सदसद्विवेकी
 श्रुतिप्रमाणः परमार्थदर्शी ।

जानन् हि कुर्यादसतोऽवलम्बं
स्वपातहेतोः शिशुवन्मुमुक्षुः ॥ ३३८ ॥

देहादिसंसक्तिमतो न मुक्तिः
मुक्तस्य देहाद्यभिमत्यभावः ।

सुमस्य नो जागरणं न जाग्रतः
स्वप्रस्तयोर्भिन्नगुणाश्रयत्वात् ॥ ३३९ ॥

अन्तर्वहिः स्वं स्थिरजङ्गमं पु
श्चात्माऽन्तमनाऽधारतया विलोक्य ।
त्यक्ताखिलोपाधिरखण्डस्तपः
पूर्णात्मना यः स्थित एष मुक्तः ॥ ३४० ॥

सर्वात्मना वन्धविमुक्तिहंतुः
सर्वात्मभावात्र पराऽस्ति कथितः ।
दद्याग्रहे सन्युपपद्यतेऽस्मै
सर्वात्मभावोऽस्य सदात्मनिष्टया ॥ ३४१ ॥

दद्यस्याग्रहणं कथं तु घटते देहात्मना निष्टतो
याहार्थानुभवप्रसक्तमनस्तस्तक्तियां कुर्वतः ।
संन्यस्ताखिलधर्मकर्मविपर्यन्त्यात्मनिष्टापयः
तत्त्वज्ञैः करणीयमात्मनि सदानन्दच्छुभिर्यत्ततः ॥ ३४२ ॥

सार्वात्म्यमिद्यं भिक्षोः कृतथ्रवणकर्मणः ।
समाधिं विदधात्यपा “शान्तो दान्त”* इति श्रुतिः ॥ ३४३ ॥

आरुढशक्तेरहमो विनाशः
कर्तुं न शक्यः सहस्राऽपि पण्डितः ।

ये निविकल्पात्यभाविनश्चला-

: । तानन्तराऽनन्तभव्यु हि वासना ॥ ३४४ ॥

*यह. ६-६-२३.

अहंबुद्धत्रैव मोहिन्या योजयित्वाऽवृतेर्वलात् ।
 विक्षेपशक्तिः पुरुषं विक्षेपयति तद्गुणैः ॥ ३४५ ॥
 विक्षेपशक्तिविजयो विपमो विधातुं
 निशंशेपमावरणशक्तिनिवृत्यभावे ।
 हृग्वद्दययोः स्फुटपयोजलवद्विभागे
 नश्येत् तदावरणमात्मनि च स्वभावात् ॥ ३४६ ॥
 निःसंशयेन भवति प्रतिवन्धशून्यो
 विक्षेपणं न हि तदा यदि चेन्मृपार्थे ।
 सम्यग्विवेकः स्फुटवोधजन्यो
 विभज्य हृग्वद्दयपदार्थतत्त्वम् ।
 छिनत्ति मायाकृतमोहवन्धं
 यस्माद्विमुक्तस्य पुनर्न संसृतिः ॥ ३४७ ॥
 परावरैकत्वविवेकवद्वौ
 दहत्यविद्यागहनं सशेषम् ।
 किं स्यात् पुनः संसरणस्य वीजं
 अद्वैतभावं समुपेयुपांस्य ॥ ३४८ ॥
 आवरणस्य निवृत्तिः भवति च सम्यकपदार्थदर्शनतः ।
 मिथ्याज्ञानविनाशः तद्वद्विक्षेपजनितदुःखनिवृत्तिः ॥ ३४९ ॥
 एतत्त्वितयं हृष्टं सम्यग्रज्ञुस्वस्त्वपविज्ञानात् ।
 तस्माद्वस्तु सतत्वं ज्ञातव्यं वन्धमुक्तये विदुपा ॥ ३५० ॥
 अयोऽप्नियोगादिव सत्समन्वयात्
 मात्रादिरूपणं विजृम्भते धीः ।
 तत्कार्यमेतत्त्वितयं यतो मृपा
 हृष्टं भ्रमस्वभ्रमनोरयेषु ॥ ३५१ ॥

ततो विकाराः प्रकृतेरहंसुखाः
देहावसाना विषयाश्च सर्वे ।
क्षणेऽन्यथाभावित एव आत्मा
नोदेति नाप्येति कदाऽपि नान्यथा ॥ ३५२ ॥

नित्याद्याखण्डचिदेकरूपो
बुद्धचादिसाक्षी सदसद्विलक्षणः ।
अहंपदप्रत्ययलक्षितार्थः
प्रत्यक्ष सदानन्दघनः परात्मा ॥ ३५३ ॥

इत्थं विपश्चित् सदसद्विभज्य
निश्चित्य तत्वं निजवोधदृष्ट्या ।
शात्या स्वमात्मानमखण्डवोर्धं
तेभ्यो विमुक्तः स्वयमेव शाम्यति ॥ ३५४ ॥

अज्ञानहृदयग्रन्थेः निःशेषविलयस्तदा ।
समाधिनाऽविकल्पेन यदाऽहैतात्मदर्शनम् ॥ ३५५ ॥

त्वमहिमदमिनीयं कल्पना बुद्धिदोपान्
• .. प्रभवति परमात्मन्यद्वये निर्विशेषे ।
प्रविलसति समाधावस्य सर्वो विकल्पो
विलूयनमुपगच्छेदस्तुतत्वावधृत्या ॥ ३५६ ॥

शान्तो दान्तः परमुपरतः क्षान्तियुक्तः समाधिं
कुर्वन्नित्यं कलयति यतिः स्वस्य सर्वात्मभावम् ।
तेनाविद्यातिमिरजनितान् साधु दग्ध्वा विकल्पान्
दग्धाद्यन्त्या निवसति सुखं निष्क्रियो निर्विकल्पः ॥ ३५७ ॥

समाहिता ये प्रविलाप्य वाहं
ओत्रादिचेतः स्वमहं चिदात्मनि ।
त एव मुक्ता भवपाशबन्धैः
नान्ये तु पारोक्ष्यकथाभिधायिनः ॥ ३५८ ॥

उपाधिभेदात् स्वयमेव भिद्यते
 चोपाध्यपो हे स्वयमेव केवलः ।
 तस्मादुपाधेविलयाय विद्वान्
 वसेत्सदाऽकल्पसमाधिनिष्ठया ॥ ३५९ ॥
 सति सक्तो नरो याति सद्ग्रावं ह्येकनिष्ठया ।
 कीटको भ्रमरं ध्यायन् भ्रमरत्वाय कल्पते ॥ ३६० ॥
 क्रियान्तरासक्तिमपास्य कीटको
 ध्यायन् यथाऽलिं ह्यलिभावमृच्छति ।
 तथैव योगी परमात्मतत्त्वं
 ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥ ३६१ ॥
 अतीव सूक्ष्मं मुरमात्मतत्त्वं
 न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपन्नुमर्हति ।
 समाधिनाऽत्यन्तसुसूक्ष्मवृत्त्या
 शातव्यमार्यरातिशुद्धवृद्धिभिः ॥ ३६२ ॥
 यथा सुवर्णं पुण्यपाकशोधितं
 त्यक्त्वा मलं स्वात्मगुणं समृच्छति ।
 तथा मनः सत्त्वरजस्तमोमलं
 ध्यानेन संत्यज्य समंति तत्त्वम् ॥ ३६३ ॥
 निरन्तराभ्यासवशास्त्रादित्थं
 पक्तं मनो ब्रह्मणि लीयतं यदा ।
 तदा समाधिः सविकल्पवर्जितः
 स्वतोऽद्वयानन्दरसानुभावकः ॥ ३६४ ॥
 समाधिनाऽनेन समस्तवासना-
 ग्रन्थेविनाशोऽखिलकर्मनाशः ।
 अन्तर्बहिः सर्वत एव सर्वदा
 स्वरूपविश्फूर्तिरयमतः स्यात् ॥ ३६५ ॥

श्रुतेः शतगुणं विद्यात् मनसं ग्रन्थात् पि ।
निदिध्यासं लक्षगुणमनन्तं निर्विकल्पकम् ॥ ३६६ ॥

निर्विकल्पसमाधिना स्फुटं
ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते ध्रुवम् ।
नान्यथा चलतया मनोगतेः
प्रत्ययान्तरविमिश्रिते भवेत् ॥ ३६७ ॥

अतः समाधत्त्वं यतेन्द्रियः सदा
निरन्तरं शान्तमनाः प्रतीचि ।
विध्वंसय ध्वान्तमनाद्यविद्या
कृतं सदेकत्वविलोकनेन ॥ ३६८ ॥

योगस्य प्रथमं द्वारं वाङ्मीरोधोऽपरिग्रहः ।
निराशा च निरीहा च नित्यमेकान्तशीलता ॥ ३६९ ॥
एकान्तस्थितिरिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतमः
संरोधे करणं शमेन विलयं यायादहंचासना ।
तेनानन्दरसानुभूतिरचला ब्राह्मी सदा योगिनः
तस्माद्विज्ञानिरोध एव सततं कार्यः प्रयत्नान्मुने ! ॥ ३७० ॥

वाचं नियच्छात्मनि तं नियच्छ
बुद्धौ धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।
तं चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे
विलाप्य शान्तिं परमां भजस्व ॥ ३७१ ॥

देहप्राणेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिरूपाधिभिः ।
यैर्यैर्वृत्तेः समायोगः तत्तद्वावोऽस्य योगिनः ॥ ३७२ ॥
तन्निवृत्या मुनेः सम्यक् सर्वांपरमणं सुखम् ।
संहश्यते सदानन्दरसानुभवविष्वः ॥ ३७३ ॥

अन्तरत्यागो वहिस्त्यागो विरक्तस्यैव युज्यते ।
 त्यजत्यन्तर्बहिः सङ्गं विरक्तस्तु मुमुक्षया ॥ ३७४ ॥

वहिस्तु विषयैः सङ्गः तथाऽन्तरहमादिभिः ।
 विरक्त एव शक्तोति त्यक्तुं ब्रह्मणि निष्ठितः ॥ ३७५ ॥

वैराग्यबोधौ पुरुषस्य पक्षिवत्
 पक्षी विजानीहि विचक्षण ! त्वम् ।

विमुक्तिसौधायतलाधिरोहणं
 ताङ्ग्यां विना नान्यतरेण सिद्धत्वति ॥ ३७६ ॥

अत्यन्तवैराग्यवतः समाधिः
 समाहितस्यैव दृढप्रबोधः ।

प्रबुद्धतत्त्वस्य हि वन्धमुक्तिः
 मुक्तात्मनो नित्यसुखानुभृतिः ॥ ३७७ ॥

वैराग्यात्र परं मुखस्य जनकं पश्यामि वश्यात्मनः
 तच्छुद्धतरात्मवोधसहितं स्वाराज्यसाम्राज्यधुक् ।

एतद्वारमजस्त्रमुक्तियुवतेर्यस्मात्त्वमस्मात्परं
 सर्वश्रास्पृहया सदाऽऽत्मनि सदा प्रज्ञां कुरु श्रेयसे॥ ३७८

आशां छिन्निं विषोपेषु विषयेष्वेष्वैव मृत्योः शृतिः
 त्यक्त्वा जातिकुलाश्रमेष्वभिमनि मुञ्चातिदूरात् क्रियाः ।

देहादावसति^१ त्यजात्मधिषणां प्रज्ञां कुरुप्वात्मनि
 त्वं द्रष्टाऽस्यमलोऽसि निर्द्वयपरं ब्रह्मासि यद्वस्तुतः॥ ३७९

लक्ष्ये ब्रह्मणि मानसं दृढतरं संस्थाप्य वाह्येन्द्रियं
 स्वस्थाने विनिवेश्य निश्चलतनुश्चोपेश्य देहस्थितिम् ।

ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य तन्मयतया चाखण्डवृन्याऽनिशं
 ब्रह्मानन्दरसं पिबात्मनि मुदा शून्यः किमन्यैर्भ्रमैः ॥ ३८०

^१ वसतीं.

अनात्मचिन्तनं त्यक्त्वा कश्मलं तुःस्वकारणम् ।
चिन्तयात्मानमानन्दरूपं यन्मुक्तिकारणम् ॥ ३८१ ॥

एष स्वयंज्योतिरशेषसाक्षी
विज्ञानकोशो विलसत्यजस्तम् ।
लक्ष्यं विधायैनमसद्विलक्षणं
अखण्डवृत्त्याऽत्मतयाऽनुभावय ॥ ३८२ ॥

एतमचिछिन्नया वृत्त्या प्रत्ययान्तरशून्यया ।
उहेम्बयन् विजानीयात् स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥ ३८३ ॥
अत्रात्मत्वं हृदीकुर्वन् अहमादिषु संत्यजन् ।
उदासीनतया तेषु तिष्ठेत् घटपटाविव ॥ ३८४ ॥

विशुद्धमन्तःकरणं स्वरूपे
निवेद्य साक्षिण्यवबोधमात्रे ।
शर्नेऽग्नैर्निश्चलतामुपानयन्
पूर्णत्वमेवानुविलाङ्कयन्तः ॥ ३८५ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोऽहमादिभिः
स्वाज्ञानकृमैरस्तिलैरुपाधिभिः ।

विमुक्तमात्मानमखण्डरूपं
पूर्णं महाकाशमिवावलोकयेत् ॥ ३८६ ॥

घटकलशकुसूलसूचिमुख्यैः
गगनमुपाधिशर्तैर्विमुक्तमेकम् ।
भवति न विविधं नथेव शुद्धं
परमहमादिविमुक्तमेकमेव ॥ ३८७ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता मृगामात्रा उपाधयः ।
ततः पूर्णं स्वमात्मानं पश्येदेकात्मना स्थितम् ॥ ३८८ ॥

यत्र भ्रान्त्या कलिपतं यत् विवेके
 तत्तन्मात्रं नैव तस्माद्विभिन्नम् ।
 भ्रान्तेर्नाशो भ्रान्तिदृष्टाहितत्वं
 रज्जुस्तद्वद्विश्वमात्मस्वरूपम् ॥ ३८९ ॥

स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः स्वयमिन्द्रः स्वयं शिवः ।
 स्वयं विश्वमिदं सर्वं स्वस्मादन्यन्न किञ्चन ॥ ३९० ॥
 अन्तः स्वयं चापि बहिः स्वयं च
 स्वयं पुरस्तात् स्वयमेव पश्चात् ।
 स्वयं ह्याच्यां स्वयमप्युदीच्यां
 तथोपरिष्ठात् स्वयमप्यधस्तात् ॥ ३९१ ॥

तरङ्गेनभ्रमबुद्धुदादि सर्वं स्वरूपेण जलं यथा तथा ।
 चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत् सर्वं चिदेवैकरसं विशुद्धम् ॥ ३९२ ॥
 सदेवेदं सर्वं जगद्वगतं वाच्चनसयोः
 सतोऽन्यनास्त्येव प्रकृतिपरसीम्नि स्थितवतः ।
 पृथक् किं मृत्यायाः कलशघटकुम्भाद्यवगतं
 वदत्येप भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया ॥ ३९३ ॥
 किया समभिहारेण “यत्र नान्यत्”^१ इति श्रुतिः ।
 ब्रवीति द्वैतराहित्यं मिथ्याऽध्यासनिवृत्तये ॥ ३९४ ॥

आकाशावश्चिर्मलनिर्विकल्प-

निःसीमनिष्पन्दननिर्विकारम् ।

अन्तर्बहिःशून्यमनन्यमद्यं
 स्वयं परं ब्रह्म किमस्ति बोद्धयम् ॥ ३९५ ॥
 वक्तव्यं किमु विद्यतेऽश्च बहुधा ब्रह्मैव जीवस्स्वयं
 ब्रह्मैतज्जगदापराणु सकलं ब्रह्माद्वितीयं श्रुतेः ।

ब्रह्मैवाहमिति प्रबुद्धमतयः संत्यक्तवाण्याः स्फुटं
ब्रह्मीभूय वसन्ति सन्ततचिदानन्दात्मनैव भ्रुषम् ॥३९६॥

जहि मलमयकोशेऽहंधियोत्थापिताशां
प्रसभमनिलकल्पे लिङ्गदेहेऽपि पश्चात् ।
निगमगदितकीर्ति नित्यमानन्दमूर्ति
स्वयमिति परिचीय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ ॥ ३९७ ॥

शवाकारं यावद्भजति मनुजस्तावदशुचिः
परेभ्यः स्यात् क्लेशो जननमरणव्याधिनिरयाः^१ ।
यदाऽऽत्मानं शुद्धं कलयति शिवाकारमचलं
तदा तेभ्यो मुक्तो भवति हि तदाह श्रुतिरपि ॥ ३९८ ॥

स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तुनिरासतः ।
स्वयमेव परं ब्रह्म पूर्णमद्वयमकियम् ॥ ३९९ ॥

समाहितायां सति चित्तवृत्तौ
परात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
— न दृश्यते कथिदयं विकल्पः
प्रजल्पमात्रः परिशिष्यते ततः ॥ ४०० ॥

असत्कल्पी विकल्पोऽयं विश्वमित्येकवस्तुनि ।
निर्विकारं निराकारं निर्विशेषं भिदा कुतः? ॥ ४०१ ॥

द्रष्टुदर्शनदृश्यादिभावशून्यैकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारं निर्विशेषं भिदा कुतः? ॥ ४०२ ॥

कल्पार्णव इवात्यन्तपरिपूर्णकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः? ॥ ४०३ ॥

^१निलयाः.

तेजसीव तमो यत्र विलीनं भ्रान्तिकारणम् ।
अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुतः ? ॥ ४०४ ॥

एकात्मके परे तत्त्वे भेदवार्ता कथं भवेत् ? ।
सुपुत्रौ सुखमात्रायां भेदः केनावलोकितः ? ॥ ४०५ ॥

न हस्ति विश्वं परतत्त्वबोधात्
सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
कालत्रये नाप्यहिरीक्षितो गुणे
न ह्यम्बुद्धिन्दुर्मृगतृष्णिकायाम् ॥ ४०६ ॥

“ मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ” ।
इति ब्रूते श्रुतिः साक्षात् सुपुत्रावनुभूयते ॥ ४०७ ॥

अनन्यत्वमधिष्ठानात् आरोप्यस्य निरीक्षितम् ।
पण्डितैरज्जुसर्पादौ विकल्पो भ्रान्तिजीवनः ॥ ४०८ ॥

चित्तमूलो विकल्पोऽयं चित्ताभावे न कञ्चन ।
भतविक्षितं समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ ४०९ ॥

किमपि सततबोधं केवलानन्दरूपं
निरूपममतिवेलं नित्यमुक्तं निरीहम् ।
निरवधि गगनाभं निष्कलं निर्विकल्पं
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४१० ॥

प्रकृतिविद्वातिशून्यं भावनातीतभावं
समरसमसमानं मानसं बन्धदूरम् ।
निगमवचनसिद्धं नित्यमस्मत्प्रसिद्धं
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४११ ॥

अजरममरमस्ताभाववस्तुस्वरूपं

स्तिमितसलिलराशिप्रख्यमाख्याविहीनम् ।

शमितगुणविकारं शाश्वतं शान्तमेकं

हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४१२ ॥

समाहितान्तःकरणः स्वरूपे

विलोकयात्मानमखण्डवैभवम् ।

विच्छिन्नद्व बन्धं भवगन्धगन्धिलुं तं

यत्नेन पुंस्त्वं सफलीकुरुष्व ॥ ४१३ ॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सञ्चिदानन्दमद्वयम् ।

भावयात्मानमात्मस्थं न भूयः कल्पसंध्वने ॥ ४१४ ॥

छायेव पुंसः परिदृश्यमानं आभासरूपेण फलानुभूत्या ।

शरीरमाराच्छववान्निरस्तं पुनर्न सन्ध्यत्त इदं महात्मा ॥ ४१५ ॥

सततविमलवोधानन्दरूपं समेत्य

त्यज जडमलरूपोपाधिमेतं सुदूरे ।

अथ पुनरापि नैव स्मर्यतां वान्तवस्तु

— स्मरणविश्यभूतं कल्पतं कुत्सनाय ॥ ४१६ ॥

समूलमैतत् परिदृश्य वह्नौ सदात्मनि ब्रह्मणि निर्धिकल्पे ।

ततः स्वयं नित्यविशुद्धबोधानन्दात्मना तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ ४१७ ॥

प्रारब्धसूत्रग्रथितं शरीरं

प्रयातु वा तिष्ठतु गोरिच स्नक् ।

न तत् पुनः पद्यति तत्त्ववेत्ताऽऽ

नन्दात्मनि ब्रह्मणि लीनवृत्तिः ॥ ४१८ ॥

अखण्डानन्दमात्मानं विज्ञाय स्वस्वरूपतः ।

किमिच्छन् कस्य वा हेतोः देहं पुण्णाति तत्त्ववित् ? ॥ ४१९ ॥

संसिद्धस्य फलं त्वेतत् जीवन्मुक्तस्य योगिनः ।
 वहिरन्तः सदानन्दरसास्वादनमात्मनि ॥ ४२० ॥
 वैराग्यस्य फलं वोथो वोथस्योपरतिः फलम् ।
 स्वानन्दानुभवाच्छान्तिः एष्वोपरते फलम् ॥ ४२१ ॥
 यद्युत्तरोत्तरभावः पूर्वपूर्वं तु निष्फलम् ।
 निवृत्तिः परमा नृसिः आनन्दाऽनुपमः स्वतः ॥ ४२२ ॥
 हष्टदुःखंप्वनुद्वेगो विद्यायाः प्रस्तुतं फलम् ।
 यत् कृतं भान्तिव्यायां नानाकर्म जुगुप्तिम् ।
 पश्चान्नरो विद्येकेत तत् कथं कर्तुमर्हन्ति ? ॥ ४२३ ॥

विद्याकलं स्याद्भूतां निवृत्तिः
 प्रवृत्तिरज्ञानफलं तदीक्षितम् ।
 नज्ञान्यार्थ्यन्मृगतृप्णिकादौ
 नो चेद्विदो हष्टफलं किमस्मात् ? ॥ ४२४ ॥
 अज्ञानहृदयग्रन्थेः विनाशो यद्यशेषतः ।
 अनिच्छार्थिपयः किन्तु प्रवृत्तेः कारणं स्वतः ? ॥ ४२५ ।
 वासनानुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदाऽवधिः । १-
 अहंभावोदयाभावो वोथस्य परमावधिः ।
 लीनवृत्तेरनुपत्तिः सर्वादोपरतेस्तु सा ॥ ४२६ ॥
 ब्रह्माकारतया सदा स्थिततयः निर्मुक्तवाहार्थर्थाः
 अन्यावेदितभोग्यभोगकलनो निद्रालुबद्धालब्धत ।
 स्वप्नालोकितलोकवज्जगदिदं पश्यत् क्वचित् लब्धयोः
 आस्ते कश्चिदनन्तपुण्यफलभुग्यन्यः स मान्यो भुवि ॥ ४२७ ॥

॥ जी व न्मु कि ल क्षण म ॥

स्थितप्रश्नो यतिरयं यः सदानन्दमद्दनुतं ।
 ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निविकारो विनिष्कियः ॥ ४२८ ॥

ब्रह्मात्मनोः शोधितयोः एकभावायगाहिनी ।
 निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रश्नेति कथ्यते ।
 सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते^१ ॥ ४२९ ॥

यस्य स्थिता भवेत् प्रक्षा यस्यात्मदो निरन्तरः ।
 प्रपञ्चो विस्मृतप्रायः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३० ॥

लीनधीरपि जागर्ति यां जाग्रद्धर्मवर्जितः ।
 वोद्यो निर्वासनो यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३१ ॥

शान्तमंमारकलनः कलावानपि निष्कलः ।
 यः सचित्तोऽपि निश्चितः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३२ ॥

वर्तमानेऽपि देहस्मिन् लायावदगुरुर्विनि ।
 अहन्ताममताऽभावो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३३ ॥

अतीताननुभव्यानं भविष्यद्विचारणम् ।
 औदासीन्यमपि प्राप्ते जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

गुणदोपविशिष्टेऽस्मिन् स्वभावेन विलक्षणं ।
 सर्वैत्र समर्द्दशन्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

इष्टानिष्ठार्थसंप्राप्तौ समर्द्दशनयाऽऽन्मनि ।
 उभयत्राविकारिन्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

ब्रह्मानन्दरसास्वादामलचित्ततया यतेः ।
 अनवर्वहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३७ ॥

देहन्दियादौ कर्तव्ये ममाहंभावर्वजितः ।
 औदासीन्येन यस्तिष्ठत् स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३८ ॥

विज्ञात आनमनो यस्य व्रद्यभावः श्रुतेवंल्यात् ।
 भववन्धविनिर्मुक्तः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

---

^१मुस्यता सा भवेत्तस्य स्थितप्रकास्तु उच्यते ॥

देहेन्द्रियेष्वहंभावः इदंभावस्तदन्यके ।
 यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४४० ॥
 न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कदाऽपि ब्रह्मसर्गयोः ।
 प्रक्षया यो विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४४१ ॥
 साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन् पीड्यमानेऽपि तुर्जनैः ।
 समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४४२ ॥

॥ ज्ञा ना त् कर्म विलयः ॥

यत्र प्रविष्टा विषयाः परंरिताः
 नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।
 लिननित मन्मानतया न विक्रियां
 उत्पादयन्त्येप यतिर्विमुक्तः ॥ ४४३ ॥

विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संसृतिः ।
 अस्ति चंश्र म विज्ञातब्रह्मभावां वहिर्मुखः ॥ ४४४ ॥
 प्राचीनवासनावेगात् अस्मौ संमरीताति चेत् ।
 न सदेकत्वविज्ञानात् मन्दी भवति वासना ॥ ४४५ ॥
 अत्यन्तकामुकस्यापि वृत्तिः कुण्ठति मानरि ।
 तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दं मनीषणः ॥ ४४६ ॥
 निदिध्यासनशीलस्य बाह्यप्रत्यय ईश्यते ।
 ब्रवीति शुतिरेतस्य प्रारब्धं कलदर्शनात् ॥ ४४७ ॥
 सुखाघनुभवां यावत् तावत् प्रारब्धमिष्यते ।
 कलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियां न हि कुञ्चचित् ॥ ४४८ ॥
 अहं ब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम् ।
 सौ ते विलयं याति प्रबोधात् स्वप्रकर्मवत् ॥ ४४९ ॥

यत् कृतं स्वप्रवेलायां पुण्यं वा पापमुल्बणम् ।
 सुप्तोत्थितस्य किं तत् स्यात् स्वर्गाय नरकाय वा ? ॥४५०॥
 स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा ।
 न क्षित्यते यतिः किञ्चित् कदाचिङ्गाविकर्मभिः ॥ ४५१ ॥
 न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते ।
 तथाऽत्मोपाधियोगेन तद्भर्तैर्नैव लिप्यते ॥ ४५२ ॥
 ज्ञानोदयात् पुराऽरब्धं कर्मज्ञानान्न नश्यति ।
 अदत्त्वा स्वफलं लक्ष्यं उद्दिश्योत्सृष्टवाणवत् ॥ ४५३ ॥
 व्याघ्रबुद्धचा विनिर्मुक्तो वाणः पश्चात्तु गोमतौ ।
 न तिष्ठति छिनत्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम् ॥ ४५४ ॥
 प्रारब्धं बलवत्तरं खलु विदां भोगेन तस्य क्षयः
 सम्यग्ज्ञानहुताशनेन विलयं प्राक्सञ्चितागामिनाम् ।
 ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य तन्मयतया ये सर्वदा स्थिताः
 तेषां तन्त्रितयं न हि कचिदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम् ॥ ४५५ ॥

उपाधितादात्म्यविहीनकेवल-

ब्रह्मात्मैवात्मनि तिष्ठतो मुनेः ।

प्रारब्धसङ्गावकथा न युक्ता

स्वप्रार्थसंवन्धकथेव जाग्रतः ॥ ४५६ ॥

न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहं

देहापयांगिन्यपि च प्रपञ्चे ।

करोत्यहन्तां ममतामिदन्तां

किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरेण ॥ ४५७ ॥

न तस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा

न संग्रहस्तज्जगतोऽपि इष्टः ।

तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृपार्थे

न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम् ॥ ४५८ ॥

तद्गतं परे ब्रह्मणि वर्तमानः

सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते ।

स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे

तथा विदः प्राशनमोचनादौ ॥ ४५९ ॥

कर्मणा निर्मितो देहः प्रारब्धं तस्य कल्पयताम् ।

नानादेगत्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः ॥ ४६० ॥

“अजो नित्यः” इति वृत्ते श्रुतिरेपा त्वमोघवाक् ।

तदात्मना तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना ॥ ४६१ ॥

प्रारब्धं मिद्द्वयति तदा यदा देहात्मना स्थितिः ।

देहात्मभावो नैवेष्टः प्रारब्धं त्यज्यतामतः ॥ ४६२ ॥

शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रान्तिर्णव हि ।

अध्यस्तस्य कुतः सत्यम्? असत्यस्य कुतो जनिः? ॥ ४६३ ॥

अजानस्य कुतो नाशः? प्रारब्धममतः कुतः? ।

शानेनाशानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि ॥ ४६४ ॥

तिष्ठत्ययं कथं देहः? इति शङ्खावतो जडान् ।

समाधातुं वाहादृष्ट्या प्रारब्धं वदनि श्रुतिः ।

न तु देहादिसत्यत्ववोधनाय विपश्चिताम् ॥ ४६५ ॥

[यतः श्रेतरभिप्रायः परमार्थकगोचरः ।]

॥ ब्रह्मणि ना ना त्व नि पे धः ॥

परिपूर्णमनाद्यन्तं अप्रमेयनविकियम् ।

एकमेवाद्ययं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ ४६६ ॥

सद्गुणं चिद्गुणं नित्यमानन्दघनमक्रियम् ।
 एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ ४६७ ॥
 प्रत्यगेकरसं पूर्णं अनन्तं सर्वतोमुखम् ।
 एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ ४६८ ॥
 अहेयमनुपादेयं अनाधेयमनाधेयम् ।
 एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ ४६९ ॥
 निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकलं निरञ्जनम् ।
 एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ ४७० ॥
 अनिरूप्यस्वरूपं यत् मनोवाचामगोचरम् ।
 एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ ४७१ ॥
 सत् समुद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीषादशम् ।
 एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ ४७२ ॥

॥ आ त्म योगः कर्तव्यः ॥

निरस्तरागा निरपास्तभोगाः
 शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः ।
 विज्ञाय तत्त्वं परमे तदन्ते
 प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात् ॥ ४७३ ॥
 भवानपीदै परतत्त्वमात्मनः
 स्वस्तपमानन्दघनं विचार्य ।
 विधृय मांहं स्वमनःप्रकल्पतं
 मुक्तः कृतार्थो भवतु प्रबुद्धः ॥ ४७४ ॥
 समाधिना सायुविनिश्चलात्मना
 पद्धयात्मतत्त्वं स्फुटयोध्यचक्षुपा ।
 निःसंशयः सम्यगवेक्षितश्चेत
 श्रुतः पदार्थो न पुनर्विकल्पते ॥ ४७५ ॥

स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात्
 सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ ।
 शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं
 चान्तःसिद्धा स्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥ ४७६ ॥

बन्धो मोक्षश्च तृतीश्च चिन्ताऽरोग्यशुधादयः ।
 स्वेतेव वेद्या यज्ञानं परेपामानुमानिकम् ॥ ४७७ ॥

तटस्थिता वोधयन्ति गुरवः श्रुतयो यथा ।
 प्रज्ञयैव तरेद्विद्वान् ईश्वरानुगृहीतया ॥ ४७८ ॥

स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम् ।
 संसिद्धः सुसुखं तिष्ठेत निर्विकल्पात्मनाऽत्मनि ॥ ४७९ ॥

वेदान्तसिद्धान्तनिरुक्तिरेपा
 ग्रहीत जीवः सकलं जगत् ।
 अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्षो
 ग्रहाद्वितीये श्रुतयः प्रमाणम् ॥ ४८० ॥

इति गुरुवचनात् श्रुतिप्रमाणात्
 परमवगम्य सतत्वमात्मयुक्त्या ।
 प्रशमितकरणः समाहितात्मा
 कचिदचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत् ॥ ४८१ ॥

कञ्चित् कालं समाधाय परे ग्रहणि मानसम् ।
 व्युत्थाय परमानन्दात् इदं वचनमव्यवीत् ॥ ४८२ ॥

॥ शि ष्य स्य स्वा नु भ व क थ न म् ॥
 बुद्धिर्विनष्टा गलिता प्रवृत्तिः
 ग्रहात्मनोरेकतयाऽधिगत्या ।
 इदं न जानेऽप्यनिदं न जाने
 कि वा ? कियद्वा ? सुखमस्य पारम् ॥ ४८३ ॥

वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसः मन्तुं न वाऽस्त्वाद्यते
स्वानन्दामृतपूरितपरब्रह्मामृथेर्वैभवम् ।

अम्बोराशिवशीर्णवार्षिकशिलाभावं भजन्मे मनो
यस्यांशांशालवे विलीनमधुनाऽनन्दात्मना निवृतम् ॥४८४॥

क गतं? केन वा नीतं? कुत्र लीनमिदं जगत्? ।

अधुनैव मया हृष्टं नास्ति किं? महदद्वृतम् ॥ ४८५ ॥

किं हेयं? किमुपादेयं? किमन्यत्? किं विलक्षणम्? ।

अखण्डानन्दपीयूपपूर्णं ब्रह्ममहार्णवे ॥ ४८६ ॥

न किञ्चिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्यत्यहम् ।

स्वात्मनैव सदानन्दरूपणास्मि विलक्षणः ॥ ४८७ ॥

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने

विमुक्तसङ्गाय सदुत्तमाय ।

नित्याद्यानन्दरसस्वरूपिणे

भूम्ने सदाऽपारद्यामृधाम्ने ॥ ४८८ ॥

यत्कट्टाक्षशशिसान्द्रचन्द्रिका-

पातधृतभवतापजश्रमः ।

प्राप्तवानहमखण्डवैभवा-

नन्दमात्मपदमक्षयं क्षणात् ॥ ४८९ ॥

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं विमुक्तोऽहं भवत्रहात् ।

नित्यानन्दस्वरूपोऽहं पूर्णोऽहं त्वदनुग्रहात् ॥ ४९० ॥

असङ्गोऽहमनङ्गोऽहं अलिङ्गोऽहमभङ्गः ।

प्रशान्तोऽहमनन्तोऽहं अतान्तोऽहं चिरन्तनः ॥ ४९१ ॥

अकर्तांऽहमभोक्ताऽहं अविकारोऽहमकियः ।

शुद्धबोधस्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः ॥ ४९२ ॥

¹अमला.

द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्तुः भोक्तुर्विभिन्न पवाहम् ।
 नित्यनिरन्तरनिष्क्रियनिःसीमासङ्गपूर्णबोधात्मा ॥ ४९३ ॥
 नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् ।
 वाद्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९४ ॥
 निरुपममनादितत्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनाद्वूरम् ।
 नित्यानन्देकरमं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९५ ॥
 नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं
     पुरान्तकोऽहं पुरायोऽहमीशः ।
 अखण्डवोधोऽहमशेषसाक्षी
     निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥ ४९६ ॥
 मर्थेषु भृतेष्वहमेव मांस्थितो
     ज्ञात्राऽत्मनाऽन्तर्वहिग्राथ्यः सन् ।
 भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव मर्त्यं
     तद्यत पृथक् दृष्टमिदन्तया पुरा ॥ ४९७ ॥
 मर्याखण्डसुखास्मोधौ वहुधा विश्ववीचयः ।
 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥ ४९८ ॥
 स्थूलादिभावा मर्यि कल्पिता भ्रमात्
     आरोपितानुस्फुरणेन लोकैः ।
 काले यथा कल्पकवन्मरणय-
     नन्वादयो निष्कलनिर्विकल्पे ॥ ४९९ ॥
 आरोपितं नाश्रयदूपकं भवेत्
     कदाऽपि मृद्दैर्मतिदोषदूपितेः ।
 नार्दीकरात्यूपरभूमिभागं
     मरीचिकावारिमहाप्रवाहः ॥ ५०० ॥

आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहं
आदित्यवद्धास्यविलक्षणोऽहम् ।
अहार्थवन्नित्यविनिश्चलोऽहं
अस्मोधिवत् पारंविवर्जितोऽहम् ॥ ५०१ ॥

न मे देहेन सम्बन्धो मंघेनेव विहायमः ।
- अतः कुतो मे तद्धर्माः जाग्रत् स्वप्नसुपुसयः ॥ ५०२ ॥

उपाधिरायाति स एव गच्छति
स एव कर्माणि करोति भुड्के ।
स एव जीवन्^१ प्रियते मदाऽहं
कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः ॥ ५०३ ॥

न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः
स्मैकरूपस्य निरंशकस्य ।
ऐकात्मको यां निविडो निरन्तरो
व्यामंव पूर्णः स कथं तु चेष्टते ? ॥ ५०४ ॥

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य
निश्चेतसो निर्विकृतेर्निराकृतेः ।
कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेः ?
‘ द्रुते हा “नन्वागत” * मित्यपि श्रुतिः ॥ ५०५ ॥

छायया स्पृष्टमुण्णं वा शीतं वा सुषु उषु वा ।
न स्पृशत्येव यत् किञ्चित् पुरुपं तद्विलक्षणम् ॥ ५०६ ॥

न माक्षिणं माक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ।
अविकारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥ ५०७ ॥

[देहान्द्रियमनोधर्माः नैवात्मानं स्पृशन्त्यहो]

^१जीवन्.

*व. उ. ६-३-२२.

रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो
 वहेर्यथा वाऽयसि दाहकत्वम्^१ ।
 रजोर्यथाऽरोपितवस्तुसङ्गः
 तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे ॥ ५०८ ॥
 कर्ताऽपि वा कारयिताऽपि नाहं
 भोक्ताऽपि वा भोजयिताऽपि नाहम् ।
 द्रष्टाऽपि वा दर्शयिताऽपि नाहं
 सोऽहं स्वयंज्योतिरनीहगात्मा ॥ ५०९ ॥
 चलत्युपाधौ प्रतिविम्बलौल्यं
 औपाधिकं मृदुधियो नयन्ति ।
 स्वविम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं
 कर्ताऽस्मि भोक्ताऽस्मि हतोऽस्मि हेति ॥५१०॥
 जले वाऽपि स्थले वाऽपि लुठत्वेष जडात्मकः ।
 नाहं विलिप्ये तद्भैः घटधर्मनभो यथा ॥ ५११ ॥
 कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तता-
 जडत्वबद्धत्वविमुक्ताऽदयः ।
 बुद्धेर्विकल्पा न तु मन्ति वस्तुतः
 स्वस्मिन् परं ब्रह्मणि केवलेऽद्धये ॥ ५१२ ॥
 सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशाधा शतधा सहस्रधा वाऽपि ।
 तैः किं मेऽसङ्गचितेः न ह्यमुदडम्बरोऽम्बरं स्पृशति ॥ ५१३ ॥
 अव्यक्तादि स्थूलपर्यन्तमेतत्
 विभ्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् ।
 व्योमप्रत्यं सूक्ष्ममाधन्तहीनं
 ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥ ५१४ ॥

---

^१दाहनियामकत्वं.

सर्वाधारं सर्ववस्तुप्रकाशं
सर्वाकारं सर्वगं सर्वशून्यम् ।
नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं
ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥ ५१५ ॥
यस्मिन्नस्ताशेषमायाविशेषं
प्रत्यग्गुरुपं प्रत्ययागम्यमानम् ।
सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं
ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥ ५१६ ॥

निष्क्रियोऽस्मद्विकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः ।
निर्विलल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालंभोऽस्मि निर्द्वयः ॥ ५१७ ॥
सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः ।
केवलाखण्डबोधोऽहं आनन्दोऽहं निरन्तरः ॥ ५१८ ॥

स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा
भवत्कृपाश्रीमहितुप्रसादात् । ८
प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने
नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु ॥ ५१९ ॥

महास्वं माया^१ कृतजनिजरामृत्युगहने
भ्रमद्वं छिद्यन्तं बहुलतरतापैरनुकलम्^२ ।
अहङ्कारव्याघ्रव्यथितमिमत्यन्तकृपया
प्रबोद्धय प्रस्वापात् परमवितवान्मामसि गुरो ! ॥ ५२० ॥
नमस्तस्मै सदेकस्मै नमश्चिन्महसे मुहुः ।
यदेतद्विश्वरूपेण राजते गुरुराज ते ॥ ५२१ ॥

इति नतमवलोक्य शिष्यवर्ये
समधिगतात्मसुखं प्रबुद्धतत्त्वम् ।

^१स्वपनं मायामिः.

^२रत्नुदिनम्.

प्रमुदितहृदयः स देशिकेन्द्रः
पुनरिदिमाह वचः परं महात्मा ॥ ५२२ ॥

॥ गु रो र नु शा स न म् ॥

ब्रह्मप्रत्ययसन्ततिर्जगदतो ब्रह्मैव सत् सर्वतः
पश्याध्यात्महशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।
रूपादन्यदवेक्षितुं किमभितश्चक्षुष्मतां विद्यते
तद्वद् ब्रह्मविदः सतः किमपरं बुद्धेर्विहारास्पदम् ॥ ५२३ ॥

कस्तां परानन्दरसानुभूर्ति
उत्सृज्य शून्येषु रमेत विद्वान् ? ।
चन्द्रे महाहादिनि दीप्यमाने
चित्रेन्दुमालोकयितुं क इच्छेत् ? ॥ ५२४ ॥
असत्पदार्थानुभवेन किञ्चित्
न ह्यस्ति तृप्तिर्न च दुःखहानिः ।

तदद्वयानन्दरसानुभूत्या
तृप्तः सुखं तिष्ठ सदात्मनिष्टया ॥ ५२५ ॥

स्वमेव सर्वतः पश्यन् मन्यमानः स्वमद्वयम् ।
स्वानन्दमनुभुआनः कालं नय महामते ! ॥ ५२६ ॥

अखण्डबोधात्मनि निर्विकल्पे
विकल्पं व्योम्नि पुरः प्रकल्पनम् ।
तदद्वयानन्दमयात्मना सदा
शान्तिं परामेत्य भजस्व मौनम् ॥ ५२७ ॥

तूष्णीमवस्था परमोपशान्तिः
बूद्धेरसत्कल्पविकल्पहेतोः ।
ब्रह्मात्मना ब्रह्मविदो महात्मनो
यशाद्वयानन्दसुखं निरन्तरम् ॥ ५२८ ॥

नास्ति निर्वासनान्मौनात् परं सुखकुसमम् ।
 विज्ञातात्मस्वरूपस्य स्वानन्दरसपायिनः ॥ ५२९ ॥
 गच्छेऽस्तिष्ठनुपविशन् शयानो वाऽन्यथाऽपि वा ।
 यथेच्छया वसेद्विद्वान् आत्मारामः सदा मुनिः ॥ ५३० ॥

न देशकालासनदिग्यमादि-

लक्ष्याद्यपेक्षा प्रतिबद्धवृत्तेः ।
 संसिद्धतत्त्वस्य महात्मनोऽस्ति
 स्ववेदने का नियमाद्यवस्था ? ॥ ५३१ ॥

घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः कोऽन्वपेक्ष्यते ? ।
 विना प्रमाणसुषुप्तुर्वं यस्मिन् सति पदार्थीः ॥ ५३२ ॥
 अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ।
 न देशं नापि वा कालं न शुद्धि वाऽप्यपेक्ष्यते ॥ ५३३ ॥
 देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ।
 तद्वद् ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ॥ ५३४ ॥
 मैनुनेव जगत् सर्वं भासते यस्य तेजसा ।
 अनात्मुकमसत्तुच्छं किं नु तस्यावभासकम् ? ॥ ५३५ ॥
 वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ।
 येनार्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं प्रकाशयेत् ? ॥ ५३६ ॥

एष स्वयंज्योतिरनन्तशक्तिः

आत्माऽप्रमेयः सकलानुभूतिः ।
 यमेव विज्ञाय विमुक्तवन्यो
 जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥ ५३७ ॥
 न खिद्यते नो विपर्यैः प्रमोदते
 न सञ्चते नापि विरज्यते च ।

स्वस्मिन् सदा क्रीडति नन्दति स्वयं
निरन्तरानन्दरसेन तृप्तः ॥ ५३८ ॥

क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ।
तथैव विद्वान् रमते निर्ममो निरहं सुखी ॥ ५३९ ॥

चिन्ताशूल्यमदैन्यभैक्षमशनं पानं सरिद्वारिषु
स्वातन्त्र्येण निरङ्गुशा स्थितिरभीर्निद्रा इमशाने वने ।

बखं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्बाऽस्तु शय्या मही
सञ्चारो निगमान्तर्वीधिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि ॥ ५४० ॥

विमानमालम्ब्य शरीरमेतत्
भुनक्त्यशेषान् विपयानुपस्थितान् ।
परेच्छया बालवदात्मवेत्ता
योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुपक्तवाह्यः ॥ ५४१ ॥

दिग्म्बरो वाऽपि च साम्बरो वा
त्वग्म्बरो वाऽपि चिदम्बरस्थः ।
उन्मत्तवद् धाऽपि च बालवद् वा
पिशाचवद् वाऽपि चरत्यवन्याम् ॥ ५४२ ॥

कामाशी कामरूपी सन् चरत्येकचरो मुनिः ।
स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्वात्मना स्थितः ॥ ५४३ ॥

कचिन्मूढो विद्वान् कचिदपि महाराजाविभवः
कचिद्भ्रान्तः सौम्यः कचिदजगराचारकलितः ।

कचित् पाशीभूतः कचिदवमतः काप्यविदितः
चरत्येवं प्राङ्गः सततपरमानन्दसुखितः ॥ ५४४ ॥

निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः ।
नित्यमृतोऽप्यमुझानोऽप्यसमः समदर्शनः ॥ ५४५ ॥

अपि कुर्वन्नकुर्वणः चाभोक्ता फलभोग्यपि ।
शरीरेष्यशरीरेषः परिच्छिष्ठोऽपि सर्वंगः ॥ ५४६ ॥
अशरीरं सदा सन्तं इमं ब्रह्मविदं क्वचित् ।
प्रियाप्रिये न स्पृशतः तथैव च शुभाशुभे ॥ ५४७ ॥

स्थूलादिसम्बन्धवतोऽभिमानिनः
सुखैँ च दुःखैँ च शुभाशुभे च ।
विध्वस्तवन्धस्य सदात्मनो मुनेः
कुतः शुभं वाऽप्यशुभं फलं वा? ॥ ५४८ ॥

तमसा ग्रस्तवद्ग्रानात् अग्रस्तोऽपि रविज्ञैः ।
ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् ॥ ५४९ ॥
तद्वैहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तम् ।
पश्यन्ति देहिवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात् ॥ ५५० ॥
अहिनिलव्यनीवायं मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ।
इतस्ततम्भाल्यमानो यत्किञ्चित् प्राणवायुना ॥ ५५१ ॥
स्नोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।
दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु ॥ ५५२ ॥

प्रारब्धकर्मपरिकलिपतवासनाभिः
संसारिवश्वरति भुक्तिषु मुक्तदेहः ।
सिद्धः स्वयं वसाति साक्षिवदप्त्र तृष्णी
चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्यः ॥ ५५३ ॥
नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियुड्क एषः
नैवापयुड्क उपदर्शनलक्षणस्थः ।
नैव क्रियाफलमपीषदपेक्षते सः
स्वानन्दसान्द्रसपानसुमत्तचित्तः ॥ ५५४ ॥

लक्ष्यालक्ष्यगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत् केवलात्मना ।
शिव पव स्वयं साक्षात् भयं ब्रह्मविदुक्तमः ॥ ५५५ ॥

जीवक्षेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।
 उपाधिनाशाद् ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति निर्दिश्यम् ॥ ५५६ ॥

शौलूषो वेषसन्नावाभावब्रोक्ष यथा पुमान् ।
 तथैव ब्रह्मविच्छेष्टः सदा ब्रह्मैव नापरः ॥ ५५७ ॥

यत्र कापि विशीर्णं सत् पर्णमिव तरोर्बंपुः पतनात् ।
 ब्रह्मीभूतस्य यंतेः प्रागेव तच्चिदग्निना दग्धम् ॥ ५५८ ॥

सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुनेः
 पूर्णाद्वयानन्दमयात्मना सदा ।

न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा
 त्वङ्मांसविद्विष्णिपिण्डविसर्जनाय ॥ ५५९ ॥

देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः ।
 अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः ॥ ५६० ॥

कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे ।
 पर्णं पतति चेत् तेन तरोः किं तु शुभाशुभम् ? ॥ ५६१ ॥

पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशवन्
 देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः ।

नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्या-
 नन्दाकृतेर्वृक्षघदास्त एषः ॥ ५६२ ॥

“ प्रह्लानघन ” इत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् ।
 अनूदौपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् ॥ ५६३ ॥

“ अविनाशी वा अरेऽयमात्मे ” ति श्रुतिरात्मनः ।
 प्रब्रह्मीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु ॥ ५६४ ॥

पापाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्याः
 दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव ।

देहेन्द्रियासु मनभादि समस्तहश्यं
शानाभिदग्धमुपयाति परात्मभावम् ॥ ५६५ ॥

विलक्षणं यथा ध्वानं लीयते भानुतेजसि ।
तथैव सकलं हश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते ॥ ५६६ ॥

घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् ।
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम् ॥ ५६७ ॥

क्षीरं क्षीरे यथा क्षिं तैलं तैले जलं जले ।
संयुक्तमेकतां याति तथाऽत्मन्यात्मविन्मुनिः ॥ ५६८ ॥

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखाण्डितम् ।
ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिनोर्वर्तते पुनः ॥ ५६९ ॥

सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्घणः ।
अमुख्य ब्रह्मभूतत्वात् ब्रह्मणः कुत उद्भवः ? ॥ ५७० ॥

मायाकृसौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः ।
यथा रज्जौ निष्क्रियांयां सर्पाभासविनिर्गमौ ॥ ५७१ ॥

आंचृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे ।
नावृतिर्द्विष्टाणः काचित् अन्याभावादनावृतम् ।

यदस्त्यद्वैतहानिः स्यात् द्वैतं नो सहते श्रुतिः ॥ ५७२ ॥

बन्धश्च मोक्षश्च मूर्खैव मूढाः बुद्धेर्गुणं वस्तुनि कल्पयन्ति ।
हगावृतिं मेघकृतां यथा रवौ यतोऽह्यासङ्गचिदेकमक्षरम् ॥ ५७३ ॥

अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीतिं वस्तुनि ।
बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः ॥ ५७४ ॥

अतस्तौ मायया कृसौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि ।
निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने ।

अद्वितीये परे तस्ये व्योमवत् कल्पना कुतः ? ॥ ५७५ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिः न बल्थो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्तः इत्येषा परमार्थता ॥ ५७६ ॥

सकलं निगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्यं
परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाऽद्य ।
अपगतकालिदोषः कामनिर्मुक्तबुद्धिः
तदतुलमसकृत्वं भावयेदं मुमुक्षुः ॥ ५७७ ॥

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं प्रश्नयेण कृतानतिः ।
स तेन समनुज्ञातो यथौ निर्मुक्तबन्धनः ॥ ५७८ ॥

गुरुरेष सदानन्दसिन्धौ निर्मग्नमानसः ।
पावयन् वसुधां सर्वा विचचार निरन्तरः^१ ॥ ५७९ ॥
इत्याचार्यस्य शिष्यस्य संवादेनात्मलक्षणम् ।
निरूपितं मुमुक्षुणां सुखबोधोपपत्तये ॥ ५८० ॥

हितमिदमुपदेशमाद्रियन्तां
विंहितनिरस्तसमस्तचित्तदोषाः ।
भवसुखविरताः प्रशान्तचित्ताः
भूतिरसिका यतयो मुमुक्षवो ये ॥ ५८१ ॥
संसाराध्वनि तापभानुकिरणप्रोद्भूतदाहव्यथा-
खिज्ञानां जलकाङ्क्षया मरुभुवि भ्रान्त्या परिग्राम्यताम् ।
अत्यासन्नसुधाम्बुधिं सुखकरं ब्रह्माद्यं दर्शय-
न्त्येषा शहरभारती विजयते निर्वाणसन्दायिनी ॥ ५८२ ॥

इति भीमतपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगीविन्दभगवत्पूज्य-
पादशिष्यधीमच्छङ्कुरभगवत्कृतौ
विवेकचूडामणि: समाप्तः.

^१निरन्तरः,

वा क्य वृत्तिः.

वा क्य वृत्तिः.

—+:+—

सर्गस्थितिप्रलयहेतुमचिन्सशक्तिं
विश्वेश्वरं विदितविश्वमनन्तमूर्तिम् ।

निर्मुक्तबन्धनमपारसुखाम्बुराशि
श्रीवल्लभं विमलबोधघनं नमामि ॥ १ ॥

यस्य प्रसादादहमेव विष्णुः
मद्येव सर्वं परिकल्पितं च ।

इत्थं विजानामि सदाऽऽत्मरूपं
तस्याङ्गिपदं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ २ ॥

तापत्रयार्कसन्तसः कश्चिदुद्दिग्मानसः ।

शमादिसाधनैर्युक्तः सद्गुरुं परिपृच्छति ॥ ३ ॥

अनायासेन येनास्मात् मुच्येयं भवबन्धनात् ।
तन्मे संक्षिप्य भगवन् ! केवलं कृपया वद ॥ ४ ॥

साध्वी ते वचनव्यक्तिः प्रतिभार्ति वदामि ते ।
इदं तदिति विस्पष्टं सावधानमतिः शृणु ॥ ५ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः ।
तादात्म्यविषयं ज्ञानं तेंदिदं मुक्तिसाधनम् ॥ ६ ॥

को जीवः ? कः परश्चात्मा ? तादात्म्यं वा कथं तयोः ? ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा कथं तत् प्रतिपादयेत् ? ॥ ७ ॥

अत्र ब्रूमः समाधानं कोऽन्यो जीवस्त्वमेव हि ।
यस्त्वं पृच्छसि मां कोऽहं ब्रह्मेवासि न संशयः ॥ ८ ॥

पदार्थमेव जानामि नाद्यापि भगवन् ! स्फुटम् ।
अहं ब्रह्मेवि वाक्यार्थं प्रतिपद्ये कथं वद ॥ ९ ॥

सत्यमाह भवानत्र विगानं नैव विद्यते ।
हेतुः पदार्थबोधो हि वाक्यार्थाविगतेरिह ॥ १० ॥

अन्तःकरणतद्वच्चिसाक्षिचैतन्यविग्रहः ।
आनन्दरूपः सत्यः सन् किं नात्मानं प्रपद्यसे ॥ ११ ॥

सत्यानन्दस्वरूपं धीसाक्षिणं ज्ञानविग्रहम् ।
चिन्तयात्मतया नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियम् ॥ १२ ॥

रूपादिमान् यतः पिण्डः ततो नात्मा घटादिवत् ।
वियदादिमहाभूतविकारत्वाच्च कुम्भवत् ॥ १३ ॥

अनात्मा यदि पिण्डोऽयं उक्तहेतुबलान्मतः ।
करामलकवत् साक्षात् आत्मानं प्रतिपादय ॥ १४ ॥

घटदष्टा घटाद्विज्ञः सर्वथा न घटो यथा ।
देहदष्टा तथा देहो नाहमित्यवधारय ॥ १५ ॥

एवमिन्द्रियद्वाहं इन्द्रियाणीति निश्चिनु ।
मनो बुद्धिस्तथा प्राणो नाहमित्यवधारय ॥ १६ ॥

सहातोऽपि तथा नाहं इति दृश्यविलक्षणम् ।
द्रष्टारमनुभानेन निषुणं संप्रधारय ॥ १७ ॥

देहेन्द्रियादयो भावाः हानादिव्यापृतिक्षमाः ।
यस्य सम्भिर्मात्रेण सोऽहमित्यवधारय ॥ १८ ॥

अनापन्नविकारः सन् अयस्कान्तवदेव यः ।
बुद्धथादीश्चालयेत् प्रत्यक् सोऽहमित्यवधारय ॥ १९ ॥

अजडात्मवदाभान्ति यत्साज्जिध्याज्जडा अपि ।
देहेन्द्रियमनःप्राणाः सोऽहमित्यवधारय ॥ २० ॥

अग्निमन्ये मनोऽन्यत्र साम्प्रतं च स्थिरीकृतम् ।
एवं यो वेद धीवृत्तिं सोऽहमित्यवधारय ॥ २१ ॥

स्वप्नजागरिते सुर्सिं भावाभावौ धियां तथा ।
यो वेत्त्यविक्रियः साक्षात् सोऽहमित्यवधारय ॥ २२ ॥

घटावभासको दीपो घटादन्यो यथेष्यते ।
देहावभासको देही तथाऽहं बोधविग्रहः ॥ २३ ॥

पुत्रविज्ञादयो भावाः यस्य शेषतया प्रियाः ।
द्रष्टा सर्वप्रियतमः सोऽहमित्यवधारय ॥ २४ ॥

परमेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा ।
भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारय ॥ २५ ॥

यः साक्षिलक्षणो बोधः त्वंपदार्थः स उच्यते ।
साक्षित्वमपि बोद्धत्वं अविकारितयाऽत्मनः ॥ २६ ॥

देहेन्द्रियमनःप्राणाहङ्कृतिभ्यो विलक्षणः ।
प्रोज्जिताशेषषङ्कावविकारस्त्वंपदाभिधः ॥ २७ ॥

त्वमर्थमेवं निश्चित्य तदर्थं चिन्तयेत् पुनः ।
अतद्विषयावृचिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च ॥ २८ ॥

निरस्ताशेषसंसारदोषोऽस्थूलादिलक्षणः ।

अदृश्यत्वादिगुणकः पराकृततमोमलः ॥ २९ ॥

निरस्तातिशयानन्दः सत्यप्रज्ञानविग्रहः ।

सत्त्वास्वलक्षणः पूर्णः परमात्मेति गीयते ॥ ३० ॥

सर्वज्ञत्वं परेशत्वं तथा सम्पूर्णशक्तिता ।

वेदैः समर्थ्यते यस्य तद्भूमेत्यवधारय ॥ ३१ ॥

यज्ञानात् सर्वविज्ञानं श्रुतिपु प्रतिपादितम् ।

मृदाघनेकदृष्टान्तैः तद्भूमेत्यवधारय ॥ ३२ ॥

यदानन्त्यं प्रतिज्ञाय श्रुतिस्ततिसद्ये जगौ ।

तत्कार्यत्वं प्रपञ्चस्य तद्भूमेत्यवधारय ॥ ३३ ॥

विजिज्ञास्यतया यच्च वेदान्तेषु मुमुक्षुभिः ।

समर्थ्यतेऽतियनेन तद्भूमेत्यवधारय ॥ ३४ ॥

जीवात्मना प्रवेशश्च नियन्तृत्वं च तान् प्रति ।

श्रूयते यस्य वेदेषु तद्भूमेत्यवधारय ॥ ३५ ॥

कर्मणां फलदातृत्वं यस्यैव श्रूयते श्रुतौ ।

जीवानां हेतुकर्तृत्वं तद्भूमेत्यवधारय ॥ ३६ ॥

तत्त्वंपदार्थौ निर्णीतौ वाक्यार्थश्चिन्त्यतेऽधुना ।

तादात्म्यमत्र वाक्यार्थः तयोरेव पदार्थयोः ॥ ३७ ॥

संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्पतः ।

अस्त्रण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां यतः ॥ ३८ ॥

प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः ।
अद्वयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥ ३९ ॥

इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्थदा भवेत् ।
अब्रह्मत्वं त्वर्थस्य व्यावर्तते तदैव हि ॥ ४० ॥

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।
पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥ ४१ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यं च तादात्म्यप्रतिपादने ।
लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थौ द्वौ उपादाय प्रवर्तते ॥ ४२ ॥

हित्वा द्वौ शब्लौ वाच्यौ वाक्यं वाक्यार्थबोधने ।
यथा प्रवर्ततेऽस्माभिः तथा व्याख्यातमादरात् ॥ ४३ ॥

आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः ।
अन्तःकरणसंभिज्ञबोधः स त्वंपदाभिधः ॥ ४४ ॥

मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ।
पारोक्ष्यशब्लः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ ४५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णता ।
विरुद्धथते यतस्तस्मात् लक्षणा सम्प्रवर्तते ॥ ४६ ॥

मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे ।
मुख्यार्थेनाविनाभूते प्रतीतिलक्षणोच्यते ॥ ४७ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा ।
सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा ॥ ४८ ॥

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थवोधो यावद्दीभवेत् ।

शमादिसहितस्तावत् अभ्यसेच्छ्रवणाद्विकम् ॥ ४९ ॥

श्रुत्याचार्यप्रसादेन दृढवोधो यदा भवेत् ।

निरस्ताशेषसंसारनिदानः पुरुषस्तदा ॥ ५० ॥

विशीर्णकार्यकरणो भूतसूक्ष्मैरनावृतः ।

विमुक्तकर्मनिगलः सद्य एव विमुच्यते ॥ ५१ ॥

प्रारब्धकर्मवेगेन जीवन्मुक्तो यदा भवेत् ।

किञ्चित्कालमनारब्धकर्मवन्धस्य संक्षये* ॥ ५२ ॥

निरस्तातिशयानन्दं वैष्णवं परमं पदम् ।

पुनरावृत्तिरहितं कैवल्यं प्रतिपद्यते ॥ ५३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचिता

वाक्यवृत्तिः समाप्ता.

*“पुरुषो यदा अनारब्धकर्मवन्धस्य संक्षये जीवन्मुक्तो भवेत् तदाप्रमृति प्रारब्धकर्मवेगेन किञ्चित्कालं अवतिष्ठते इत्यन्वयः.” इति विष्णेश्वरीयटीकावायम्.

स्वात्मनिरूपणम्.

स्वात्मनिरूपणम्.

श्रीगुरुचरणद्वन्द्वं वन्देऽहं मीथतदुस्सहद्वन्द्वम् ।
भ्रान्तिग्रहोपशान्तिं पांसुपयं यस्य भीसतमातनुते ॥ १ ॥

देशिकवरं दयालुं वन्देऽहं निहतमकलसन्देहम् ।
यच्चरणद्वयमद्रयं अनुभवमुपदिशति तत्पदस्यार्थम् ॥ २ ॥

मंसारदावपावकसन्तप्तः सकलसाधनोपेतः ।
स्वात्मनिरूपणनिपुणैः वाक्यैः शिष्यैः प्रबोध्यते गुरुणा ॥ ३ ॥

अस्ति स्वयमित्यस्मिन् अर्थे कस्यास्ति संशयः पुमः ? ।
अत्रापि संशयश्चेत् संशयिता यः स एव भवसि त्वम् ॥ ४ ॥

नाहमिति वेच्च योऽमौ मत्यं ब्रह्मैव वेच्च नास्तीति ।
अहमस्मीति विजानन् ब्रह्मवामौ स्वयं विजानाति ॥ ५ ॥

ब्रह्म त्वमेवं तस्मात् नाहं ब्रह्मेति मोहमात्रमिदम् ।
मोहेन भवति भेदः क्लेशाः मर्वे भवन्ति तन्मूलाः ॥ ६ ॥

न क्लेशपञ्चकमिदं भजते कृतकोशपञ्चकविवेकः ।
अत एव पञ्च कोशान् कुशलधियः मंतनं विचिन्वन्ति ॥ ७ ॥

अन्नप्राणमनोमयविज्ञानानन्दपञ्चकोशानाम् ।
एकैकान्तरभाजां भजति विवेकात् प्रकाशयतामात्मा ॥ ८ ॥

वपुरिदमन्नमयारूपः कोशो नात्मा जडो घटप्रायः ।
प्रागुत्पत्तेः पञ्चात् तदभावस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥ ९ ॥

कोशः प्राणमयोऽयं वायुविशेषो वपुष्यवच्छिन्नः ।

अस्य कथमात्मता स्यात् शुतृष्णाभ्यामुपेयुषः पीडाम् ॥ १० ॥

कुरुते वपुष्यहन्तां गेहादौ यः करोति ममतां च ।

रागद्रेष्विधेयो नासावात्मा मनोमयः कोशः ॥ ११ ॥

मुसौ स्वयं विलीना वोधे व्याप्ता कलेवरं सकलम् ।

विज्ञानशब्दवाच्या चित्प्रतिविम्बा न बुद्धिरप्यात्मा ॥ १२ ॥

मुसिगतैः मुखलेशौः अभिसनुते यः सुखी भवामीति ।

आनन्दकोशनामा सोऽहङ्कारः कथं भवेदात्मा ॥ १३ ॥

यः स्फुरति विम्बभूतः स भवेदानन्द एव सकलात्मा ।

प्रागूर्ध्वमपि च मत्त्वात् अविकारित्वादवाच्यमानत्वात् ॥ १४ ॥

अन्नमयादेरस्मात् अपरं यदि नानुभूयते किञ्चित् ।

अनुभविताऽन्नमयादेः अस्तीत्यस्मिन् न कश्चिदपलापः ॥ १५ ॥

स्वयमेवानुभवत्वात् यद्यप्येतस्य नानुभाव्यत्वम् ।

सकृदप्यभावशङ्कः न भवेद्वोथस्वरूपसत्तायाः ॥ १६ ॥

अनुभवति विश्वमात्मा विश्वेनामौ न चानुभूयते [येत] ।

न खलु प्रकाश्यतेऽसौ विश्वमशेषं प्रकाशयन् भानुः ॥ १७ ॥

तदिदं तादृशमीदृशमेतावत्तावदिति च यन्न भवेत् ।

ब्रह्म तदित्यवपेयं नो चेद्विषयो भवेत् परोक्षं च ॥ १८ ॥

इदमिदमिति प्रतीते वस्तुनि सर्वत्र बाध्यमानेऽपि ।

अनिदमबाध्यं तत्त्वं सत्त्वादेतस्य न च परोक्षत्वम् ॥ १९ ॥

न विद्यमपि परोक्षं भवति ब्रह्म स्वयं प्रकाशत्वात् ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्येतस्य लक्षणं प्रथते ॥ २० ॥

सति कोशशक्त्युपाधौ सम्भवतस्तस्य जीवतेश्वरते ।
 नो चेत् तयोरभावात् विगतविशेषं विभाति निजरूपम् ॥ २१ ॥

सति सकलदृश्यवाधे न किमप्यस्तीति लोकसिद्धं चेत् ।
 यज्ञ किमपीति सिद्धं ब्रह्म तदेवेति वेदतः सिद्धम् ॥ २२ ॥

एवमपि विरहितानां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यचिन्तनया ।
 प्रतिभासेषं परोक्षवत् आत्मा प्रसक् प्रकाशमानोऽपि ॥ २३ ॥

तस्मात् पदार्थशोधनपूर्वं वाक्यस्य चिन्तयन्नर्थम् ।
 दैशिकदयाप्रभावात् अपरोक्षयति क्षणेन चात्मानम् ॥ २४ ॥

देहेन्द्रियादिधर्मान् आत्मन्यारोपयज्ञभेदेन ।
 कर्तृत्वाद्यभिमानी वोधः स्यात् त्वंपदस्य वाच्योऽर्थः ॥ २५ ॥

देहाहन्तेन्द्रियाणां साक्षी तेभ्यो विलक्षणत्वेन ।
 प्रतिभाति योऽववोधः प्रोक्तोऽसौ त्वंपदस्य लक्ष्योऽर्थः ॥ २६ ॥

वेदावसानवाचा संवेद्यं सकलजगदुपादानम् ।
 मर्वज्ञताद्युपेतं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्योऽर्थः ॥ २७ ॥

विविधोपाधिविमुक्तं विश्वातीतिं विशुद्धमद्वेनम् ।
 अक्षरमनुभववेद्यं चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः ॥ २८ ॥

सामानाधिकरण्यं तदनु विशेषणविशेषयता चेति ।
 अथ लक्ष्यलक्ष्यकल्पं भवति पदार्थात्मनां च मम्बन्धः ॥ २९ ॥

एकत्र वृत्तिरथं शब्दानां भिन्नवृत्तिहेतूनाम् ।
 सामानाधिकरण्यं भवतीत्येवं बदन्ति लाक्षणिकाः ॥ ३० ॥

प्रायक्ष्यं पारोक्ष्यं¹ परिपृष्णत्वं च सद्वितीयत्वम् ।
 इतरेतरं विरुद्धं तत इह भवितव्यमेव लक्षणया ॥ ३१ ॥

मानान्तरोपरोधे मुख्यार्थस्यापरिग्रहे जाते ।
 मुख्याविनाकृतेऽर्थं या वृत्तिः सैव लक्षणा प्रोक्ता ॥ ३२ ॥

¹“प्रत्यक्षत्वं परोक्षत्वं” इति तु मात्रकाकोशपाठः।

निखिलमपि वाच्यमर्थं सक्त्वा वृत्तिस्तदन्वितेऽन्यार्थे ।
जहतीति लक्षणा स्यात् गङ्गायां घोपवदिह न ग्राहा^१ ॥३३॥

वाच्यार्थमत्यजन्त्याः यस्या वृत्तेः प्रवृत्तिरन्यार्थे ।
इयमजहतीति कर्थिता शोणो धावतिवदत्र न ग्राहा ॥३४॥

जहदजहतीति सा स्यात् या वाच्यार्थेकदेशमपहाप ।
बोधयति चैकदेशं सोऽयं द्विज इतिवदाश्रयेदेनाम् ॥ ३५॥

सोऽयं द्विज इति वाक्यं सक्त्वाऽपरोक्षपरोक्षदेशाद्यम् ।
द्विजमात्रलक्षकत्वात् कथयस्यैक्यं पदार्थयोरुभयोः ॥ ३६॥

तद्रत्तत्त्वमसीति सक्त्वाऽपरोक्षपरोक्षतादीनि ।
चिद्रस्तु लक्षयित्वा बोधयन्ति स्पष्टमसिपदेनैक्यम् ॥ ३७॥

इत्थं बोधितमर्थं महता वाक्येन दर्शितैक्येन ।
अहमिसपरोक्षयतां वेदो वेदयति वीतशोकत्वम् ॥ ३८॥

प्रायः प्रवर्तकत्वं विधिवचसां लोकवेदयोर्दृष्टम् ।
सिद्धं बोधयतोऽर्थं कथमेतद्वति तत्त्वमस्यादेः ॥ ३९॥

विधिरेव न प्रवृत्तिं जनयसभिलघितवस्तुबोधोऽपि ।
राजा भवति सुतोऽभृत् इति बोधेन प्रवर्तते लोकः ॥४०॥

ऐक्यपैः श्रुतिवाक्यैः आत्मा शश्वत् प्रकाशमानोऽपि ।
देशिकदयाविहीनैः अपरोक्षयितुं न शक्यते पुरुषैः ॥४१॥

विरहितकाम्यनिषिद्धो विहितानुष्टाननिर्मलस्वान्तः ।
भजति निजमेव बोधं गुरुणा किमिति त्वया न मन्तव्यम् ॥ ४२॥

कर्मभिरेव न बोधः प्रभवति गुरुणा विना दयानिधिना ।
आचार्यवान् हि पुरुषो वेदेत्यर्थस्य वेदसिद्धत्वात् ॥ ४३॥

^१ इतिवदत्र न ग्राहा,

वेदोऽनादितया वा यद्वा परमेश्वरप्रणीततया ।
 भवति परमं प्रमाणं वोधो नास्ति स्वतश्च परतो वा ॥ ४४ ॥
 नापेक्षते यदन्यत् यदपेक्षन्तेऽखिलानि मानानि ।
 वाक्यं तञ्जिगमानां मानं ब्रह्माद्यतीन्द्रियावगतौ ॥ ४५ ॥
 मानं प्रबोधयन्तं वोधं मानेन ये बुभुत्सन्ते ।
 एथोभिरेव दंहनं दग्दुं वाङ्छन्ति ते महात्मानः ॥ ४६ ॥
 वेदोऽनादिरमुष्य व्यञ्जक ईशस्स्वयंप्रकाशात्मा ।
 तदभिव्यक्तिमुदीक्ष्य प्रोक्तोऽसौ सूरिभिः प्रमाणभिति ॥ ४७ ॥
 रूपाणामवलोके चक्षुरिवान्यन्नं कारणं दृष्टम् ।
 तद्वददृष्टावगतौ वेदवदन्यो न वेदको हेतुः ॥ ४८ ॥
 निगमेषु निश्चितार्थं तन्वे कश्चिद्यदि प्रकाशयति ।
 तदिद्दमनुवादमात्रं प्राप्ताण्यं तस्य सिद्ध्यति न किञ्चित् ॥ ४९ ॥
 अंशद्वयवति निगमे साधयति द्वैतमेव कोऽप्यंशः ।
 अद्वैतमेव वस्तु प्रतिपादयति प्रसिद्धमपरोऽशः ॥ ५० ॥
 अद्वैतमेव सस्यं तस्मिन् द्वैतं न सस्यमध्यस्तम् ।
 रजतमिव शुक्किकायां मृगनृप्णायामिवोदकस्फुरणम् ॥ ५१ ॥
 आरोपितं यदि० स्यात् अद्वैतं वस्तववस्तुनि द्वैते ।
 युक्तं नैव तदा स्यात् ससेऽध्यासो भवत्यस्यानाम् ॥ ५२ ॥
 यद्यारोपणमुभयोः तद्वयतिरक्तस्य कस्य चिदभावात् ।
 आरोपणं न शून्ये तस्मादद्वैतस्यता ग्राहा ॥ ५३ ॥
 प्रतिक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् ।
 द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वात् ॥ ५४ ॥
 अद्वैतं मुखरूपं दुस्सहदुःखं सदा भवेद्वैतम् ।
 यत्र प्रयोजनं स्यात् प्रतिपादयाति श्रुतिस्तदेवात्मौ ॥ ५५ ॥

निगमगिरा प्रतिपाद्यं वस्तु यदानन्दरूपमद्वैतम् ।
 स्वाभाविकं स्वरूपं जीवत्वं तस्य केचन ब्रुवते ॥ ५६ ॥
 स्वाभाविकं यदि स्यात् जीवत्वं तस्य विशदविज्ञप्तेः ।
 सकृदापि न तद्विनाशं गच्छेदुप्णप्रकाशवद्वहोः ॥ ५७ ॥
 यद्वदयो रसविदं काञ्चनतां याति तद्रदेवासौ ।
 जीवस्माधनशक्त्या परतां यातीति केचिदिच्छन्ति ॥ ५८ ॥
 तदिदं भवति न युक्तं गतवति नस्मिन् चिरेण रसवीर्ये ।
 प्रतिपद्यते प्रणाशं हैमो वर्णोऽप्ययस्समारूढः ॥ ५९ ॥
 जीवत्वमपि तथेदं वहुविधमुखदःखलक्षणोपेतम् ।
 गतभिव साधनशक्त्या प्रतिभासेव प्रयाति न विनाशम् ॥ ६० ॥
 तस्मात् स्वतो यदि स्यात् जीवस्मततं स एव जीवस्यात् ।
 एवं यदि परमात्मा परमात्मवायभिति भवेद्युक्तम् ॥ ६१ ॥
 यदि वा परेण माम्यं जीवश्चद्रजति साधनबलेन ।
 कालेन तदपि क्रियता नश्यतेवेति निश्चितं सकलैः ॥ ६२ ॥
 तस्मात् परं स्वकीयं मोहं मोहात्मकं च संसारम् ।
 स्वज्ञानेन जहित्वा पूर्णः स्वयेव शिष्यते नान्यत् ॥ ६३ ॥
 सरज्ञानानन्दं प्रकृतं परमात्मरूपसद्वैतम् ।
 अवबोधयन्ति निखिलाः श्रुतयः स्पृतिभिः सम समस्ताभिः ॥ ६४ ॥
 एकत्वबोधकानां निखिलानां निगमवाक्यजालानाम् ।
 वाक्यान्तराणि सकलान्यभिधीयन्ते स्म शेषभूतानि ॥ ६५ ॥
 यस्मिन् मिहिरवदुदिते तिमिरवदप्यान्ति कर्तृताऽदीनि ।
 ज्ञानं विरहितभेदं कथमेतद्वति तत्त्वमस्यादेः ॥ ६६ ॥
 कर्मप्रकरणनिष्टुं ज्ञानं कर्माङ्गमिष्यते प्राङ्मः ।
 भिज्ञप्रकरणभाजः कर्माङ्गत्वं कर्यं भवेज्ञातेः ॥ ६७ ॥

अधिकारिविषयभेदौ कर्मज्ञानात्मकावुभौ काण्डौ ।
एवं सति कथमनयोः अज्ञाङ्गित्वं परस्परं घटते ॥ ६८ ॥
ज्ञानं कर्मणि न स्यात् ज्ञाने कर्मेदमपि तथा न स्यात् ।
कथमनयोरुभयोर्त् तपनतमोवत्समुच्चयो घटते ॥ ६९ ॥
तस्मान्मोहनिवृत्तौ ज्ञानं न सहायमन्यदर्थयते ।
यद्वद्वनेतरातिभिरप्रकरपरिध्वंसने सहस्रांशुः ॥ ७० ॥
ज्ञानं तदेवमलं साक्षी विश्वस्य भवति परमात्मा ।
सम्बन्धयते न धर्मैः साक्षी तैरेव सञ्चिदानन्दः ॥ ७१ ॥
रज्जवादेहरगाद्यैः सम्बन्धवदस्य दृश्यसम्बन्धः ।
सततमसङ्गोऽयमिति श्रुतिरप्यमुर्मर्थमेव साधयते ॥ ७२ ॥
कर्तृ च कर्म च यस्य स्फुरति ब्रह्मेव तत्र जानाति ।
यस्य न कर्तृ न कर्म स्फुरतरमयमेव वेदितुं क्रमते ॥ ७३ ॥*
कर्तृत्वादिकमेतत् मायाशक्त्या प्रपञ्चते निखिलम् ।
इति केचिदाहुरेषा भ्रान्तिर्ब्रह्मातिरेकतो नान्यत् ॥ ७४ ॥
तस्मिन् ब्रह्मणि विदिते विश्वमशेषं भवेदिदं विदितम् ।
कारणमृदि विदितायां घटकरकाद्या यथाऽवगम्यन्ते ॥ ७५ ॥
तदिदं कारणमेकं विगतविशेषं विशुद्धचिद्रूपम् ।
तस्मात् सदेकरूपात् मायोपहितादभूदशेषमिदम् ॥ ७६ ॥

* “इदानां ब्रह्मस्वरूपातिर्गते धर्मादिवस्तुजातं किमपि नास्ति येन संबन्धायपेक्षा स्यात् इत्याह—कर्त्रिति ॥ कर्तृ नाम कर्तृवम् । चक्षागे वाऽर्थः । कर्म च कर्महयं वा यस्य स्फुरति स ब्रह्मेव, कर्तृकर्मस्फुरणस्यत्वात् । कर्तृ कर्म ब्रह्म न जानाति, स्वयावस्तुत्यादित्यर्थः । यस्य ब्रह्मणः कर्तृ कर्म किमपि नास्ति स ब्रह्मस्याऽयमात्मव स्फुरतरं वेदितुं ज्ञातुं क्रमते उपक्रमते ” ॥ इति सञ्चिदानन्दसरस्तीविरचितटीकायाम्,

कारणमसदिति केचित् कथयन्ससतो भवेन्न कारणता ।
 अङ्गुरजननी शक्तिः सति खलु वीजे समीक्ष्यते सकलैः ॥७७॥
 कारणमसदिति कथयन् वन्ध्यापुत्रेण निर्वहेत् कार्यम् ।
 किञ्च मृगतृष्णिकाम्भः पीत्वोदन्यां महीयसीं शमयेत् ॥७८॥
 यस्मान्न सोऽयमसतो वादः सम्भवति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ।
 तस्मात् सदेव तत्त्वं मर्वेषां कारणं भवति जगताम् ॥७९॥
 जगदाकारतयाऽपि प्रथते गुरुशिष्यविग्रहतयाऽपि ।
 ब्रह्माद्याकारतया (५पि) प्रतिभातीदं परात्परं तत्त्वम् ॥८०॥
 सत्यं जगदिति भानं संसृतये ख्यादपक्वचित्तानाम् ।
 तस्माद्मत्यमेतत् निखिलं प्रतिपादयन्ति निगमान्ताः ॥ ८१ ॥
 परिपक्वमानसानां पुरुषवराणां पुरातनैः सुकृतैः ।
 ब्रह्मवेदं मर्वं जगदिति भूयः प्रवोधयसेषः ॥ ८२ ॥
 अनवगतकाञ्चनानां भूषणधीरेव भूषणे हैमे ।
 एवमावेकभाजां जगति जनानां न तात्त्विकी धिषणा ॥८३॥
 अहमालम्बनसिद्धं कस्य परोक्षं भवेदिदं ब्रह्म ।
 तदीपि विचारविहीनैः अपरोक्षयितुं न शक्यते मुम्ह्यैः ॥८४॥
 अहमिदमिति च मतिभ्यां सततं व्यवहरति सर्वलोकोऽपि ।
 प्रथमा प्रतीचि चरमा निवसति वपुरिन्द्रियादिवाहोऽर्थे ॥८५॥
 वपुरिन्द्रियादिविषयाऽहम्बुद्धिश्वेन्महसौ भ्रान्तिः ।
 तद्बुद्धिरतस्मिन्नियध्यासत्वेन शास्त्रमानत्वात् ॥ ८६ ॥
 तस्मादशेषसाक्षी परमात्मैवाहमर्थ इत्युचितम् ।
 अजडवेदेव जडोऽयं सत्सम्बन्धाद्वरयहङ्कारः ॥ ८७ ॥
 तस्मात् मर्वशरीरेष्वहमहिसेव भासते स्पष्टः ।
 यः प्रसयो विशुद्धः तत्य ब्रह्मैव भवति मुख्योऽर्थः ॥८८॥

गोशब्दादिव गोत्वं तदपि व्यक्तिः प्रतीयतेऽर्थतया ।
 अहमर्थः परमात्मा तद्ब्रह्मान्त्या भवत्यहङ्कारः ॥ ८९ ॥

दग्धृत्वादिकमयसः पावकसङ्गेन भासते यद्वत् ।
 तद्ब्रह्मेतनसङ्गात् अहमि प्रतिभान्ति कर्तृताऽऽदीनि ॥ ९० ॥

देहेन्द्रियादिदृश्यव्यतिरिक्तं विमलमतुलमद्वैतम् ।
 अहमर्थमिति विदित्वा तद्व्यतिरिक्तं न कल्पयेत्किञ्चित् ॥ ९१ ॥

यद्वत् सुखदुःखानां अवयवभेदादनेकता देहे ।
 तद्वादिह सखभेदेऽप्यनुभववैचित्रयमात्मनामेषाम् ॥ ९२ ॥

किमिदं किमस्य रूपं कथमेतदभूदमुप्य को हेतुः ।
 इति न कदाऽपि विचिन्त्यं चिन्त्यं मायेति धीमता विश्वम् ॥ ९३ ॥

दान्तिनि दासविकारे दारु तिरोभवात् भोऽपि तत्रैव ।
 जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्तिरोधते ॥ ९४ ॥

आत्मस्ये महति पटे विविधजगच्छित्रमात्मना लिखितम् ।
 स्वयमेव केवलमस्मौ पश्यन् प्रमुदं प्रयाति परमात्मा ॥ ९५ ॥

चिन्मात्रमलमक्षयमद्यमानन्दमनुभवास्त्रदम् ।
 ब्रह्मवास्ति तदन्यत् न किञ्चिदस्तीति निश्चयो विदुषाम् ॥ ९६ ॥

व्यवहारस्य दंशेयं विद्याऽविद्येति वेदपरिभापा ।
 नास्त्येव तत्त्वदृष्ट्या तत्त्वं ब्रह्मैव नान्यदस्त्यस्मात् ॥ ९७ ॥

अस्त्यन्यदिति मतं चेन् तदपि ब्रह्मैतदस्तिनास्त्रपम् ।
 व्यनिरिक्तमस्तितायाः नास्तितया शून्यमेव तत्सिद्धम् ॥ ९८ ॥

तत्त्वावबोधशक्त्या स्थिरताया वाधिताऽपि मा माया ।
 आदेहपातमेयां आभासात्माऽप्ययं निजो विदुषाम् ॥ ९९ ॥

एष विशेषो विदुपां पश्यन्तोऽपि प्रपञ्चमारम् ।
 पृथगात्मनो न किञ्चित् पश्येयुः सकलनिगमनिर्णीतात् ॥ १०० ॥

किं चिन्सं किमचिन्सं किं कथनीयं किमप्यकथनीयम् ।
 किं कृसं किमकृसं निखिलं ब्रह्मेति जानतां विदुषाम् ॥१०१॥
 निखिलं दृश्यविशेषं द्वग्रूपत्वेन पश्यतां विदुषाम् ।
 वन्धो नापि न मुक्तिः न परात्मत्वं न चापि जीवत्वम् ॥ १०२॥
 असकृदनुचिन्तितानां अव्याहततरनिजोपदेशानाम् ।
 प्रामाण्यपरमसीम्नां निगमनमिदमेव निखिलनिगमानाम् ॥१०३॥
 इत्थं निवोधितस्सन् गुरुणा शिष्यो हृष्यन् प्रणम्य तं पदयोः ।
 स्वानुभवासिद्धमर्थं स्वयमेवान्तर्विचारयामास ॥ १०४ ॥
 अजरोऽहमक्षरोऽहं प्राज्ञोऽहं प्रखगात्मबोधोऽहम् ।
 परमानन्दमयोऽहं परमशिवोऽहं भवामि परिपूर्णः ॥ १०५ ॥
 आद्योऽहमात्मभाजां आत्मानन्दानुभूतिरमिकोऽहम् ।
 आवालगोपमखिलैः अहमियनुभूयमानमहिमाऽहम् ॥ १०६ ॥
 इन्द्रियमुखविमुखोऽहं निजमुखबोधानुभूतिभरितोऽहम् ।
 इतिमतिदूरतरोऽहं भावेनरमुखितचित्तोऽहम् ॥ १०७ ॥
 ईशोऽहमीश्वराणां ईप्यादेषानुपङ्गरहितोऽहम् ।
 ईक्षणविषयमतीनां ईप्यनुरूपार्थमाधनपरोऽहम् ॥ १०८ ॥
 उदयोऽहमेव जगतां उपनिषदुद्यानकृतविहारोऽहम् ।
 उद्गेलशोकसागरशोपणवाडवहुतवहनार्चिरहम् ॥ १०९ ॥
 ऊर्जस्वलनिजविभवैः ऊर्जमधस्तिर्थगम्भानोऽहम् ।
 ऊहापोहविचारैः उररीकृतवत्प्रतीयमानोऽहम् ॥ ११० ॥
 क्रापिरहमृपिगणो[णको]ऽहं स्त्रिष्ठरहं सूज्यमानमहमेव ।
 क्राद्धिरहं शृद्धिरहं त्रासिरहं त्रासदीपदीपिरहम् ॥१११॥
 एकोऽहमेतदीदशमेवमिति स्फुरितभेदरहितोऽहम् ।
 पृष्ठज्योऽहमनीहैः अन्तस्मुक्तानुभूतिरहितोऽहम् ॥ ११२ ॥

ऐक्यावभासकोऽहं वाक्यपरिज्ञानपावनमतीनाम् ।
 ऐशमहेव तत्त्वं नैशतमःप्रायमोहमिहिरोऽहम् ॥ ११३ ॥
 ओजोऽहमोपधीनां ओतप्रोतायमानभुवनोऽहम् ।
 ओंकारसारसोऽसदात्मसुखामोदमत्तमृङ्गोऽहम् ॥ ११४ ॥
 औपृथमहमशुभानां औपाधिकर्धमजालरहितोऽहम् ।
 औदार्यातिशयोऽहं विविधचतुर्वर्गतारणपरोऽहम् ॥ ११५ ॥
 अङ्गुशमहमखिलानां महत्तयामत्तवारणेन्द्राणाम् ।
 अम्बरमिव विमलोऽहं शम्बररिपुजातविकृतिरहितोऽहम् ॥ ११६ ॥
 अत्मविकल्पमतीनां अस्खलदुपदेशगम्यमानोऽहम् ।
 अस्थिरसुखविमुखोऽहं सुस्थिरसुखवोथसम्पदुचितोऽहम् ॥ ११७ ॥
 करुणारसभरितोऽहं कवलितकमलासनादिलोकोऽहम् ।
 कलुपा[हंरहितो]ऽहं कलमपमुक्तोपलेपरहितोऽहम् ॥ ११८ ॥
 खानामगोचरोऽहं खातीतोऽहं खपुष्पभवगोऽहम् ।
 *खलजनदुरासदोऽहं खण्डज्ञानापनोदनपरोऽहम् ॥ ११९ ॥
 *गलितद्वैतकथोऽहं देहीभवदखिलमूलहृदयोऽहम् ।
 गन्तव्योऽहमनीहैः गत्यागतिरहितपूर्णवोधोऽहम् ॥ १२० ॥
 घनतरविमोहतिमिरप्रकरप्रधंसमभानुनिकगोऽहम् ।
 घटिकावामररजनीवत्मरयुगकल्पकालभेदोऽहम् ॥ १२१ ॥
 चरदचरदात्मकोऽहं चतुरमतिश्लाघ्यचरितोऽहम् ।
 चपलजनदुर्गमोऽहं अलभवजलधिपारदेशोऽहम् ॥ १२२ ॥

“कलुपादङ्गरविलक्षणेऽहम्” इति मातृकाकोशे दृष्टपाठं तु छन्दोगतिविरोधान्तरादियमहं ।

*र्पाङ्गुद्यमेन्मातृकाकोशेष्वदृष्टमपि कस्मिंश्चिन्मुद्रितकोश दर्शनात् अत्र निवशितम्.

छन्दसिसन्थुनिगृहज्ञानसुखाहादमोदमानोऽहम् ।
 छलपदविहितमतीनां छन्नोऽहं शान्तिमार्गगम्योऽहम् ॥ १२३ ॥
 जलजासनादिगोचरपञ्चमहाभूतमूलभूतोऽहम् ।
 जगदानन्दकरोऽहं जन्मजरारोगमरणरहितोऽहम् ॥ १२४ ॥
 ज्ञाङ्कृतिहुङ्कृतिसिजितवृंहितमुखविविधनादभेदोऽहम् ।
 ज्ञाडितिघटितात्मवेदनदीपपरिस्फुरितहृदयभवनोऽहम् ॥ १२५ ॥
 ज्ञानमहं ज्ञेयमहं ज्ञाताऽहं ज्ञानसाधनगणोऽहम् ।
 ज्ञातृज्ञानज्ञेयविनाश्चत्प्रस्तवमात्रमेवाहम् ॥ १२६ ॥
 तच्चातीतपदोऽहं तदन्तरोऽस्मीति भावरहितोऽहम् ।
 ताममदुराधिगमोऽहं तच्चंपदवोधवोध्यहृदयोऽहम् ॥ १२७ ॥
 दैवतदैसनिशाचरमानवतिर्यज्ञाहीधरादिरहम् ।
 देहेन्द्रियरहितोऽहं दक्षिणपूर्वादिदिग्विभागोऽहम् ॥ १२८ ॥
 धर्माधिर्मयोऽहं धर्माधिर्मादिवन्धरहितोऽहम् ।
 धार्मिकजनमुलभोऽहं धन्योऽहं धातुरादिभूतोऽहम् ॥ १२९ ॥
 नामादिविरहितोऽहं नरकस्वर्गापवर्गरहितोऽहम् ।
 नादान्तवेदितोऽहं नानागमनिखिलविश्वसारोऽहम् ॥ १३० ॥
 परजीवभेदवाथकपरमार्थज्ञानशुद्धचित्तोऽहम् ।
 प्रकृतिरहं विकृतिरहं परिणतिरहमस्मि भागधेयानाम् ॥ १३१ ॥
 फणधरभूधरवारणविग्रहविभृतप्रपञ्चसारोऽहम् ।
 फालतलोदितलोचनपावकपरिभूतप्रपञ्चवाणोऽहम् ॥ १३२ ॥
 वद्धो भवामि नाहं वन्धान्मुक्तस्तथाऽपि नैवाहम् ।
 वोध्यो भवामि नाहं वोधोऽहं नैव वोधको नाहम् ॥ १३३ ॥
 भक्तिरहं भजनमहं मुक्तिरहं मुक्तियुक्तिरहमेव ।
 भूतानुशासनोऽहं भूतभवद्व्यपूलभूतोऽहम् ॥ १३४ ॥

मान्योऽहमस्मि महतां मन्दमतीनाममाननीयोऽहम् ।
 मदरागमानमोहितमानसदुर्वासनादुरापोऽहम् ॥ १३६ ॥
 यजनयजमानयाजकयागमयोऽहं यमादिरहितोऽहम् ।
 यमवरुणयक्ष[वासव]राक्षसमरुदीशवह्निरूपोऽहम् ॥ १३७ ॥
 रक्षाविधाननृशीक्षावीक्षितलीलावलोकमहिमाऽहम् ।
 रजनीदेवसविरामस्फुरदनुभूतिप्रमाणसिद्धोऽहम् ॥ १३८ ॥
 लक्षणलक्ष्यमयोऽहं लाक्षणिकोऽहं लयादिरहितोऽहम् ।
 लाभालाभमयोऽहं लब्धव्यानामलभ्यमानोऽहम् ॥ १३९ ॥
 वर्णश्रमरहितोऽहं वर्णमयोऽहं वरेण्यगण्योऽहम् ।
 वाचामगोचरोऽहं वचसामर्थे पदे निविष्टोऽहम् ॥ १४० ॥
 शमदमविरहितमनसां शास्त्रशैरप्यगम्यमानोऽहम् ।
 शरणमहमेव विदुपां शकलीकृतविविधसंशयगणोऽहम् ॥ १४० ॥
 पङ्कावविरहितोऽहं पङ्कुणरहितोऽहमहितरहितोऽहम् ।
 पङ्कोशविरहितोऽहं पङ्किंशत्तत्त्वजालरहितोऽहम् ॥ १४१ ॥
 संवित्सुखात्मकोऽहं समाधिसङ्कल्पकल्पवृक्षोऽहम् ।
 संसारविरहितोऽहं साक्षात्कारोऽहमात्मविद्यायाः ॥ १४२ ॥
 हव्यमहं कव्यमंहं हेयोपादेयभावशून्योऽहम् ।
 हरिरहमस्मि हरोऽहं विधिरहमेवास्मि कारणं तेषाम् ॥ १४३ ॥
 क्षालितकलुषमयोऽहं क्षपितभवक्षेशजालहृदयोऽहम् ।
 क्षान्ताद्यक्षरमुद्यटितविविधव्यवहारमूलमहमेव ॥ १४४ ॥
 वहुभिः कियेभिरुक्तैः अहमेकेदं चराचरं विश्वम् ।
 शकिरफेनतरङ्गाः सिन्धोरपराणि न खलु वस्तुनि ॥ १४५ ॥
 शरणं न हि मम जननी न पिता न सुता न सोदरा नान्ये ।
 परमं शरणमिदं ख्यात् चरणं मम मूर्धि देशिकन्यस्तम् ॥ १४६ ॥

आस्ते दैशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षणे करुणा ।
 आस्ते किमपि यदुक्तं किमतः परमस्ति जन्मसाफल्यम् ॥१४७॥
 हिमकरकरौघसान्द्राः काङ्गितवरदानकल्पकविशेषाः ।
 श्रीगुरुचरणकटाक्षाः शिशिराशशमयन्ति चित्तसन्तापम् ॥१४८॥
 कवलितचञ्चलचेतोगुरुतरमण्डूकजातपरितोषा ।
 शेते हृदयगुहायां चिरतरमेकैव चिन्मयी भुजगी ॥१४९॥
 मयि सुखबोधपयोधौ महति ब्रह्माण्डबुद्धदसहस्रम् ।
 मायाविशेषशालिनि भूत्वाभूत्वा पुनस्तिरोधत्ते ॥१५०॥
 गुरुकृपैव सुनावा प्राक्तनभाग्यप्रवृद्धमारुतया ।
 दुस्सहदुःखतरङ्गः तुङ्गसंसारसागरस्तीर्णः ॥१५१॥
 सति तमसि मोहरूपे विश्वमपश्यंस्तदेतदिसरिलम् ।
 उदितवति वोधभानौ किमपि न पश्यामि किंत्विदं चित्रम् ॥१५२॥
 नाहं नमामि देवान् देवानतीय न सेवते देवम् ।
 न तदनु करोति विधानं तस्मै यतते नमो नमो मह्यम् ॥१५३॥
 इयात्मबोधलाभं मुहुरप्यनुचिन्त्य मोदमानेन ।
 प्रारब्धकर्मणोऽन्ते परं पदं प्राप्यते स्म कैवल्यम् ॥१५४॥
 मोहान्धकारहरणं संसारोद्वेलसागरोक्तरणम् ।
 स्वात्मनिरूपणमेतत् प्रकरणमिदमकृत दक्षिणामूर्तिः *॥१५५॥
 अज्ञानान्ध्यविहन्ता विरचितविज्ञानपङ्कजोष्टासः ।
 मानसगगनतलं मे भासयति श्रीनिवासगुरुभानुः* ॥१५६॥

इति श्रीमत्परमहैसपरिव्राजकाचार्य-
 श्रीशङ्कराचार्यकृतस्वात्मनिरूपण-
 प्रकरणं समाप्तम्.

*“ इक्षिणामूर्तिः श्रीपरमशिवः ” “ श्रीनिवासगुरुः श्रीविष्णुगुरुः स एव
 भानुः सहस्रकिरणः ” इति सच्चिदानन्दसरसतीविरचितायां टीकायाम्.

यो गता रावली .

यो गता रावली*.

—४३—

वन्दे गुरुणां चरणारविन्दे सन्दर्शितस्वात्मसुखावबोधे ।
 जनरूपे ये जाङ्गलिकायमाने संसारहालाहलमोहशान्तै ॥ १ ॥
 सदाशिवोक्तानि सपादलक्ष्यावधानानि वसन्ति लोके ।
 नादानुसन्धानसमाधिमेकं मन्यामहे मान्यतमं लयानाम् ॥ २ ॥
 सरेचपूरैरनिलख्य कुम्भैः सर्वासु नाडीपु विशोधितासु ।
 अनाहताख्यो वहुभिः प्रकारैः अन्तः प्रवर्तेत सदा निनादः ॥ ३ ॥
 नादानुसन्धान ! नमोऽस्तु तुभ्यं त्वां साधनं तत्त्वपदस्य जाने ।
 भवत्प्रसादात् पवनेन साकं विलीयते विष्णुपदे मनो मे ॥ ४ ॥
 जालन्धरोड्डीयनमूलवन्धान् जलपनित कण्ठोदरपायमूलान् ।
 वन्धत्रयेऽस्मिन् परिचीयमाने वन्धः कुतो दारुणकालपाशात् ॥ ५ ॥
 ओङ्घाणजालन्धरमूलवन्धैः उन्निद्रितायामुरगाङ्गनायाम् ।
 प्रसञ्जुखत्वात् प्रविशन् सुषुम्नां गमागमौ मुञ्चति गन्धवाहः ॥ ६ ॥
 उत्थापिताधारहुताशनोल्कैः आकुञ्जनैः शश्वदपानवायोः ।
 संतापिताच्चन्द्रमंसः पतन्तीं पीयूषधारां पिवतोह धन्यः ॥ ७ ॥
 वन्धत्रयाभ्यासविपाकजातां विवर्जितां रेचकपूरकाभ्याम् ।
 विशोषयन्तीं विषयप्रवाहं विद्यां भजे केवलकुम्भरूपाम् ॥ ८ ॥
 अनाहते चेतामि सावधानैः अभ्यासशूरैरनुभूयमाना ।
 संस्तम्भितव्यासमनःप्रचारा सा जृम्भते केवलकुम्भकश्रीः ॥ ९ ॥
 सहस्रशः सन्तु हठेषु कुम्भाः सम्भाव्यते केवलकुम्भ एव ।
 कुम्भोक्तमे यत्र तु रेचपूरौ प्राणस्य न प्राकृतवैकृताख्यौ ॥ १० ॥

* “नन्दिकेश्वरयोगतारावली” इति श्रेष्ठीर्णामठीयकोशे.

त्रिकूटनाम्नि स्तिमितेऽन्तरङ्गे खे स्तम्भते केवलकुम्भकेन ।
 प्राणानिलो भानुशशाङ्कनाड्यौ विहाय सद्यो विलयं प्रयाति॥१॥
 प्रसाहृतः केवलकुम्भकेन प्रबुद्धकुण्ठलयुपभुक्तशेषः ।
 प्राणः प्रतीचीनपथेन मन्दं विलीयते विष्णुपदान्तराळे ॥२॥
 निरङ्कुशानां श्वसनोद्भवानां निरोधनैः केवलकुम्भकारख्यैः ।
 उदेति सर्वेन्द्रियवृत्तिशून्यो मरुल्लयः कोऽपि महामतीनाम् ॥३॥
 न दृष्टिलक्ष्याणि न चित्तवन्धो न देशकालौ न च वायुरोधः ।
 न धारणाध्यानपरिश्रमो वा समेवमाने सति राजयोगे ॥४॥
 अशेषदृश्योजिज्ञतद्ब्ययानां अवस्थितानामिह राजयोगे ।
 न जागरो नापि सुपुस्तिभावो न जीवितं नो मरणं विचित्रम् ॥५॥
 अहंममत्वाद्रथपहाय सर्वे श्रीराजयोगे स्थिरमानसानाम् ।
 न द्रष्टुता नापि च दृश्यभावः सा जृम्भते केवलसंविदेव ॥ ६ ॥
 नेत्रे ययोन्मेषनिमेषशून्ये वायुर्यथा वर्जितरेचपूरः ।
 मनश्च सङ्कल्पविकल्पशून्यं मनोन्मनी सा मयि मन्त्रिधन्ताम् ॥७॥
 चित्तेन्द्रियाणां चिरनिग्रहेण श्वासप्रचारे शमिते यमीन्द्राः ।
 निवातदीपा इव निश्चलाङ्गः मनोन्मनीमग्नियो भवन्ति ॥८॥
 उन्मन्यवस्थाधिगमाय विद्वन् ! उपायमेकं तव निर्दिशामः ।
 पश्यन्तुदासीनतया प्रपञ्चं संकल्पमुम्भूलय सावधानः ॥ ९ ॥
 प्रसह संकल्पपरम्पराणां संभेदने सन्ततसावधानम् ।
 आलम्बनाशादपचीयमानं शनैः शनैः शान्तिमुपैति चेतः ॥ १० ॥
 निश्वासलोपैर्निभृतैः शरीरैः नेत्राम्बुजैरर्थनिमीलितैश्च ।
 आविर्भवन्तीममनस्कमुद्रां आलोकयामो मुनिपुङ्क्वानाम् ॥ ११ ॥
 अमी यमीन्द्राः सहजामनस्कात् अहंमत्वे शिथिलायमाने ।
 मनोतिंगं मारुतवृत्तिशून्यं गच्छन्ति भावं गगनावशेषम् ॥ १२ ॥

निर्वर्तयन्तीं निखिलेन्द्रियाणि प्रवर्तयन्तीं परमात्मयोगम् ।
 संविन्मयीं तां सहजामनस्कां कदा गमिष्यामि गतान्यभावः॥२३॥
 प्रसग्निमर्शातिशयेन पुंसां प्राचीनगन्धेषु पलायितेषु ।
 प्रादुर्भवेत् काचिदजाङ्घनिद्रा प्रपञ्चचिन्तां परिवर्जयन्ती॥२४॥
 विच्छिन्नसंकल्पविकल्पमूले निःशेषपनिर्मूलितकर्मजाले ।
 निरन्तराभ्यासनितान्तभद्रा सा जृम्भते योगिनि योगनिद्रा ॥२५॥
 विश्रान्तिमासाद्य तुरीयतले विश्वाद्यवस्थात्रितयोपरिस्थे ।
 संविन्मयीं कामपि सर्वकालं निद्रां सखे निर्विश निर्विकल्पाम्॥२६॥
 प्रकाशमाने परमात्मभानौ नश्यत्विद्यातिमिरे समस्ते ।
 अहो बुधा निर्मलदृष्टयोऽपि किञ्चिन्न पश्यन्ति जगत् समग्रम्॥२७॥

सिद्धि तथाविधमनोविलयां समाधौ
 श्रीशैलशृङ्कुहरेषु कदोपलप्त्ये ।
 गात्रं यदा मम लताः परिवेष्ट्यन्ति
 कर्णे यदा विरचयन्ति खगाश्च नीढान् ॥ २८ ॥

विचरतु मतिरेपा निर्विकल्पे समाधौ
 कुचकलशयुगे वा कृप्णसरेक्षणानाम् ।
 चरतु जडमने वा सज्जनानां मते वा
 मतिकृतगुणदोषा मां विभुं न स्पृशन्ति ॥२९॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्द-
 भगवत्पादपृज्यशिष्यश्रीमच्छङ्कराचार्य-
 विरचिता योगतारावली
 संपूर्णा.

सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः

सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः

अखण्डानन्दसंबोधो वन्दनाद्यस्य जायते ।	
गोविन्दं तमहं वन्दे चिदानन्दतनुं गुरुम् ॥	१
अखण्डं सच्चिदानन्दं अवाञ्छनसगोचरम् ।	
आत्मानमस्तिलाधारं आश्रयेऽभीष्टसिद्धये ॥	२
यदालम्बो दरं हन्ति सतां प्रत्यूहसंभवम् ।	
तदालम्बे दयालम्बं लम्बोदरपदाम्बुजम् ॥	३
अर्थतोऽप्यद्यानन्दं अतीतद्रैतलक्षणम् ।	
आत्माराममहं वन्दे श्रीगुरुं शिवविग्रहम् ॥	४
वेदान्तशास्त्रसिद्धान्तसारमङ्गह उच्यते ।	
प्रेक्षावतां मुमुक्षूणां तुख्वोधोपपत्तये ॥	५

अनुवन्धचतुष्टयम्.

अस्य शास्त्रानुसारित्वात् अनुवन्धचतुष्टयम् ।	
यदेव मूलं शास्त्रस्य निर्दिष्टं तदेहोच्यते ॥	६
अधिकारी च विषयः संवन्धश्च प्रयोजनम् ।	
शास्त्रारम्भफलं प्राहुः अनुवन्धचतुष्टयम् ॥	७
चतुर्भिः साधनैः सम्यक् संपन्नो युक्तिदक्षिणः ।	
मेधावी पुरुषो विद्वान् अधिकार्यत्र ममतः ॥	८
विषयः शुद्धचैतन्यं जीवब्रह्मैक्यलक्षणम् ।	
यत्रैव दृश्यते सर्ववेदान्तानां समन्वयः ॥	९

एतदैक्यप्रमेयस्य प्रमाणस्यापि च श्रुतेः ।	
संबन्धः कथ्यते सद्ग्निः बोध्यबोधकलक्षणः ॥	१०
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सन्तः प्राहुः प्रयोजनम् ।	
येन निशेषसंसारवन्धात् सद्यः प्रमुच्यते ॥	११
प्रयोजनं संप्रवृत्तेः कारणं फललक्षणम् ।	
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥	१२

साधनचतुष्टयम्.

साधनचतुर्संपत्तिः ^१ यस्याति धीमतः पुंसः ।	
तस्यैवैतत्फलसिद्धिः नान्यस्य किञ्चिद्दूनस्य ॥	१३
चत्वारि साधनान्यत्र वदन्ति परमर्पयः ।	
मुक्तिर्थेषां तु सद्गावे नाभावे सिद्धयति ध्रुवम् ॥	१४
आद्यं नियानियवस्तुविवेकः साधनं मतम् ।	
इहामुत्रार्थफलभोगविरागो द्वितीयकम् ॥	१५
शामादिषट्कसंपत्तिः तृतीयं साधनं मतम् ।	
तुरीयं तु मुमुक्षुत्वं साधनं शास्त्रसम्पतम् ॥	१६

नित्यानित्यविवेकः.

ब्रह्मैव नियमन्यत्तु हनियमिति वेदनम् ।	
सोऽयं नियानियवस्तुविवेक इति कथ्यते ॥	१७
मृदादिकारणं नियं त्रिपु कालेषु दर्शनात् ।	
घटाधीनियं तत्कार्यं यतस्तन्नाशमीक्षते ॥	१८
तथैवैतज्जगत् सर्वं अनियं ब्रह्मकार्यतः ।	
तत्कारणं परं ब्रह्म भवेत्त्रियं मृदादिवत् ॥	१९

^१मात्रकाकोशे तु ‘चतुष्टयसंपत्तिः’ इति पाठः.

सर्गे वक्तस्य “तस्माद्वा एतस्मा” दिसपि श्रुतिः ।	
सकाशाद्वृहणस्तस्मात् अनियत्वे न संशयः ॥	२०
सर्वस्यानियत्वे सावयवत्वेन सर्वतस्मिद्द्वे ।	
वैकुण्ठादिषु नियत्वमतिर्भ्रम एव पूढवुद्धीनाम् ॥	२१
अनियुत्वं च नियत्वं एवं यः श्रुतियुक्तिभिः ।	
विवेचनं नियानियविवेक इति कथ्यते ॥	२२

विरक्तिः.

ऐहिकामुष्यिकार्थेषु ह्यनियत्वेन निश्चयात् ।	
नैस्स्पृहं तुच्छवुद्दिर्यत् तद्वैराग्यमितीर्यते ॥	२३
नियानियपदार्थविवेकात् पुरुपस्य जायते सद्यः ।	
सक्तचन्दनवनितादौ मर्वत्रानियवस्तुनि विरक्तिः ॥	२४
काकस्य विष्टावदसहवुद्धिः भोग्येषु सा तीव्रविरक्तिरिष्यते ।	
विरक्तितीव्रत्वनिदानमाहुः भोग्येषु दोषेक्षणमेव सन्तः ॥	२५
प्रहश्यते वस्तुनि यत्र दोषः न तत्र पुंमोऽस्ति पुनः प्रवृत्तिः ।	
अन्तर्महारोगवर्ती विजानन् को नाम वेश्यामपि रूपिणीं व्रजेत् ॥२६	
अत्रापि चान्वत्र च विद्यमानपदार्थमर्मशनमेव कार्यम् ।	
यथाप्रकारार्थगुणाभिर्मर्शनं मन्दर्शययेव नदीयदोषम् ॥	२७
कुक्षौ स्वमातुर्मलमूत्रमध्ये स्थिर्ति तदा विक्रिमिदंशानं च ।	
तदीयकौक्षेयकविदाहं विचार्य को वा विरतिं न याति ॥२८	
स्वकीयविष्णूत्रनिमज्जनं तत् चोत्तानगसा शयनं तदा यत् ।	
बालग्रहाद्याहनिभाक्त्वा शैशवं विचार्य को वा विरतिं न याति ॥२९	
स्त्रीयैः परैस्ताडनमङ्गभावं अत्यन्तचापल्यममत्क्षियां च ।	
कुमारभावे प्रतिषिद्धवृत्तिं विचार्य को वा विरतिं न याति ॥३०	

मदोद्धर्ति मान्यतिरस्कृतिं च कामातुरत्वं समयातिलङ्घनम् ।
 तांतां युवसोदितदुष्टेष्टां विचार्य को वा विरर्ति न याति ॥३१
 विरूपतां सर्वजनादवज्ञां सर्वत्र देन्यं निजबुद्धिहैन्यम् ।
 वृद्धत्वसम्भावितदुर्दशांतां विचार्य को वा विरर्ति न याति ॥३२
 पित्तज्वरार्शःक्षयगुल्मशूलश्लेष्मादिरोगोदिततीव्रदुःखम् ।
 दुर्गन्धमस्वास्थ्यमनूनचिन्तां विचार्य को वा विरर्ति न याति ॥३३
 यमावलोकोदितभीतिकम्पमर्मव्यथोच्छ्वासगतीश्च वेदनाम् ।
 प्राणप्रयाणे परिदृश्यमानां विचार्य को वा विरर्ति न याति ॥३४
 अङ्गारनद्यां तपने च कुम्भीपाकेऽपि वीच्यामसिपत्रकानने ।
 दूतैर्यमस्य क्रियमाणवाधां विचार्य को वा विरर्ति न याति ॥३५
 पुण्यक्षये पुण्यकृतो नभस्स्थैः निपासमानान् शिथिलीकृताङ्गान् ।
 नक्षत्ररूपेण दिवश्चयुतान् तान् विचार्य को वा विरर्ति न याति ॥३६
 वाय्वर्कवहीन्द्रमुखान् सुरेन्द्रान् ईशोग्रभीसा ग्रथितान्तरङ्गान् ।
 विपक्षलोकैः परिदृश्यमानान् विचार्य को वा विरर्ति न याति ॥३७
 श्रुता निरुक्तं सुखतारतम्यं ब्रह्मान्तमारभ्य महामहेशम् ।
 औपाधिकं ततु न वास्तवं चेत् आलोच्य को वा विरर्ति न याति ॥३८
 सालोक्यसामीप्यसरूपतादिभेदस्तु सत्कर्मविशेषसिद्धः ।
 न कर्मसिद्धरूपं तु नियतेति विचार्य को वा विरर्ति न याति ॥३९
 यत्रास्ति लोके गतितारतम्यं उच्चावचत्वान्वितमत्र तत्कृतम् ।
 यथेह तद्वत्खलु दुःखमस्तीखालोच्य को वा विरर्ति न याति ॥४०
 को नाम लोके पुरुषो विवेकी विनश्वरे तुच्छसुखे गृहादौ ।
 कुर्याद्रतिं नियमवेक्षमाणो वृथैव मोहान्त्रियमाणजन्तून् ॥ ४१
 सुखं किमस्यत्र विचार्यमाणे गृहेऽपि वा योपिति वा पदार्थे ।
 मायातमोऽन्धीकृतचक्षुषो ये त एव मुहूर्न्ति विवेकशून्याः ॥४२

अविचारितरमणीयं सर्वमुद्भवरफलोपमं भोग्यम् ।
 अज्ञानामुपभोग्यं न तु तज्ज्ञानां ..... ॥ ४३
 गतेऽपि तोये सुषिरं कुलीरो हातुं हृशक्तो म्रियते विमोहात् ।
 यथा तथा गेहसुखानुषक्तः विनाशमायाति नरो भ्रमेण ॥ ४४
 कोशक्रिमिस्तन्तुभिरात्मदेहं आवेष्ट्य चावेष्ट्य च गुमिमिच्छन् ।
 स्वयं विनिर्गन्तुमशक्त एव सन् तत्सदन्ते म्रियते च लग्नः ॥ ४५
 यथा तथा पुत्रकल्त्रमित्रस्तेहानुवन्धैर्ग्रथितो गृहस्थः ।
 कदाऽपि वा तान् परिमुच्य गेहात् गन्तुं न शक्तो म्रियते मुथैव ॥
 कारागृहस्थ्यास्य च को विशेषः प्रदृश्यते साधु विचार्यमाणे ।
 मुक्तेः प्रतीपत्वामिहापि पुंसः कान्तामुखाभ्युत्थितमोहपाशैः ॥
 गृहस्पृहा पादनिवद्धशृङ्खला कान्तामुताशा पदुकण्ठपाशः ।
 शीर्षे पतञ्जीर्यशनिर्हि साक्षात् प्राणान्तहेतुः प्रवला धनाशा ॥ ४६

कामदोपः.

आशापाशशतेन पाशितपदो नोत्थातुमेव क्षमः
 कामक्रोधमदादिभिः प्रतिभट्टैः संरक्ष्यमाणोऽनिशम् ।
 संमोहावरणेन गोपनवतः संसारकारागृहात्
 निर्गन्तुं त्रिविधेषणापरवशः कः शकुयाद्रागिषु ॥ ४७
 कामान्धकारेण निरुद्दृष्टिः मुद्दसमस्यवलास्वरूपे ।
 न हन्धदृष्टेरसतः सतो वा मुखवदुःखन्वविचारणाऽन्ति ॥ ४८
 क्षेत्रमोद्धारि मुखं स्वन्मलवती नामाऽश्रुमङ्गोचनं
 स्वेदस्त्रावि मलाभिपूर्णमभितो दुर्गन्धदुष्टं वपुः ।
 अन्यद्वक्तुमशक्यमेव मनसा मनुं कचिन्नाहीन
 स्त्रीरूपं कथमीदशं सुमनसां पात्रीभवेन्नेत्रयोः ॥ ४९

दूरादवेक्ष्याग्निशिखां पतञ्जो रम्यत्वबुद्धया विनिपत्य नश्यति ।
यथो तथा नष्टवगेष सूक्ष्मं कथं निरीक्षेत विमुक्तिमार्गम् ॥ ५२
कामेन कान्तां परिगृह्य तद्रत् जनोऽप्ययं नश्यति नष्टवृष्टिः ।
मांसास्थिमज्जामलमूत्रपात्रं ह्वियं स्वयं रम्यत्वैव पश्यति ॥ ५३
काम एव यमः साक्षात् कान्ता वैतरणी नदी ।.

विवेकिनां मुमुक्षुणां निलयस्तु यमालयः ॥ ५४

यमालये वाऽपि गृहेऽपि नो नृणां तापत्रयक्षेशनिवृत्तिरस्ति ।
किञ्चित् समालोक्य तु तद्विरामं सुखात्मना पश्यति मूढलोकः ॥ ५५

यमस्य कामस्य च तारतम्यं विचार्यमाणे महदस्ति लोके ।
हितं करोत्स्वयं यमोऽप्रियः सन् कामस्त्वनर्थं कुरुते प्रियः सन् ॥ ५६

यमोऽसतामेव करोत्यनर्थं सतां तु सौख्यं कुरुते हितः सन् ।
कामः सतामेव गतिं निरुन्धन् करोत्यनर्थं ह्यसतां नु का कथा ॥

विश्वस्य वृद्धिं स्वयमेव कांक्षन् प्रवर्तकं कामिजनं ससर्ज ।
तेनैव लोकः परिमुह्यमानः प्रवर्धते चन्द्रमसेव चाण्डिः ॥ ५८

कामो नाम महान् जगद्भूमिता स्थित्वाऽन्तरङ्गे स्वयं
श्रीपुंसावितेरतराङ्गकगुणैर्हसैश्च भावैः स्फुटम् ।

अन्योन्यं परिमोहा नैजतमसा प्रेमानुवन्धेन तौ
बड्डा भ्रामयति प्रपञ्चरचनां संवर्धयन् ब्रह्महा ॥ ५९

अतोऽन्तरङ्गस्थितकामवेगात् भोग्ये प्रवृत्तिः स्वत एव सिद्धा ।
सर्वस्य जन्तोध्रुवमन्यथा चेत् अबोधितार्थेषु कथं प्रवृत्तिः ॥ ६०

तेनैव सर्वजननूनां कामना बलवत्तरा ।
जीर्यत्यपि च देहेऽस्मिन् कामना नैव जीर्यते ॥ ६१

अवेक्ष्य विषये दोषं बुद्धियुक्तो विचक्षणः ।
कामपाशेन यो मुक्तः स मुक्तेः पथगोचरः ॥ ६२

कामविजयोपायः.

कामस्य विजयोपायं सूक्ष्मं वक्ष्याम्यहं सताम् ।
संकल्पस्य परित्यागः उपायः सुलभो मतः ॥ ६३

श्रुते हषेऽपि वा भोग्ये यस्मिन् कस्मिंश्च वस्तुनि ।
समीचीनत्वधीयागात् कामो नोदेति कर्हि चित् ॥ ६४

कामस्य वीजं संकल्पः संकल्पोदेव जायते ।
वीजे नष्टेऽङ्कुर इव तस्मिन् नष्टे विनश्यति ॥ ६५

न कोऽपि सम्यक्त्वधिया विनैव भोग्यं नरः कामयितुं समर्थः ।
यतस्ततः कामजयेच्छुरेतां सम्यक्त्वबुद्धिं विषये निहन्यात् ॥ ६६

भोग्ये नरः कामजयेच्छुरेतां सुखत्वबुद्धिं विषये निहन्यात् ।
यावत् सुखत्वध्रमधीः पदार्थं तावन्न जेतुं प्रभवेद्धि कामम् ॥ ६७

संकल्पानुदये हेतुः यथाभूतार्थदर्शनम् ।
अनर्थचिन्तनं चाभ्यां नावकाशोऽस्य विद्यते ॥ ६८

रब्रे यंदि शिलावुद्धिः जायते वा भयं ततः ।
समीचीनत्वधीर्नैति नोपादेयत्वधीरपि ॥ ६९

यथार्थदर्शनं वस्तुन्यनर्थस्यापि चिन्तनम् ।
सङ्कल्पस्यापि कामस्य तद्वेषाय इप्यते ॥ ७०

धनदोषः.

धनं भयनिवन्धनं सततदुःखमंवर्धनं
प्रचण्डतरकर्दनं रफुटितवन्युभंवर्धनम् ।

विशिष्टगुणवाधनं कृपणधीसपाराधनं
न मुक्तिगतिसाधनं भवति नापि हृच्छोधनम् ॥ ७१

राज्ञो भयं चोरभयं प्रमादात् भयं तथा ज्ञातिभयं च वस्तुतः ।
धनं भयग्रस्तमनर्थमूलं यतः सतां तन्न सुखाय कल्पते ॥ ७२

आर्जने रक्षणे दाने व्यये वाऽपि च वस्तुतः ।
दुःखमेव सदा नृणां न धनं सुखसाधनम् ॥ ७३

सतामपि पदार्थस्य लाभाल्लोभः प्रवर्धते ।
विवेको लुप्यते लोभात् तस्मिन् लुप्ते विनश्यति ॥ ७४

दहसलाभे निस्स्वच्छं लाभे लोभो दहत्यमुम् ।
तस्मात् सन्तापकं विच्चं करुः सौख्यं प्रयच्छति ॥ ७५

भोगेन मत्तता जन्तोः दानेन पुनरुद्ध्रवः ।
वृथैर्वोभयथा विच्चं नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ ७६

धनेन मदवृद्धिः स्यात् मदेन स्मृतिनाशनम् ।
स्मृतिनाशाद्वाद्विनाशो वृद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ७७

सुखयति धनमेवेत्यन्तराशापिशाच्या
दृढतरमुपगृहो मूढलोको जडात्मा ।

निवसति तदुपान्ते सन्ततं प्रेक्षमाणो
ब्रजति तदपि पश्चात् प्राणमेतस्य हृत्वा ॥ ७८

संपन्नोऽन्धवदेव किञ्चिदपरं नो वीक्षते चक्षुषा
सद्दर्विंजतमार्गं एव चरति प्रोत्सारितो वालिशैः ।

तस्मिन्नेव मुहुः सखलन् प्रतिपदं गत्वाऽन्धकूपे पत-
सस्यान्धत्वनिवर्तकौपधमिदं दारिद्र्यमेवाञ्जनम् ॥ ७९

लोभः क्रोधश्च डम्भश्च मदो मत्सर एव च ।
वर्धते विच्चंसंप्राप्तया कथं तच्चित्तशोधनम् ॥ ८०

अलभाद्विगुणं दुःखं विच्चस्य व्ययसंभवे ।
ततोऽपि त्रिगुणं दुःखं दुर्ब्यये विदुषामपि ॥ ८१

नित्याहितेन विचेन भयचिन्ताऽनपायिना ।
 चित्तस्वास्थ्यं कुतो जन्तोः गृहस्थेनाहिना यथा ॥ ८२
 कान्तारे विजने वने जनपदे सेतौ निरीतौ च वा
 चोरैर्वाऽपि तथेतरैर्नरवरैर्युक्तो वियुक्तोऽपि वा ।
 निस्त्वः स्वस्थतया सुखेन वसाति शाद्रीयमाणो जनैः
 क्लिश्वासेव धनी सदाऽऽकुलमतिर्भीतश्च पुत्रादपि ॥ ८३
 तस्मादनर्थस्य निदानमर्थः पुमर्थसिद्धिर्न भवत्यनेन ।
 ततो वनान्ते निवसन्ति सन्तः संन्यस्य सर्वं प्रतिकूलमर्थम् ॥ ८४

विरक्तिफलोपसंहारः.

श्रद्धाभक्तिमतीं सर्तीं गुणवर्तीं पुत्रान् श्रुतान् सम्मतान्
 अक्षय्यं वसुधानुभोगविभवैः श्रीसुन्दरं मन्दिरम् ।
 सर्वं नवरमित्यवेत्य कवयः श्रुत्युक्तिभिर्युक्तिभिः
 संन्यस्यन्तपरे तु तत् सुखमिति भ्राम्यन्ति दुःखार्णवे ॥ ८५
 सुखमिति मलराशौ ये रमन्तेऽत्र गेहे
 क्रियय इव कल्बक्षेत्रपुत्रानुपक्षया ।
 सुरपद इव तेषां नैव मोक्षप्रसङ्गः
 त्वयि तु निरयगर्भावासदुःखप्रवाहः ॥ ८६
 येषामाशा निराशा स्यात् दारापयधनादिषु ।
 तेषां सिद्धयति नान्येषां मोक्षाशाभिमुखी गतिः ॥ ८७
 सत्कर्मक्षयपाप्मनां श्रुतिमतां सिद्धात्मनां धीमतां
 नियानियपदार्थशोधनमिदं युक्त्या मुहुः कुर्वताम् ।
 तस्मादुत्थमहाविरक्षयसिमतां मोक्षैककांक्षावतां
 घन्यानां सुलभं ह्लिः [प्रियादिविषयेष्वाशालताच्छेदनम्] ॥

संसारमृतोर्बलिनः प्रवेष्टु द्वाराणि तु त्रीणि महान्ति लोके ।
कान्ता च जिह्वा कनकं च तानि रुणद्धि यस्तस्य भयं न मृतोः॥

मुक्तिश्रीनगरस्य दुर्जयतरं द्वारं यदस्यादिमं
तस्य द्वे अररे धनं च युवती ताभ्यां पिनज्ञं दृढम् ।
कामाख्यार्गङ्कदाखणा बलवता द्वारं तदेव त्रयं
धीरो यस्तु भिनत्ति सोऽर्हति सुखं भोक्तुं विमुक्तिश्रियः॥

आरूढस्य विवेकाख्यं तीव्रवैराग्यखङ्गिनः ।
तितिक्षावर्मयुक्तस्य प्रतियोगी न हश्यते ॥ ९१

विवेकजां तीव्रविरक्तिमेव मुक्तेर्निदानं निगदन्ति सन्तः ।
तस्माद्विवेकी विरतिं सुमुक्षुः संपादयेत्तां प्रथमं प्रयत्नात् ॥ ९२

पुमानजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासितुम् ।
न हि शक्रोति निर्वेदो बन्धभेदो महानसौ ॥ ९३

वैराग्यरहिता एव यमालय इवालये ।
क्लिशनन्ति त्रिविधैस्तापैः मोहिता अपि पण्डिताः ॥ ९४

शमादिसाधननिरूपणम्.

शमो दमस्तिशोपरतिः श्रद्धा ततः परम् ।
समाधानमिति प्रोक्तं षष्ठेवैते शमादयः ॥ ९५

शमः.

एकवृत्त्यैव मनसः स्वलक्ष्ये नियतस्थितिः ।
शम इत्युच्यते सद्ग्रिः शमलक्षणवेदिभिः ॥ ९६

उक्तमो मध्यमश्चैव जघन्यश्चेति च त्रिधा ।
निरस्पित्से विषभिद्ग्रिः तचल्लभणवेदिभिः ॥ ९७

स्वविकारं परित्यज्य वस्तुपात्रतया स्थितिः ।	
मनसः सोचमा शान्तिः ब्रह्मनिर्वाणलक्षणा ॥	१८
प्रसक्प्रत्ययसन्तानप्रवाहकरणं धियः ।	
यदेषा मध्यमा शान्तिः शुद्धसत्त्वैकलक्षणा ॥	१९
विषयव्युपृष्ठिं यक्त्वा श्रवणैकमनस्थितिः ।	
मनसश्चेतरा शान्तिः भिश्रसत्त्वैकलक्षणा ॥	२००
प्राच्योदीच्याङ्गसद्ग्रावे शमः सिद्धयति नान्यथा ।	
तीव्रा विरक्तिः प्राच्याङ्गं उदीच्याङ्गं दमादयः ॥	२०१
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मोहश्च मत्सरः ।	
न जिताः पटिमे येन तत्त्वं शान्तिर्न सिद्धयति ॥	२०२
शब्दादिविषयेभ्यो यः विषवत् न निर्वर्तते ।	
तीव्रमोक्षेच्छया भिश्रुः तत्त्वं शान्तिर्न सिद्धयति ॥	२०३
येन नाराधितो देवो यत्त्वं नो गुर्वनुग्रहः ।	
न वश्यं हृदयं यत्त्वं तत्त्वं शान्तिर्न सिद्धयति ॥	२०४

मनःप्रसादसाधनम्.

मनःप्रसादसिद्ध्यर्थं साधनं श्रूयतां बुधैः ।	
मनःप्रसादो यत्सत्त्वे यदभावे न सिद्धयति ॥	१०५
ब्रह्मचर्यमहिंसा च दया भूतेष्ववक्रता ।	
विषयेष्वातिवृत्त्यं शौचं दम्भविवर्जनम् ॥	१०६
सत्यं निर्ममता स्थैर्यं अभिमानविसर्जनम् ।	
ईश्वरध्यानपरता ब्रह्मविद्धिः सहस्रितिः ॥	१०७
शानशास्त्रैकपरता समता सुखदुःखयोः ।	
मानानासक्तिरेकान्तशीलता च मुमुक्षुता ॥	१०८

यस्यैतद्विद्यते सर्वं तस्य चित्तं प्रसीदति ।
न त्वेतद्वर्मशून्यस्य प्रकारान्तरकोटिभिः ॥

१०९

ब्रह्मचर्यम्.

स्मरणं दर्शनं स्त्रीणां गुणकर्मानुकीर्तनम् ।
सपीचीनत्वधीस्तासु प्रीतिः संभाषणं मिथः ॥ ११०
सहवासश्च संसर्गः अष्टथा मैथुनं विदुः ।
एतद्विलक्षणं ब्रह्मचर्यं चित्तप्रसादकम् ॥ १११

अहिंसा.

अहिंसा वाञ्छनःकायैः प्राणिमात्राप्रपीडनम् ।
स्वात्मवत् सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा ॥ ११२

दया, अवक्रता.

अनुकम्पा दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ।
करणत्रितयेष्वेकरूपताऽवक्रता मता ॥ ११३

वैतृष्ण्यम्.

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वैराग्यं विषयेष्वनु ।
यथैव काकविष्टायां वैराग्यं तद्वि निर्मलम् ॥ ११४

शौचम्.

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं शौचमुच्यते ।
मृज्जलाभ्यां कृतं शौचं बाह्यं शारीरकं स्मृतम् ॥ ११५
अज्ञानदूरीकरणं मानसं शौचमान्तरम् ।
अन्तश्शौचे स्थिते सम्यक् बाह्यं नावश्यकं नृणाम् ॥ ११६

दम्भः.

ध्यानपूजादिकं लोके द्रष्टैर्येव करोति यः ।
पारमार्थिकधीहीनः स दम्भाचार उच्यते ॥ ११७
पुंसस्तथाऽनाचरणं अदम्भित्वं विदुवृधाः ।

सत्यम्.

यत्स्वेन दृष्टं सम्यक्च श्रुतं तस्यैव भापणम् ॥ ११८
मसमित्युच्यते ब्रह्म सत्यमित्यभापणम् ।

निर्ममता.

देहादिपु स्वकीयत्वद्वद्विद्विमर्जनम् ॥ ११९
निर्ममत्वं स्मृतं येन कैवल्यं लभते वुधः ।

स्थैर्यम्.

गुरुवेदान्तवचनैः निश्चितार्थे दृढरिथतिः ॥ १२०
तदेकवृत्त्या तत्स्थैर्यं नैश्चल्यं न तु वर्ष्णनः ।

अभिमानविसर्जनम्.

विद्यैश्वर्यतपोरूपकुलवर्णश्रमादिभिः ॥ १२१
संजाताहंकृतेस्त्यागः त्वभिमानविसर्जनम् ।

ईश्वरध्यानम्.

त्रिभिश्च करणैः सम्यक् हिन्द्वा वैपयिकीं क्रियाम ॥ १२२
स्वात्मैकचिन्तनं यत्तत ईश्वरध्यानमीरितम् ।

ब्रह्मवित्सहवासः.

छायेव सर्वदा वासः ब्रह्मविद्धिः सह स्थितिः ॥ १२३

ज्ञाननिष्ठा.

यद्यदुक्तं ज्ञानशास्त्रे श्रवणादिकमेपु यः ।
निरतः कर्मधीहीनः ज्ञाननिष्टस्त एव हि ॥ १२४

समत्वम्.

धनकान्ताज्वरादीनां प्राप्तकाले मुखादिभिः ।
विकारहीनतैव ख्यात् मुखदुःखसमानता ॥ १२५

माननामसक्तिः.

श्रेष्ठं पृज्यं विदित्वा मां मानयन्तु जना भुवि ।
इसासक्या विहीनत्वं माननामसक्तिरुच्यते ॥ १२६

एकान्तशीलता.

मच्चिन्तनस्य भंवाधो विग्रोऽयं निर्जने तनः ।
स्थेयमिसेक एवास्ति चेत्सर्वकान्तशीलता ॥ १२७

मुमुक्षुता.

संमारवन्धनिर्मुक्तिः कदा ज्ञाइति मे भवेत् ।
इति या मुद्दा वृद्धिः ईरिता सा मुमुक्षुता ॥ १२८

दमः.

ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैः बुद्धेर्दोषनिवृत्तये ।
दण्डनं दम इसाहुः मनमञ्जान्तमाधनम् ॥ १२९

इन्द्रियेष्वन्द्रियार्थेषु प्रवृत्तेषु यद्वच्छया ।
अनुधावति तान्येव मनो वायुमिवानलः ॥ १३०

इन्द्रियेषु निरुद्धेषु सक्त्वा वेगं मनस्स्वयम् ।
मत्यभावमुपादत्ते प्रसादस्तेन जायते ॥ १३१ ।

प्रमन्ते मति चित्तेऽस्य मुक्तिस्माध्यति नान्यथा ।
मनःप्रसादस्य निदानमेव निरोधनं यत्सकलेन्द्रियाणाम् ।
वाद्येन्द्रिये साधु निरुद्धयमाने वाद्यार्थभागो मनमो वियुज्यते ॥ १३२ ।

तेन स्वंदौष्ट्यं परिमुच्य चित्तं शैश्वर्णैश्वान्तिमुपाददाति ।
चित्तस्य वाद्यार्थविमोक्षमेव मोक्षं विदुर्मोक्षणलक्षणज्ञाः ॥ १३३ ।

दथं विना साधु मनःप्रसादहेतुं न विद्वस्मुकरं मुमुक्षोः ।
दमेन चित्तं निजदोपजातं वियुज्य शान्तिं ममुपैति शीघ्रम् ॥ १३४ ।

प्राणायामाद्वयति मनमो निश्चलत्वं प्रमादो
यस्याप्यस्य प्रतिनियतदिग्देशकालायवेक्ष्य ।
मम्यगदृष्ट्या कचिदपि तया नो दमो हन्यते तत
कुर्याद्दीमान् दममनलमश्चित्तशान्ते प्रयत्नात ॥ १३५ ।

मर्वेन्द्रियाणां गतिनिग्रहेण भोग्येषु दोषाद्यवर्मशनेन ।
ईशप्रमादाच्च गुरोः प्रमादात् शान्तिं समायासचिरेण चित्तम् ॥

तितिक्षा.

आध्यात्मिकादि यद्दुखं प्राप्तं प्रागद्यवेगतः ।
अचिन्तया तत्सहनं तितिक्षेति प्रचक्षते ॥ १३६ ।

शीक्षा तितिक्षा सदृशी मुमुक्षोः न विद्यतेऽमौ परिवा न भिद्यते ।
यामेव धीराः कवचीय विद्वान् सर्वास्तुष्णीकृत्य जयन्ति मायाम् ॥

क्षमावतामेव हि योगमिद्दिः स्वाराज्यलक्ष्मीमुखभोगमिद्दिः ।
क्षमाविहीना निपतन्ति विद्वैः वानैर्हताः पर्णचया इव द्रुपात ॥

तिंतिक्षया तपो दानं यज्ञं तीर्थं व्रतं श्रुतम् ।	
भूतिस्त्वर्गोऽपवर्गश्च प्राप्यते तत्तदर्थिभिः ॥	१४०
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साधनामपि चार्हणम् ।	
पराक्षेपादिसहनं तितिक्षोरेव सिद्धयति ॥	१४१
साधनेष्वपि सर्वेषु तितिक्षोत्तमसाधनम् ।	
यत्र विद्वाः पलायन्ते दैविका आपि भौतिकाः ॥	१४२
तितिक्षोरेव विद्वेभ्यः त्वनिवर्तितचेतसः ।	
मिद्यन्ति सिद्धयस्मर्वा अणिमाद्याः समृद्धयः ॥	१४३
तस्मान्मुक्षोराधिका तितिक्षा भंपादनीयेष्मितकार्यसिद्धयै ।	
तीव्रा मुमुक्षा च महत्युपेक्षा चोमे तितिक्षा सहकारि कारणम् ॥	
तत्त्वाक्लसमागतामयततेऽशान्सै प्रवृत्तो यदि	
स्यात्तत्परिहारकौपधरतस्तत्त्विन्तने तत्परः ।	
तद्दिक्षुश्रवणादिधर्मराहितो भूत्वा मृतश्चेत्ततः	
किं भिद्धं फलमाग्न्यादुभयथा भ्रष्टो भवेत्त्वार्थतः॥ १४५	
योगमभ्यस्यतो भिक्षोः योगाच्चलितपानमः ।	
प्राप्य पुण्यकृतान् लोकान् इसादि प्राह केशवः ॥	१४६
न तु कृत्वैव भन्यामं तृष्णीमेव मृतस्य हि ।	
पुण्यलोकगतिं व्रते भगवान्नयास्मात्रतः ॥	१४७
न च भन्यसनादेव मिद्धि समधिगच्छति ।	
इसनुप्रेयसंसागात् मिद्धयभावमुवाच च ॥	१४८
तस्माच्चितिक्षया सोद्वा तत्तदुःखमुपागतम् ।	
कुर्याच्छक्त्यनुरूपेण श्रवणादि शनैऽशनैः ॥	१४९
प्रयोजनं तितिक्षयाः साधितायाः प्रयत्नतः ।	
प्राप्तदुःखासहिष्णुत्वे न किंचिदपि हृश्यते ॥	१५०

संन्यासः.

माधनत्वेन दृष्टानां सर्वेषामपि कर्मणाम् ।	
विधिना यः परित्यागः स संन्यासस्मतां पतिः ॥	१५१
उपरमयति कर्मणीत्युपरातिशब्देन कथ्यते न्यासः ।	
न्यासेन हि सर्वेषां श्रुत्या प्राप्तो विकर्मणां सागः ॥	१५२
कर्मणा साध्यमानस्यानियत्वं श्रूयते यतः ।	
कर्मणाऽनेन किं नियफलेष्मोः परमार्थिनः ॥	१५३
उत्पाद्यमाप्यं मंस्कार्यं विकार्यं परिगण्यते ।	
चतुर्विधं कर्ममाप्यं फलं नान्यदितः परम् ॥	१५४
नैतदन्यतरं ब्रह्म कदा भवितुर्भवति ।	
स्वतस्मिद्दं सर्वदाऽऽसं शुद्धं निर्मलमक्रियम् ॥	१५५
न चास्य कश्चिज्जनितेयागमेन निपित्यते ।	
कारणं ब्रह्म तत्स्मात् ब्रह्म नोत्पाद्यमाप्यते ॥	१५६
आप्ताप्ययोस्तु भेदश्चेत् आप्ता चाप्यमवाप्यते ।	
आप्तृस्वरूपमेवैतत् ब्रह्म नाप्यं कदाचन ॥	१५७
मलिनस्यैव मंस्कारो दर्पणादेहिहेष्यते ।	
व्योमवन्नियशुद्धस्य ब्रह्मणो नैव मंस्मिक्या ॥	१५८
केन दुष्टेन युज्येत वस्तु निर्मलमक्रियम् ।	
यद्योगादागतं दोषं मंस्कारो विनिवर्तयेत् ॥	१५९
निर्गुणस्य गुणाधानं अपि नैवोपपद्यते ।	
केवलो निर्गुणश्चेति नैर्गुण्यं श्रूयते यतः ॥	१६०
मावयवस्य क्षीरादेः वस्तुनः परिणामिनः ।	
येन केन विकारित्वं स्यान्नो निष्कर्मवस्तुनः ॥	१६१

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।	
इतेव वस्तुनस्तत्त्वं श्रुतियुक्तिव्यवस्थितम् ॥	१६२
तस्मान्न कर्मसाध्यत्वं ब्रह्मणोऽस्ति कुतश्चन ।	
कर्मसाध्यं त्वनियं हि ब्रह्म नियं सनातनम् ॥	१६३
देहादिः क्षीयते लोको यथैवं कर्मणा चितः ।	
तथैवामुपिमको लोको सञ्चितः पुण्यकर्मणा ॥	१६४
कृतकत्वमनियत्वे हेतुर्जागर्ति सर्वदा ।	
तस्मादनिये स्वर्गदौ पण्डितः को नु मुद्यति ॥	१६५
जगद्गेतोस्तु नित्यत्वं सर्वेषामपि सम्मतम् ।	
जगद्गेतुत्वमस्यैव वावदीति श्रुतिर्मुहुः ॥	१६६
ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति च श्रुतिः ।	
अस्यैव नित्यतां वृत्ते जगद्गेतोस्मतः स्फुटम् ॥	१६७
न कर्मणा न प्रजया धनेनेति स्वयं श्रुतिः ।	
कर्मणो मोक्षहेतुत्वं साक्षादेव निषेधति ॥	१६८
प्रत्यग्ब्रह्मविचारपूर्वमुभयोरेकत्वबोधाद्रिना	
कैवल्यं पुरुषस्य सिद्ध्यति परब्रह्मात्मतालक्षणम् ।	
न स्नानैरपि कीर्तनैरपि जपैर्नो कृच्छ्रचान्द्रायणैः	
नो वाऽप्यध्वरयज्ञदाननिगमैर्नो मन्त्रतन्त्रैरपि ॥	१६९
ज्ञानादेव तु कैवल्यं इति श्रुत्या निगद्यते ।	
ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं अन्यव्यावृत्तिपूर्वकम् ॥	१७०
विवेकिनो विरक्तस्य ब्रह्मनित्यत्ववेदिनः ।	
तद्वावेच्छोरनित्यार्थं तत्सामग्रये कुतोऽरतिः ॥	१७१
तस्मादनित्ये स्वर्गदौ साधनत्वेन चोदितम् ।	
नित्यं नैमित्तिकं चापि सर्वं कर्म सप्ताधनम् ॥	१७२

मुमुक्षुणा परित्याज्यं ब्रह्मभावमभीष्मुना ।	
मुमुक्षोरपि कर्मास्तु श्रवणं चापि साधनम् ॥	१७३
हस्तवद्वध[द्वय]मेतत्य स्वकार्यं साधयिष्यति ।	
यथा विजृम्भते दीपः क्रजूकरणकर्मणा ॥	१७४
तथा विजृम्भते बोधः पुंमो विहितकर्मणा ।	
अतस्मापेक्षितं ज्ञानं अथवाऽपि समुच्चयम् ॥	१७५
मोक्षस्य साधनमिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।	
मुमुक्षोर्युज्यते त्यागः कथं विहितकर्मणः ॥	१७६
इति शङ्खा न कर्तव्या मूढवत्पण्डितोत्तमैः ।	
कर्मणः फलमन्यत्तु श्रवणस्य फलं पृथक् ॥	१७७
बैलक्षण्यं च मामग्रथोः चोभयवाधिकारिणः ।	
कामी कर्मण्यधिकृतः निष्कामी श्रवणे मनः ॥	१७८
अर्थो ममर्थ इत्यादि लक्षणं कर्मिणो मनम् ।	
परीक्ष्य लोकानित्यादि लक्षणं मोक्षकाङ्क्षणः ॥	१७९
मोक्षाधिकारी मन्यामी गृहस्थः किल कर्मणि ।	
कर्मणस्माधनं भार्यास्त्रुक्त्वादिपरिग्रहः ॥	१८०
नैवास्य साधनेपेक्षा गुश्रूपोस्तु गुरुं विना ।	
उपर्युपर्यहङ्कारो वर्धते कर्मणा भृशम् ॥	१८१
अहङ्कारस्य विच्छिन्तिः श्रवणेन प्रतिक्षणम् ।	
प्रवर्तकं कर्मशास्त्रं ज्ञानशास्त्रं निवर्तकम् ॥	१८२
इत्यादिवैपरीत्यं तत् माधने चाधिकारिणोः ।	
द्वयोः परम्परापेक्षा विद्यते न कदाचन ॥	१८३
मामग्रथोश्चोभयोस्तद्रत् उभयत्राधिकारिणोः ।	
ऊर्ध्वं नयति विज्ञानं अधः प्रापयनि क्रिया ॥	१८४

कथमन्योन्यसापेक्षा कथं वाऽपि समुच्चयः ।
यथाऽग्नेस्तुण्कूटस्य तेजसस्तिमिरस्य च ॥ १८५

सहयोगे न घटते तथैव ज्ञानकर्मणोः ।
किमूपकुर्याज्ज्ञानस्य कर्म स्वप्रतियोगिनः ॥
यस्य सन्निधिमात्रेण स्वयं न स्फूर्तिमिच्छति ॥ १८६

कोटीन्धनाद्रिज्वलितोपि वद्दिः अर्कस्य नार्हत्युपकर्तुमीषत्।
यथा तथा कर्मसहस्रकोटिः ज्ञानस्य किं नु स्वयमेव लीयते॥ १८७

एककर्त्राश्रयौ हस्तौ कर्मण्यधिकृतावुभौ ।
सहयोगस्तयोर्युक्तो न तथा ज्ञानकर्मणोः ॥ १८८

कर्त्रा कर्तुमकर्तुं वाऽप्यन्यथा कर्म शक्यते ।
न तथा वस्तुनो ज्ञानं कर्तृतन्त्रं कदाचन ॥ १८९

यथा वस्तु तथा ज्ञानं प्रमाणेन विजायते ।
नापेक्षते च यत्किंचित कर्म वा युक्तिकौशलम् ॥ १९०

ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वे मंशयाच्युदयः कथम्।
अतो न वास्तवं ज्ञानं इति नो शङ्खयतां वुधैः ॥ १९१

प्रमाणासौष्ठववृतं संशयादि न वास्तवम् ।
वस्तु तावत्परं ब्रह्म नित्यं सत्यं ध्रुवं विभु ॥ १९२

श्रुतिप्रमाणे तज्ज्ञानं स्त्यादेव निरपेक्षकम् ॥
रूपज्ञानं यथा सम्यक् दृष्टौ सत्यां भवेत्तथा ।
श्रुतिप्रमाणे सत्येव ज्ञानं भवति वास्तवम् ॥ १९३

न कर्म यत्किंचिदपेक्षते हि रूपोपलब्ध्यां पुरुषस्य चक्षुः ।
ज्ञानं तथैव श्रवणादिजन्यं वस्तुप्रकाशे निरपेक्षमेव ॥ १९४

कर्तृतन्त्रं भवेत्कर्म कर्मतन्त्रं शुभाशुभम् ।
प्रमाणतन्त्रं विज्ञानं मायातन्त्रमिदं जगत् ॥ १९५

विद्यां चाविद्यां चेति सहोक्तिरियमुपक्रमता ? सदिः ।
सक्तर्मोपासनयोः न त्वात्मज्ञानकर्मणोः कापि ॥ १९६

नित्यानित्यपदार्थबोधरहितो यशोभयत्र स्मगा-
चर्यानामनुभूतिलभृदयो निर्विणवुद्भिर्जनः ।
तस्यैवास्य जडस्य कर्म विहितं श्रुत्या विरज्याभितो
मोक्षेच्छोर्न विधीयते तु परमानन्दार्थिनो धीमितः ॥ १९७

मोक्षेच्छया यदहरेव विरज्यतेऽस्मौ
न्यासस्तदैव विहितो विदुपो शुमुद्धोः ।
श्रुत्या तथैव परया च ततस्मुधीभिः
प्रामाणिकोऽयमिति खेतमि निश्चितव्यतु ॥ १९८

स्वापरोऽस्यस्य वेदादेः साधनत्वं निषेधति ।
नाहं वेदेन तपसेत्यादिना खगवार्त्तपि ॥ १९९

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च द्वे एते श्रुतिगोचरे ।
प्रवृत्त्या वध्यते जन्तुः निवृत्त्या तु विमुच्यते ॥ २००

यन्न स्ववन्धोऽभियतो मृदस्यापि क्वचिनतः ।
निवृत्तिः कर्मसंन्यासः कर्तव्यो मोक्षकांशिभिः ॥ २०१

न ज्ञानकर्मणोर्थस्मात् भवत्योगम्नु युज्यते ।
तस्मात्याज्यं प्रयत्नेन कर्म ज्ञानेच्छना ध्रुवम् ॥ २०२

इष्टसाधनतावुद्धया गृहीतस्यापि वन्तुलः ।
विज्ञाय फलतां पश्चात् कः पुनर्मत्प्रतीक्षने ॥ २०३

उपरतिशब्दो ह्युपरमणं पूर्वदृष्टवृत्तिभ्यः ।
मोऽयं मुख्यो गौणः चेति च वृत्त्या द्रिष्टपतां धने ॥ २०४

वृत्तेष्टियपरित्यागो मुख्यार्थ इति कथ्यते ।
गौणार्थः कर्मसंन्यासः श्रुतेरज्जनया मनः ॥ २०५

पुंसः प्रधानसिद्धयर्थं अङ्गस्याश्रयणं ध्रुवम् ।	
कर्तव्यमङ्गदीनं चेत् प्रधानं नैव सिद्धयति ॥	२०६
संन्यमेत् मुविरक्तस्सन् इहामुत्रार्थतस्सुखात् ।	
अविरक्तस्य संन्यामो निष्पलोऽयाज्ययागवत् ॥	२०७
संन्यस्य तु यतिः कुर्यात् न पूर्वविषयस्मृतिम् ।	
तांतां तत्स्मरणे तस्य जुगुप्ता जायते यतः ॥	२०८

श्रद्धा.

गुरुवेदान्तवाक्येषु वुद्धिर्या निश्चयात्मिका ।	
मत्यमियेव मा श्रद्धा निदानं मुक्तिसिद्धये ॥	२०९
श्रद्धावतामेव मतां पुमर्थः ममीरितस्मिद्दद्यति नेतरेपाम् ।	
उक्तं मुमृक्षम् परमार्थतत्त्वं श्रद्धत्स्व माम्येति च वक्ति वेदः॥२१०	
श्रद्धाविहीनस्य तु न प्रवृत्तिः प्रवृत्तिशृन्यस्य न माध्यसिद्धिः ।	
अश्रद्धयैवाभिहताश्च मर्वे मज्जन्ति संमारमहामयुद्रे ॥	२११
दंवे च वेदे च गुरौ च मन्त्रे तीर्थे महात्मन्यपि भेषजे च ।	
श्रद्धा भवत्यस्य यथा यथाऽन्तः तथा तथा मिद्दिरुदेति पुंसाम् ॥	
अस्तीसेवोपलब्धव्यं वस्तुमद्वावनिश्चयात् ।	
सद्वावनिश्चयस्तस्य श्रद्धया शास्त्रसिद्धया ॥	२१३
तस्माच्छ्रद्धा मुमंपाद्या गुरुवेदान्तवाक्ययोः ।	
मुमुक्षोः श्रद्धानस्य फलं सिद्धयति नान्यथा ॥	२१४
यथार्थवादिता पुंसां श्रद्धाजननकारणम् ।	
वेदस्येष्वरवाक्यत्वात् यथार्थत्वे न मंशयः ॥	२१५
मुक्तस्येष्वररूपत्वात् गुणवर्गपि ताडशी ।	
तस्माच्छ्रद्धाक्ययोश्श्रद्धा सतां सिद्धयति धीमताम् ॥	२१६

चित्तसमाधानम्.

श्रुत्युक्तार्थवगाहाय विदुपा ज्ञेयवस्तुनि ।
चित्तस्य सम्यगाधानं समाधानमितीर्थते ॥ २१७

चित्तस्य साध्यैकपरत्वमेव पुमर्थमिद्धर्मियेन कारणम् ।
नैवान्यथा॑ सिद्धयति साध्यमीपत् मनःप्रमादे विफलः प्रयत्रः ॥

चित्तं च दृष्टि करणं तथाऽन्यत एकत्र वध्नाति हि लक्ष्यभेन्ना ।
किंचित्प्रमादे सति लक्ष्यभेन्नुः वाणप्रयोगो विफलो यथा तथा ॥

मिद्धश्चित्तसमाधानं असाधारणकारणम् ।
यतस्तो मुमुक्षूनां भवितव्यं सदाऽमुना ॥ २२०

असन्ततीवैराग्यं फललिप्मा महन्नरा ।
तदेतदुभयं विद्यात् समाधानस्य कारणम् ॥ २२१

बहिरङ्गं श्रुतिः प्राह ब्रह्मचर्यादिमुक्तये ।
शमादिपङ्क्तेवैतत् अन्तरङ्गं विदुर्विधाः ॥ २२२

अन्तरङ्गं हि बलवत् बहिरङ्गाद्यतस्तः ।
शमादिपङ्क्तं जिज्ञासोः अवश्यं भाव्यमान्तरम् ॥ २२३

अन्तरङ्गविहीनस्य कृतश्रवणकोट्यः ।
न फलनित यथा योङ्गुः अधीरस्यास्त्रमम्पदः ॥ २२४

मुमुक्षुत्वम्.

ब्रह्मात्मैकत्वाविज्ञानात् यद्विद्रान्मोक्तुमिच्छति ।
संसारपाशबन्धं तत् मुमुक्षुत्वं निगद्यते ॥ २२५

साधनानां तु सर्वेषां मुमुक्षा मृत्कारणम् ।
अनिच्छोरप्रवृत्तस्य क श्रुतिः क नु तन्कल्यम् ॥ २२६

तीव्रमध्यममन्दातिमन्दभेदाच्चतुर्विधा ।
मुमुक्षा तत्प्रकारोऽपि कीर्तते श्रूयतां बुधैः ॥ २२७

तापैखिभिन्नित्यमनेकरूपैः संतप्यमानः क्षुभितान्तरात्मा ।
 परिग्रहं सर्वमनर्थवुद्धया जहाति सा तीव्रतरा मुमुक्षा ॥ २२८
 तापत्रयं तीव्रमवेक्ष्य वस्तु दृष्टिं कल्पत्रं तनयान्विहातुम् ।
 मध्ये द्रयोलोऽनमात्मनो यत् भैपा मता माध्यमिकी मुमुक्षा ॥ २२९
 मोक्षस्य कालोऽस्ति किमद्य मे त्वरा भुक्तैव भोगान् कुत्सर्वकार्यः ।
 मुक्तये यतिष्येऽहमयेति बुद्धिः एषैव मनदा कथिता मुमुक्षा ॥ २३०
 मार्गे प्रयातुर्मणिलाभवन्मे लभेत मोक्षो यदि तर्हि धन्यः ।
 इत्याशया सृष्टियां यतिर्या सैपाऽतिमन्दाऽभिमता मुमुक्षा ॥ २३१
 जन्मानेकसदस्तेषु तपश्चाऽराधितेष्वरः ।
 तेन निशेषपनिर्धृतहृदयस्थितकल्पपः ॥ २३२
 शास्त्रविद्वन्दोपज्ञो भोग्यमात्रे विनिस्पृहः ।
 नियानियपदार्थज्ञो मुक्तिकामो दृष्टव्रतः ॥ २३३
 विष्टप्रमाणिना पात्रं उद्ग्रास्य त्वरया यथा ।
 जहाति गेहं तद्रच्च तीव्रमोक्षेच्छया द्रिजः ॥ २३४
 म एव सद्यन्मराति मंडर्ति गुर्वनुग्रहात् ।
 यस्तु तीव्रमुमुक्षुस्यात् च जीवज्ञेव मुच्यते ॥ २३५
 जन्मान्तरे मध्यमस्तु तदन्यस्तु युगान्तरे ।
 चतुर्थः कल्पकोटयां वा नैव वन्धाद्विमुच्यते ॥ २३६
 नृजन्म जन्तोरतिरुर्लभं विदुः ततोऽपि पुन्त्वं च ततो विवेकः ।
 लब्ध्वा तदेतत्त्वनयं भद्रात्मा यतेत पुक्त्यं महमा विरक्तः ॥ २३७
 पुत्रमित्रकल्पत्रादिमुखं जन्मयनि जन्मति ।
 मर्त्यत्वं पुरुषत्वं च विवेकश्च च अस्यते ॥ २३८
 लब्ध्वा सुदुर्लभतरं नरजन्मं जन्तुः
 तत्रापि पौरुषमतस्सदमद्विवेकम् ।

संप्राप्य चैहिकमुखाभिरतो यदि स्यात्	
धिक्तस्य जन्म कुमतेः पुरुषाधमस्य ॥	२३९
खादते मोदते निसं शुनकस्मूकरः स्वरः ।	
तेषामेषां विशेषः कः वृत्तिर्थेषां तु तैसमः ॥	२४०
यावज्ञाश्रुयते रोगो यावज्ञाक्रमते जरा ।	
यावज्ञं धीर्घिपर्थेति यावन्मृत्युं न पश्यति ॥	२४१
तावदेव नरस्स्वस्थः भारग्रहणतत्परः ।	
विवेकी प्रयतेताशु भववन्धविमुक्तये ॥	२४२
देवर्थिपत्रमर्पणवन्धमुक्तास्तु कोटिशः ।	
भववन्धविमुक्तस्तु यः कश्चिद्रूपविनियमः ॥	२४३
अन्तर्वन्धेन बद्रस्य किंविविवन्धयोचर्वनः ।	
नदन्तर्वन्धमुक्तस्य नियनां कृतीभः कृतिः ॥	२४४
कृतिपर्यवमालैव भता तीव्रमुशुभुता ।	
अन्या नु रजनासादा यत्र नह दृश्यते कृतिः ॥	२४५
गेहादिसर्वमपहाय लघुत्वबुद्धया	
मौरुयेच्छया स्वपति नाल्लमाविविक्षोः ।	
कान्ताजनस्य नियता मुहृष्टा त्यग या	
मैषा फलान्तगमते करणं मुमुक्षोः ॥	२४६
निसानिसविवेकश्च देवकणिकतानन्तिः ।	
मृत्योर्भीतिश्च नापश्च मुमुक्षावृद्धिकारणम् ॥	२४७
शिरो विवेकमन्दयन्तं वैराग्यं यपुरुच्यते ।	
शमादयप्यड्डज्ञानि योद्देश्या प्राण इप्यते ॥	२४८
ईद्वाङ्ममायुक्तो जिज्ञामुर्युक्तिकोविदः ।	
थरो मृत्युं निहन्येव सम्यक् ज्ञानासिना ध्रुवम् ॥	२४९

उक्तसाधनसंपन्नो जिज्ञासुर्यतिरात्मनः ।		
जिज्ञासायै गुरुं गच्छेत् समित्पाणिर्नयोज्ज्वलः ॥		२५०
श्रोत्रियो ब्रह्मानिष्ठो यः प्रशान्तस्ममदर्शनः ।		
निर्ममो निरहङ्कारो निर्द्वन्द्वो निष्पारिग्रहः ॥		२५१
अनपेक्षश्चुचिर्दक्षः करुणामृतसागरः ।		
एवंलक्षणसंपन्नः स गुरुर्ब्रह्मवित्तमः ॥		
उपासाद्यः प्रयत्नेन जिज्ञासोस्साध्यसिद्धये ॥		२५२
जन्मानेकशतैस्मदादरयुजा भक्त्या समाराधितो		
भक्तैर्वैदिकलक्षणेन विधिना संतुष्ट ईशः स्वयम् ।		
साक्षाच्छ्रीगुरुरूपमेय कृपया दग्गोचरस्मन् प्रभुः		
तत्त्वं साधु विवोध्य तारयति तान् संसारदुःखार्णवात् ॥२५३		
अविद्याहृदयग्रन्थिवन्धमोक्षो भवेद्यतः ।		
तमेव गुरुरिखाहुः गुरुशब्दार्थवेदिनः ॥		२५४
शिव एव गुरुस्माक्षात् गुरुरेव शिवस्त्वयम् ।		
उभयोरन्तरं किंचित् न द्रष्टव्यं मुमुक्षुभिः ॥		२५५
बन्धमुक्तं ब्रह्मनिष्ठं कृतकृत्यं भजेद्गुरुम् ।		
यस्य प्रसादात्मसारसागरो गोप्यदायते ॥		२५६
शुश्रूपया मदा भक्त्या प्रणामैर्विनयोक्तिभिः ।		
प्रसन्नं गुरुमासाद्य प्रष्टव्यं ज्ञेयमात्मनः ॥		२५७
भगवन् करुणामिन्दो भवसिन्योर्भवान् तरिः ।		
यमाश्रित्याश्रमेणैव परं पारं गता तुधाः ॥		२५८
जन्मान्तरकृतानन्तपुण्यकर्मफलोदयः ।		
अद्य संनिहितो यस्मात् त्वकृपापात्रमस्म्यहम् ॥		२५९

संप्रीतिमक्षणोर्वदनप्रसादं आनन्दमन्तःकरणस्य सद्यः ।
विलोकनं ब्रह्मविदस्त्तनोति छिनन्ति मोहं सुगर्ति व्यनक्ति ॥२६०
हुताशनानां शशिनामिनानां अप्यर्बुदं वाऽपि न यज्ञिहन्तुम् ।
शक्रोति तद्वान्तमनन्तमान्तरं हन्सात्मवेत्ता सकृदीक्षणेन ॥२६१
दुष्पारे भूवसागरे जनिमृतिव्याध्यादिदुःखोत्कटे

घोरे पुत्रकल्पमित्रवहुलग्राहाकरे भीकरे ।
कर्मोत्तुङ्गतरङ्गभङ्गनिकरैराकृप्यमाणो मुहुः

यातायातगतिभ्रमेण शरणं किंचिन्न पश्याम्यहम् ॥२६२
केन वा पुण्यशेषेण तव पादाम्बुजद्रव्यम् ।

दृष्टवानस्मि मामार्तं मृसोऽस्त्राहि दयादशा ॥ २६३

वदन्तमेवं तं शिष्यं दृष्ट्यैव दया गुरुः ।
दद्यादभयमेतस्मै मा भैष्टेति मुहूर्मुहुः ॥ २६४

विद्वन् मृत्युभयं जहीहि भवतो नास्त्येव मृत्युः कर्चित्
नियस्य द्रुयवर्जितस्य परमानन्दात्मनो व्रद्यणः ।

भ्रान्त्या किंचिदवेक्ष्य भीतमनमा मिथ्या त्वया कथ्यते
मां त्राहीनि हि सुसवत्प्रलपनं शून्यात्मकं ते मृषा ॥२६५

निद्रागाढतमोऽवृतः किल जनस्स्वप्ने भुजङ्गादिना
ग्रस्तं स्वं समवेक्ष्य यत्प्रलयति त्रामाद्वतोस्मीयलम् ।

आसेन प्रतिवोधितः करत्नेनानाड्य पृष्ठस्वयं
किंचिन्नेति वदयमुप्य वचनं रुत्तक्तिमर्थं वद ॥२६६

रज्जोस्तु तत्त्वमनवेक्ष्य गृहीतमर्प
भावः पुमानयमहिर्वेमनीति मोहात ।

आक्रोशति प्रतिविभेति च कम्पते तत्
मिथ्यैव नात्र भुजंगोत्ति विचार्यमाणे ॥ २६७

तद्वच्चयाऽप्यात्मन उक्तमेतत् जन्माप्ययव्याधिजरादिदुःखम् ।
 मृषेव सर्वे भ्रमकलिपतं ते सम्यग्विचार्यात्मनि मुञ्च भीतिम्॥२६८
 भवाननात्मनो धर्मान् आत्मन्यारोप्य शोचति ।
 तदज्ञानकृतं सर्वं भयं खत्वा सुखी भव ॥ २६९

शिष्यः—

श्रीमद्विरक्तं सकलं मृषेति दृष्टान्त एव हुपपद्यते तत् ।
 दार्षानितकेनैव भवादिदुःखं प्रसक्षतसर्वजनप्रसिद्धम् ॥ २७०
 प्रत्यक्षेणानुभूतार्थः कथं मिथ्यात्वमर्हति ।
 चक्षुपो विषयं कुम्भं कथं मिथ्या करोम्यहम् ॥ २७१
 विद्यमानस्य मिथ्यात्वं कथं तु घटते प्रभो ।
 प्रसक्षं खलु सर्वेषां ग्रसाणं प्रस्फुटार्थकम् ॥ २७२
 मर्तस्य भम जन्मादिदुःखं भाजोल्पजीविनः ।
 प्रह्लादपि निलत्वं परमानन्दता कथम् ॥ २७३
 क आत्मा कस्त्वनात्मा च किमु लक्षणमेतयोः ।
 आत्मन्यनात्मधर्माणां आरोपः क्रियते कथम् ॥ २७४
 किमज्ञानं तदुत्पन्नमयत्यागोऽपि वा कथम् ।
 किमु ज्ञानं तदुत्पन्नसुखप्राप्तिश्च वा कथम् ॥ २७५
 सर्वमेतद्यथापूर्वं करामलकवत्स्फुटम् ।
 प्रतिपादय मे स्वामिन् श्रीगुरो करुणानिधे ॥ २७६

श्रीगुरुः—

धन्यः कृतार्थस्त्वमहो विवेकः शिवप्रसादस्त्व विद्यते महान् ।
 विसुद्धय तु प्राकृतलोकमार्गं ब्रह्मावगन्तुं यतमे यतस्त्वम्॥२७७
 शिवप्रसादेन विना न सिद्धिः शिवप्रसादेन विना न बुद्धिः ।
 शिवप्रसादेन विना न युक्तिः शिवप्रसादेन विना न मुक्तिः॥२७८

यस्य प्रसादेन विमुक्तसङ्गाः शुकादयसंसृतिवन्धमुक्ताः ।
तस्य प्रसादो वहुजन्मलभ्यः भक्षैकगम्यो भवमुक्तिहेतुः ॥ २७०
विवेको जन्मनां प्रभवति जनिष्वेव वहुपु
प्रसादादेवैशाद्वहुसुकृतपाकोदयवशात् ।
यतस्तस्मादूदेव त्वमपि परमार्थावगमने
कृतारम्भः पुंसामिदभिह विवेकस्य तु फलम् ॥ २८०
मर्यत्वमिद्वेरपि पुंस्त्वमिद्वेः विप्रत्वमिद्वेश्च विवेकमिद्वेः ।
वदन्ति मुख्यं फलमेव योक्तं व्यथी ममन्ति यदि चेन्न नोक्तः ॥ २८१
प्रश्नस्ममीचीनतरस्तवायं चदात्मतत्त्वावगमे प्रवृत्तिः ।
ततस्तवैतत्सकलं ममूलं निषेद्यिष्यामि नुदा गृणुप्त्व ॥ २८२

मृपात्वनिरूपणम्.

मर्यत्वं त्वयि कल्पितं भ्रमवशात्तेऽनेव जन्मादयः
तन्मंभावितमेव दुःखमापि ते नो वस्तुतस्मन्मृपा ।
निद्रामोहवशादुपागतमुखं दुःखं च किं नु त्वया
ससत्त्वेन विलोकितं कचिदपि व्रहि प्रवोधागमे ॥ २८३
नाशेपलोकेरनुभूयमानः प्रसक्षतोऽयं सकलप्रपञ्चः ।
कथं मृषा स्यादिति शङ्कनीयं विचार्यन्येन विमुद्यता त्वया ॥ २८४
दिवान्धद्वेष्टु दिवाऽन्धकारः प्रसक्षमिद्वोर्धिपि म किं यथार्थः ।
तद्रद्वेषणावगतः पदार्थः भ्रान्तस्य सयस्मुमर्त्तपूर्षेव ॥ २८५
यदोऽयमित्यत्र घटाभिधानः प्रसक्षतः कश्चिद्वुर्दिति द्वेषः ।
विचार्यमाणे म तु नाम्नि तत्र मृदमिति तद्रात्रविलक्षणा मा ॥ २८६
प्रादेशमात्रः परिदृश्यतेऽकिं शास्त्रेण मंडोशतत्त्वयोजनः ।
मानान्तरेण कचिदेति वाधां प्रसक्षमप्यत्र हि न व्यवस्था ॥ २८७

तस्मात्त्वयीदं भ्रमतः प्रतीतं मूषैव नो ससमवोहि साक्षात् ।
 ब्रह्म त्वमेवाभि मुख्यस्वरूपं त्वत्तो न भिन्नं विचिनुष्व बुद्धौ ॥२८८
 लोकान्तरे वाऽत्र गुहान्तरे वा तीर्थान्तरे कर्मपरम्परान्तरे ।
 शास्त्रान्तरे नास्त्यनुपश्यतामिह स्वयं परं ब्रह्म विचार्यमाणे ॥२८९
 तत्त्वमात्मस्थमज्ञात्वा मृदृशाखेषु मुद्वति ।
 गोपः कक्षगतं छागं यथा कृपेषु दुर्मतिः ॥ २९०
 स्वमात्मानं परं यत्वा परमात्मानमन्यथा ।
 विष्टृम्यते पुनस्स्वात्मा वहिः कोशेषु पण्डितैः ॥ २९१
 विष्टृम्य वस्तुनम्नत्वं अध्यारोप्य च वस्तुनि ।
 अवस्तुतां च तद्वर्मानं मुद्धा शोचति नान्यथा ॥ २९२

आत्मानात्मविवेकः.

आत्मानात्मविवेकं ते वक्ष्यामि शृणु सादरः ।
 यस्य श्रवणमात्रेण मुच्यतेऽनात्मवन्धनात् ॥ २९३
 इत्युक्त्वाऽभिमुक्तीकृत्य शिष्यं कर्मण्या गुरुः ।
 अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयन् ॥ २९४
 मम्यक्षत्रावोधयत्तत्त्वं शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना ।
 मवेषामुपकाशय तत्प्रकारोऽत्र दर्शयते ॥ २९५

अध्यारोपः.

यस्तुन्यवस्त्वारोपो यः नोध्यारोप इतीर्थिते ।
 अमपेभूते रज्ज्वादौ मर्पत्वारोपणं यथा ॥ २९६
 वस्तुतावत्परं ब्रह्म ससज्ञानादिलक्षणम् ।
 हृद्यारोपितं यत्र भाति खे नीलतादिवत् ॥ २९७

अज्ञानम्.

तत्कारणं यदज्ञानं सकार्यं सद्विलक्षणम् ।	
अवस्तुत्वित्युच्यते सद्ग्रीः यस्य बाधा प्रदृश्यते ॥	२९८
अवस्तु तत्प्रमाणैर्यत् बाध्यते शुक्तिरूप्यवत् ।	
न बाध्यते यत्तद्रस्तु त्रिपु कालेषु शुक्तिवत् ॥	२९९
युक्तेर्वाधा न खल्वस्ति रजतस्य यथा तथा ।	
अवस्तुसंज्ञितं यत्तत् जगदध्यासकारणम् ॥	३००
मदमद्यामनिर्वाच्यं अज्ञानं त्रिगुणात्मकम् ।	
वस्तु तद्वावबोधैकवाध्यं तद्वावलक्षणम् ॥	३०१
मिथ्यासंवन्धतस्तत्र ब्रह्मण्याश्रित्य निष्ठुति ।	
यणौ शक्तिर्था तद्रुतं नैतदाश्रयदृपकम् ॥	३०२
मदावे लिङ्गभेतस्य कार्यमेतच्चराचरम् ।	
मानं श्रुतिः स्मृतिश्चाज्ञोऽहमित्यनुभवोपि च ॥	३०३
अज्ञानं प्रकृतिशक्तिः अविद्येति निगद्यते ।	
नदेतस्तन्न भवति नामद्रा शुक्तिरूप्यवत् ॥	३०४
मतो भिन्नमभिन्नं वा न दीपस्य प्रभा यथा ।	
न मावयवमन्यद्वा वीजस्याङ्गुरवत् क्वचित् ॥	३०५
अत एतदनिर्वाच्यं इत्येवं कवयो विदुः ।	
ममष्टुव्यष्टिरूपेण द्रिश्याज्ञानं निगद्यते ॥	३०६
नानात्वेन इतीतानां अज्ञानानामभेदतः ।	
एकत्वेन मप्रष्टुस्यान् भूमदाणां वनं यथा ॥	३०७
इयं ममष्टुरूप्यष्टा मत्त्वांशोत्कर्पतः पृग् ।	
मायेति कथ्यते सद्ग्रीः शुद्धमत्त्वैकलक्षणा ॥	३०८

ईश्वरः।

मायोपहितचैतन्यं साभासं सत्त्ववृहितम् ।	
मर्वज्ञत्वादिगुणकं शृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥	३०९.
अव्याकृतं तदव्यक्तं ईश इत्यपि गीयते ।	
मर्वशक्तिगुणोपेतः मर्वज्ञानावभासकः ॥	३१०
स्वतन्त्रसमत्यनङ्गलपः मत्यकामस्म ईश्वरः ।	
तस्यैतस्य भद्राविष्णोः मदाशक्तिर्भवीयमः ॥	३११.
मर्वज्ञत्वेश्वरत्वादिकारणत्वान्मनीपिणः ।	
कारणं दपुरित्यादुः समर्पितं सत्त्ववृहितम् ॥	३१२.
आनन्दप्रचुरत्वेन माधकत्वेन कोशवत् ।	
मेपाऽऽनन्दवृथः कोशः इतीशस्य निगद्यते ॥	३१३.
मर्वोपगमेश्वरत् मुपुसिस्थानमिष्यने ।	
प्राकृतः प्रद्यो यत्र श्राव्यते श्रुतिभिर्युहः ॥	३१४
अज्ञानं व्यष्ट्यभिप्रायादनेकत्वेन भिद्यते ।	
अज्ञानवृत्तयोः लाना तत्तद्वाणविलक्षणाः ॥	३१५
वनस्य व्यष्ट्यभिप्रायादूर्घटा इत्यनेकता ।	
यथा तर्यवज्ञानस्य व्यष्टितस्यादनेकता ॥	३१६
भमस्तमर्पि च व्यस्तं गुणेयद्वयाप्य तिष्ठति ।	
तत्तमस्मष्टिव्यष्टित्वव्यपदेशोऽस्य युज्यते ॥	३१७
व्यष्टिर्मालनसन्त्वेषा रजमा तमसा यतः ।	

प्रत्यगात्मा.

ततो निकृष्टा भवति योपाधिः प्रत्यगात्मनः ॥	३१८
चैतन्यं व्यष्ट्यवच्छिन्नं प्रत्यगात्मेति गीयते ।	

जीवः,

माभासव्यष्टयुपहितसत्तादात्म्येन तदुणैः ॥	३१९
अभिभूतस्स एवात्मा जीव इत्यभिधीयते । किंचिज्ज्ञत्वानीश्वरत्वसंसारित्वादिधर्मवान् ॥	३२०
अस्य व्यष्टिरहंकारकारणत्वेन कारणम् । वपुस्तत्राभिमान्यात्मा प्राज्ञ इत्युच्यते वृथैः ॥	३२१
प्राज्ञत्वमस्यैकाज्ञानभासकत्वेन नमनन् । व्यष्टेनिकृष्टत्वेनास्य नानेनाज्ञानभासकम् ॥	३२२
स्वस्थापाच्छादकत्वेनाप्यानन्दप्रचुरत्वतः । कारणं वपुरानन्दप्रयः कोश इतीर्थते ॥	३२३
अस्यावस्था मुपुसिस्यान् यत्रानन्दः प्रकृप्यते । एपोऽहं मुखमस्वाप्तं न तु किंचिदवेदिपम् ॥	३२४
इसानन्दमुल्कृष्टः प्रबुद्धेषु प्रदृश्यते । ममष्टुरपि च व्यष्टेः उभयोर्वनवृक्षवत् ॥	३२५
अभेद एव नो भेदः जात्येकत्वेन वस्तुतः । अभेद एव ज्ञातव्यः तथेशप्राज्ञयोर्गपि ॥	३२६
मन्युपाध्योरभिज्ञत्वे क भेदस्तद्रिशिष्टयोः । एकीभावे तरङ्गादे को भेदः ग्रन्तिविम्बयोः ॥	३२७
अज्ञानतदवच्छिन्नाभासयोरुभयोर्गपि ! आधारं शुद्धचैनन्यं यत्तच्चर्यमिनीर्थते ॥	३२८
एतदेवाविविक्तं मत् उपाधिभ्यां च तदुणैः । महावाक्यार्थवाच्यार्थः विविक्तं लक्ष्य इप्यते ॥	३२९

जगत्सर्गः.

अनन्तशक्तिसंपन्नो मायोपाधिक ईश्वरः ।	
ईक्षामात्रेण सृजनि विश्वमेतच्चराचरम् ॥	३३०
अद्वितीयस्वमात्रोमौ निस्याद्गुण ईश्वरः ।	
स्वयमेव कथं सर्वे सृजतीति नं शङ्खयताम् ॥	३३१
निमित्तमप्युपादाने स्वयमेवाभवत् प्रभुः ।	
चराचरात्मकं विश्वं सृजत्यवति लुम्पाति ॥	३३२
स्वप्राधान्येन जगतो निमित्तमपि कारणम् ।	
उपादानं तथोपाधिप्राधान्येन भवत्ययम् ॥	३३३
यथालृता निमित्तं च स्वप्रधानं तथा भवेत् ।	
स्वशरीरप्रधानत्वे नोपादानं तथेश्वरः ॥	३३४
नमःप्रधानप्रकृतिविशिष्टात् परमात्मनः ।	

भूतानि.

अभूत्मकाशादाकाशं आकाशाद्वायुरुच्यते ॥	३३५
वायोरग्निस्तथैवाग्नेः आपोऽद्वयः पृथिवी क्रमात् ।	
शक्तेस्तमःप्रधानत्वं तत्कार्यं जाग्यदर्शनात् ॥	३३६
आरम्भन्ते कार्यगुणान् ये कारणगुणा हि ते ।	
एतानि सृक्षमभूतानि भूतमात्रा अपि क्रमात् ॥	३३७
एतेभ्यस्मृक्षमभूतेभ्यः सृक्षमदेहा भवन्त्यापि ।	
स्थृलान्यपि च भूतानि चान्योन्यांशविमलनात् ॥	३३८

लिङ्गशरीरम्.

अपञ्चीकृतभूतेभ्यो जातं सप्तदशाङ्कम् ।	
संमारकारणं लिङ्गं आत्मनो भोगसाधनम् ॥	३३९

श्रोत्रादिपञ्चकं चैव वागादीनां च पञ्चकम् ।
प्राणादिपञ्चकं बुद्धिमनसी लिङ्गमुच्यते ॥

३४०

धीन्द्रियाणि.

श्रोत्रत्वक्चक्षुजिङ्ग्वाप्राणानि पञ्च जातानि ।
आकाशादीनां सत्त्वांशेभ्यो धीन्द्रियाण्यनुक्रमतः ॥

३४१

अन्तःकरणम्.

आकाशादिगताः पञ्च मात्त्विकांशाः परस्परम् ।
मिलित्वैवान्तःकरणं अभवत्सर्वकारणम् ॥

३४२

प्रकाशकत्वादेतेषां सात्त्विकांशत्वमिष्यते ।
प्रकरणशक्त्वं सत्त्वस्य स्वच्छत्वेन यतस्ततः ॥

३४३

तदन्तःकरणं वृत्तिभेदेन स्याच्चनुविंधम् ।
मनो बुद्धिरहङ्कारः चित्तं चेति तदुच्यते ॥

३४४

संकल्पान्मन इत्याहुः बुद्धिरथम्य निश्चयात् ।
अभिमानादहङ्कारः चित्तदर्थम्य चिन्तनात् ॥

३४५

मनस्यपि च बुद्धौ च चित्ताहङ्कारयोः क्रमात् ।
अन्तर्भवित्रो वोद्वयः लिङ्गलक्षणमिद्यते ॥

३४६

चिन्तनं च मनोधर्मसंकल्पादि यथा ततः ।
अन्तर्भवित्रो मनस्यव मम्यकिञ्चन्म्य मिद्यते ॥

३४७

देहादावहमित्येव भावो हठतरो धियः ।
दृश्यतेऽहंकृतेमस्यात् अन्तर्भवित्रो वृद्यते ॥

३४८

तस्मादेव तु बुद्धेः कर्तृत्वं तादत्तम्य कर्णन्त्वम् ।
सिद्धयसात्मन उभयात् विद्यात्संमारकारणं मोहात् ॥३४९

विज्ञानमयकोशः.

विज्ञानमयकोशस्यात् बुद्धिज्ञनेनिद्रैस्सह ।

विज्ञानप्रचुरत्वेनाप्याच्छादकतयाऽऽत्मनः ॥

३५०

विज्ञानमयकोशोयं इति विद्वद्विरुच्यते ।

अयं महानहङ्कारवृत्तिमान् कर्तृलक्षणः ॥

मर्वमंसारानिवोद्गा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥

३५१

अहं ममेवमदाऽभिमानं देहेनिद्र्यादौ कुरुते गृहादौ ।

जीवाभिमानः पुरुषोऽयमेव कर्ता च भोक्ता च मुखी च दुःखी॥३५२

स्ववासनाप्रेरित एव नियं करोति कर्मोभयलक्षणं च ।

भुङ्गे तदुत्पन्नफलं विशिष्टं मुखं च दुःखं च परत्र चात्र ॥ ३५३

नानायोनिसहस्रेषु जायमानो मुदुर्धुहः ।

म्रियमाणो भ्रमेव जीवस्मंसारमण्डले ॥

३५४

मनोमयकोशः.

मनो मनोमयः कोशो भवेत् ज्ञानेनिद्रैस्सह ।

प्राचुर्यं मनमो यत्र हृश्यते ऽसौ मनोमयः ॥

३५५

चिन्ताविपादंहर्षाद्याः कामाद्या अस्य वृत्तयः ।

मनुते मनसैवैष फलं कामयते वहिः ॥

यतते कुरुते भुङ्गे तन्मनस्मर्वकारणम् ॥

३५६

मनो हमुप्य प्रवणस्य हेतुः अन्तर्बहिश्चार्थमनेन वेत्ति ।

शृणोति जिग्रसमुनैव चक्षते वक्ति स्पृशसति करोति मर्वम् ॥३५७

बन्धश्च मोक्षो मनसैव पुंमां अर्थोप्यनर्थोप्यमुनैव मिद्यति ।

युद्धेन मोक्षो मलिनेन बन्धो विवेकतोऽधर्थोऽप्यविवेकतोऽन्यः॥३५८

रजस्तमोभ्यां मलिनं त्वशुद्धं अज्ञानं सत्त्वगुणेन रिक्तम् ।
मनस्तमोदोषसमन्वितत्वात् जडत्वमोहालसताप्रमादैः ॥
तिरस्कृतं सन्न तु वेच्चि वास्तवं पदार्थतत्त्वं ह्यपलभ्यमानम् ॥ ३५९

रजोदोषैर्युक्तं यदि भवति विक्षेपकगुणेः
प्रतीपैः कामाद्यैरनिशमभिभूतं व्यथयति ।
कर्थुचित्सूक्ष्मार्थावगतिमदपि भ्राम्यति भृशं
मनोदीपो यद्रुत् प्रबलमरुता ध्वस्तमहिमा ॥ ३६०

ततो मुमुक्षुर्भववन्धमुक्तै रजस्तमोभ्यां च तदीयकार्येः ।
वियोज्य चित्तं परिशुद्धसत्त्वं प्रियं प्रयत्नेन मदैव कुर्यात् ॥ ३६१

गर्भावासजनिप्रणाशनजराव्याध्यादिपु प्राणिनां
यहुःखं परिहृश्यते च नरके तच्चिन्तयित्वा मुहुः ।
दोपानेव विलोक्य सर्वविपयेष्वाशां विमुच्याभितः
चित्तग्रन्थिविमोचनाय सुपतिस्मत्त्वं भग्नालभ्वताम् ॥ ३६२

चित्तप्रसादहेतुः.

यमेषु निरतो यस्तु नियमेषु च यत्रतः ।
विवेकिनस्तस्य चित्तं प्रसादमधिगच्छन्ति ॥ ३६३

आमुरीं सम्पदं सक्त्वा भजेत्यो देवमम्पदम् ।
मोक्षैककाङ्क्ष्या नित्यं तस्य चित्तं प्रमीर्दन्ति ॥ ३६४

परद्रव्यपरद्रोहपरनिन्दापरस्त्रियः ।
नालभ्वते मनो यस्य तस्य चित्तं प्रमीर्दन्ति ॥ ३६५

आत्मवत्सर्वभूतेषु यस्तस्मत्वेन पश्यति ।
सुखदुःखं विवेकेन तस्य चित्तं प्रमीर्दन्ति ॥ ३६६

असन्तं श्रद्धया भक्त्या गुरुपीभ्वरमात्मनि ।
यो भजतनिशं क्षान्तः तस्य चित्तं प्रमीर्दन्ति ॥ ३६७

शिष्टाच्चमीशार्चनमार्यसेवां
तीर्थादिनं स्वाश्रमधर्मनिष्ठाम् ।
यमानुपर्क्ति नियमानुवृत्तिं
चित्तप्रसादाय वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
सत्त्ववृद्धिहेतुः ॥

३६८

कदम्बलवणात्युप्णतीक्ष्णरूपविद्वादिनः । ३६९
 पृतिपर्युषितादीनां लागस्मच्याय कल्पते ॥
 श्रुता लक्ष्मदुगणानां सेवया मत्त्ववस्तुनः । ३७०
 अनुवृत्त्या च भाधनां भक्तवृत्तिः प्रजायते ॥
 यस्य चित्तं निविष्य दृढर्थं यस्य शीतलम् ।
 तस्य मिथ्रं जगन्मयी तस्य मुक्तिः करस्थिता ॥ ३७१
 हितपरिमतभोजी नित्येमकान्तसेवी
 लक्ष्मदुचित्तादितोक्तिस्त्रवल्पनिद्राविदारः ।
 अनुनियवनशीलो यो भगत्युक्तकाले
 ए लभते इह शीघ्रं लाभं चित्तप्रसादम् ॥ ३७२
 चित्तप्रसादेन विनाशयन्तु वन्यं न दक्षोति परात्मतत्त्वम् ।
 तत्त्वायगता तु विना विमुक्तिः न दिखदति ग्रन्थमहस्तकोटिपु ॥
 भनोप्रसादः पुरुषस्य वन्यो बनोप्रसादो भद्रवन्धमुक्तिः ।
 मनोप्रसादादिगमाय तस्मात् भनोनिरामं विद्यथीत विद्रान् ॥

प्राणमयकोशाः ॥

पञ्चानामेव भृतानां रजोशेभ्योऽभवन् क्रमात् ।
 वाक्पाणिपादपाद्यपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्यनु ॥ ३७५
 समस्तेभ्यो रजोशेभ्यो व्योमादीनां क्रियात्मकाः ।
 प्राणादयस्ममुत्पन्नाः पञ्चाप्यान्तरवायवः ॥ ३७६

प्राणः प्राणगमनेन स्यात् अपानोऽवागमेन च ।	
व्यानस्तु विष्वगमनात् उत्क्रान्सोदान इष्यते ॥	३७७
अशितान्नरसादीनां समीकरणधर्मतः ।	
समान इसभिप्रेतो वायुर्यस्तेषु पञ्चयः ॥	३७८
क्रियैव दिश्यते प्रायः प्राणकर्मन्द्रियेष्वलम् ।	
ततस्तेषां रजोशेभ्यो जनिरङ्गीकृता बुधैः ॥	३७९
राजसीं तु क्रियाशक्तिं तमशक्तिं जडात्मिकाम् ।	
प्रकाशस्तुपिणीं सन्त्वशक्तिं प्राहुर्महर्षयः ॥	३८०
एते प्राणादयः पञ्च पञ्चकर्मन्द्रियेस्तमह ।	
भवेत्प्राणमयः कोशः स्थूलो येनैव चेष्टने ॥	३८१
यद्यन्निष्पादयते कर्म पुण्यं वा पापमेव वा ।	
वागादिभिश्च वपुषा तत्प्राणमयकर्तृकम् ॥	३८२
वायुनोच्चालितो वृक्षः नानास्त्वेषु चेष्टने ।	
तस्मिन्विनिश्चले सोषि निष्वज्जस्याद्यथा तथा ॥	३८३
प्राणकर्मन्द्रियैर्देहः प्रेर्यमाणः प्रवर्तने ।	
नानाक्रियासु र्त्वं विहिताविहितादिषु ॥	३८४

सूक्ष्मप्रपञ्चः.

कोशत्रयं मिळित्वैतत् वपुस्यात् गृह्णमात्मनः ।	
अतिसूक्ष्मतया लीनः स्यात्त्वो गमकत्वः ॥	३८५
लिङ्गमित्युच्यते स्थूलापेक्षया गृह्णमिष्यते ।	
सर्वे लिङ्गवपुर्जातं एकधीविषयत्वतः ॥	३८६
समष्टिस्यात्तरुगणः सामान्येन वर्तं यथा ।	
एतत्समष्ट्यपहितं चैतन्यं सफलं विभुः ॥	३८७

हिरण्यगर्भस्मूत्रात्मा प्राण इत्यपि पण्डिताः ।		
हिरण्यये बुद्धिगर्भे प्रचकास्ति हिरण्यवत् ॥	३८८	
हिरण्यगर्भ इत्यस्य व्यपदेशस्ततो मतः ।		
समस्तलिङ्गदेहेषु मूत्रवन्मणिपङ्किषु ।		
व्याप्त्य स्थितत्वात्सूत्रात्मा प्राणनात्प्राण उच्यते ॥	३८९	
नैकधीविषयत्वेन लिङ्गं व्यष्टिभवत्यथ ।		
यदेतद्वच्छ्वपहितं चिदाभासममन्वितम् ॥	३९०	
तैतन्यं तैजसं इति निगदन्ति मनीषिणः ।		
तेजोमयान्तःकरणोपाधित्वेनैप तैजसः ॥	३९१	
स्थूलात्सूक्ष्मतया व्यष्टिः अस्य मूक्ष्मवपुर्भृतम् ।		
अस्य जागरसंस्कारमयत्वाद्रपुरुच्यते ॥	३९२	
स्वप्ने जागरकालीनवासनापरिकलिपतान् ।		
तैजसो विषयान् भुक्ते मूक्ष्मार्थान् मूक्ष्मवृत्तिभिः ॥	३९३	
समष्टरपि च व्यष्टेः सामान्येनैव पूर्ववत् ।		
अभेद एव ज्ञातव्यः जायैकत्वे कुतो भिदा ॥	३९४	
द्रयोरुपाद्योरेकत्वे तयोरप्यभिमानिनोः ।		
सूत्रात्मनस्तैजसस्याप्येदः पूर्ववन्मतः ॥	३९५	
स्थूलप्रपञ्चः ।		
एवं मूक्ष्मप्रपञ्चस्य प्रकारशास्त्रमम्मतः ।		
अथ स्थूलप्रपञ्चस्य प्रकारः कथ्यते शृणु ॥	३९६	
तान्येव मूक्ष्मभूतानि व्योमादीनि परस्परम् ।		
पञ्चीकृतानि स्थूलानि भवन्ति शृणु तत्क्रमम् ॥	३९७	

पञ्चीकरणम्.

खादीनां भूतमेकैकं समेव द्विधा द्विधा ।	
विभज्य भागं तत्राद्यं सक्त्वा भागं द्वितीयकम् ॥	३९८
चतुर्था सुविभज्याथ तेषैकैकं विनिश्चिपेत् ।	
चतुर्णां प्रथमे भागे क्रमेण स्वार्धमन्तरा ॥	३९९
ततो व्योमादिभूतानां भागाः पञ्च भवन्ति ते ।	
स्वस्वार्धभागेनान्येभ्यः प्राप्तं भागचतुष्टयम् ॥	४००
मंयोज्य स्थूलतां यान्ति व्योमादीनि यथाक्रमम् ।	
अमुण्य पञ्चीकरणस्याप्रामाण्यं न शङ्ख्यताम् ॥	४०१
उपलक्षणमस्यापि तत्त्ववृत्तिकरणश्रुतिः ।	
पञ्चानामपि भूतानां श्रूयतेऽन्यत्र संभवः ॥	४०२
ततः प्रामाणिकं पञ्चीकरणं मन्यतां बुधैः ।	
प्रत्यक्षादिविरोधस्यात् अन्यथा क्रियते यदि ॥	४०३
आकाशवाय्वोर्धमस्तु वद्यादावुपलभ्यते ।	
यथा तथाऽकाशवाय्वोः नाग्न्यादेर्धमि इक्ष्यते ॥	४०४
अतोऽप्रामाणिकमिति न किंचिदपि चिन्त्यतां ।	
खांशस्यासिश्च खव्यासिविद्यते पावकादिपु ॥	४०५
तेनोपलभ्यते शब्दः कारणस्यानिरेकतः ।	
तथा नभस्वतो धर्मोप्यग्रयादावुपलभ्यते ॥	४०६
न तथा विद्यते व्यासिः वद्यादेः मनभस्वतोः ।	
मुक्त्वादंशकव्यासेः तद्धर्मो नोपलभ्यते ॥	४०७
कारणस्यानुरूपेण कार्यं सर्वत्र दृश्यते ।	
तस्मात्प्रामाण्यमेष्टव्यं बुधैः पञ्चीकृतेरपि ॥	४०८

भूतगुणाः.

अनेनोद्भूतगुणकं भूतं वक्ष्येऽवधारय ।	
शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणोऽनिलः ॥	४०९
तेजश्चशब्दस्पर्शरूपैः गुणवत्कारणं क्रमात् ।	
आपश्चतुर्गुणश्चशब्दस्पर्शरूपरमैः क्रमात् ॥	४१०
एतैश्चतुर्भिर्गन्धेन सह पञ्चगुणा मही ।	

इन्द्रियसामर्थ्यम्.

आकाशांशकतया श्रोत्रं शब्दं गृह्णाति तद्गुणम् ॥	४११
त्वज्ञारूपांशकतया स्पर्शं गृह्णाति तद्गुणम् ।	
तेजोंशकतया चक्षुः रूपं गृह्णाति तद्गुणम् ॥	४१२
अवंशकतया जिह्वा रसं गृह्णाति तद्गुणम् ।	
भूम्यंशकतया ग्राणं गन्धं गृह्णाति तद्गुणम् ॥	४१३
करोति खांशकतया वाकशब्दोच्चारणक्रियाम् ।	
वायवंशकतया पादौ गमनादिक्रियापरौ ॥	४१४
तेजोंशकतया पाणी वहत्याद्यर्चनतत्परौ ।	
जलांशकतयोपस्थः रेतोमूत्रविसर्गकृत् ॥	४१५
भूम्यंशकतया पायुः कटिनं मलमुत्सर्जेत् ।	

इन्द्रियाधिदैवतानि.

श्रोत्रस्य दैवतं दिक्स्यात् त्वचो वायुर्द्विशो रविः ॥	४१६
जिह्वाया वहणो दैवं ग्राणस्य त्वश्चिनावुभौ ।	
बाचोऽग्निर्हस्तयोरिन्द्रः पादयोस्तु त्रिविक्रमः ॥	४१७

पायोर्मृत्युरुपस्थस्य त्वधिदैवं प्रजापतिः ।	
मनसो दैवतं चन्द्रः बुद्धेऽर्देवं वृहस्पतिः ॥	४१८
रुद्रस्त्वहंकृतेऽर्देवं क्षेत्रज्ञश्चित्तदैवतम् ।	
दिगाद्या देवतास्सर्वाः खादिसत्त्वांशसंभवाः ॥	४१९
सन्धिता इन्द्रियस्थानेष्विन्द्रियाणि समंततः ।	
निगृहन्त्यनुगृहन्ति प्राणिकर्मानुरूपतः ॥	४२०
शरीरकरणग्रामप्राणाहमधिदैवतम् ।	
पञ्चते हेतवः प्रोक्ता निष्पत्तौ सर्वकर्मणाम् ॥	४२१
कर्मानुरूपेण गुणश्च यो भवेत् गुणानुरूपेण मनःप्रवृत्तिः ।	
मनोनुगम्लैरुभयात्मकेन्द्रियैः निवर्तते पुण्यमपुण्यमत्र ॥	४२२
करोति विज्ञानमयोभिमानं कर्ता अहमेवेति तदात्मना स्थितः ।	
आत्मा तु किंचिन्न करोति साक्षी न कारयते व तटस्थवत्सदा ॥	
द्रष्टा श्रोता वक्ता कर्ता भोक्ता अवसद्भारः ।	
स्वयमेतद्विकृतीनां साक्षी निर्लेप एवात्मा ॥	४२४
आत्मनस्साक्षिमात्रत्वं न कर्तृत्वं न भोक्तृता ।	
रविवत्प्राणिभिर्लोके क्रियमाणेषु कर्मभु ॥	४२५
तथैव प्रयगात्माऽपि रविवत्प्रिप्तिक्रयात्मना ।	
उदासीनतैववास्ते देहादीनां प्रवृत्तिषु ॥	४२६
अज्ञात्वैवं परं तत्त्वं मायामोहितचेतमः ।	
स्वात्मन्यारोपयन्त्येतत् कर्तृत्वाद्यन्यगोचरम् ॥	४२७
आत्मस्वरूपमविचार्य विमृद्धवृद्धिः	
आरोपयसविलभेतदनात्मकार्यम् ।	
स्वात्मन्यमङ्गचितिनिप्त्रिय एव चन्द्रे	
दूरस्थमेघकृतधावनवद्भूमेण ॥	४२८

ब्रह्माण्डसृष्टिः.

आत्मानात्मविवेकं स्फुटतरमग्रे निवेदयिष्यामः ।
 इममाकर्णय विद्रन् जगदुत्पत्तिप्रकारमावृत्त्या ॥ ४२९
 पञ्चीकृतेभ्यः खादिभ्यः भूतेभ्यस्त्वीक्षयेशितुः ।
 समुत्पन्नमिदं स्थूलं ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥ ४३०
 त्रीहायोपधयस्सर्वाः वायुतेजोम्बुभूमयः ।
 सर्वेषामप्यभूद्वन्नं चतुर्विधशरीरिणाम् ॥ ४३१
 केचिन्मारुतभोजनाः खलु परे चन्द्रार्कतेजोशनाः
 केचित्तोयकणाशिनोऽपरिमिताः केचित्तु मृद्गक्षकाः ।
 केचित्पर्णशिलारुणादनपराः केचित्तु मांसाशिनः
 केचिद्वीहियवान्नभोजनपरा जीवन्त्यमी जन्तवः ॥ ४३२

चतुर्विधजन्तवः.

जरायुजोण्डजस्वेदजोद्दिजाद्याश्चतुर्विधाः ।
 स्वस्वकर्मानुरूपेण जातास्तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ४३३
 येऽत्र जाता जरायुभ्यः तेन नाद्या जरायुजाः ।
 अण्डजास्ते स्युरण्डेभ्यः जाता ये विहगादयः ॥ ४३४
 स्वेदजाताः स्वेदजास्ते यूका लृक्षादयोऽपि च ।
 भूमिद्वय ये जाता उद्दिजास्ते द्रुमादयः ॥ ४३५
 इदं स्थूलवपुर्जातिं भौतिकं च चतुर्विधम् ।
 सामान्येन समोष्टस्यात् एकधीविषयत्वतः ॥ ४३६
 एतत्समष्टयवच्छिन्नं चैतन्यं फलसंयुतम् ।
 प्राहुर्वेश्वानर इति विराडिति च वैदिकाः ॥ ४३७
 वेश्वानरो विश्वनरेष्वात्मवेनाभिमानतः ।
 विराद् र्खाद्विधित्वेन स्वयमेव विराजनात् ॥ ४३८

चतुर्विंश्च भूतजाते तत्त्वज्ञातिविशेषतः ।	
नैकधीविषयत्वेन पूर्ववद्याणिष्टरिप्यते ॥	४३९
माभासव्यष्टचुपहितं तत्त्वादात्म्यमुपागतम् ।	
चैतन्यं विश्व इसाहुः वेदान्तनयकोविदाः ॥	४४०
विश्वोस्मिन् स्थूलदेहेऽत्र स्वाभिमानेन तिष्ठति ।	
यतस्ततोऽविश्व इति नाम्ना सार्थो भवत्यम् ॥	४४१

अन्नमयकोशः.

व्याप्तिरेषाऽस्य विश्वस्य भवति स्थूलविग्रहः ।	
उच्यते�न्नविकारित्वात् कोशोन्नमय इत्यम् ॥	४४२
देहोऽयं पितृभुक्तान्नविकाराच्छुलशोणितात् ।	
जातः प्रवर्धते�न्नेन तदभावे विनश्यति ॥	४४३
तस्मादन्नविकारित्वेनायमन्नमयो मनः ।	
आच्छादकत्वादेतस्याप्यमेः कोशवदात्मनः ॥	४४४
आत्मनः स्थूलभोगानां एतदायतनं विदुः ।	
शब्दादिविषयान् भुङ्गे स्थूलान् स्थूलात्मनि स्थितः ॥	४४५
वहिरात्मा ततः स्थूलभोगायतनपुच्यते ।	
इन्द्रियैस्तपनीतानां शब्दादीनामयं स्वयम् ।	
देहेन्द्रियप्रयोगेन भोक्तेस्याहुर्मनीषिणः ॥	४४६
एकादशद्वारवतीह देहे	
मांथे महाराज इच्छवर्गः ।	
मंसेव्यमानो विषयोपभोगान्	
उपाधिमंस्थो वुभुजेऽयमात्मा ॥	४४७
झानेन्द्रियाणि निजदैवतचोदिनानि	
कर्मेन्द्रियाण्यपि तथा मनआदिकानि ।	

स्वस्वप्रयोजनविधौ नियतानि सन्ति		
यदेन किंकरजना इव तं भजन्ते ॥		४४८
यत्रोपभुक्ते विषयान् स्थूलानेप महामतिः ।		
अहं ममेति चाप्यत्रोभयोरप्यभिमानिनोः ॥		४४९
तद्विश्वैश्वानरयोः अभेदः पृथिवन्मतः ।		
स्थूलमृक्षमकारणाख्याः प्रपञ्चा ये निर्दीपताः ॥		४५०
ते सर्वेऽपि मिलित्वैकः प्रपञ्चस्तु महान भेवत् ।		
महाप्रपञ्चावच्छिन्नं विश्वप्राज्ञादिलक्षणम् ॥		४५१
विराङ्गादीशपर्यन्तं चैतन्यं चैकमेव तत् ।		
यदनायन्तपव्यक्तं चैतन्यमजमक्षरम् ॥		४५२
महाप्रपञ्चेन महाविविक्तं सद्योग्निवत् ।		
तत्सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मेयस्य वाक्यस्य पण्डितैः ॥		४५३
वाच्यार्थं इति निर्णीतं विविक्तं लक्ष्य इत्यपि ।		
स्थूलायज्ञानपर्यन्तं कार्यकारणलक्षणम् ।		
दृश्यं सर्वमनात्मेनि विजानीहि विचक्षण ॥		४५४

आत्मनिरूपणम्.

अन्तःकरणतदृच्छिदृष्टि नियमविक्रियम् ।		
चैतन्यं यत्तदात्मेति वृद्धया वृद्ध्यस्य मध्यमया ॥		४५५
एष प्रदक्षिणप्रकाशो निरंओऽसद्गुद्धम् दिक्कन्तभावः ।		
नियाखण्डानन्दरूपो निरोहः भासी चेन्न केवरो निर्गणश्च ॥		
नैव प्रसग्जायते वर्धते नो किंदिन्नापक्षीयते नैव नाशम् ।		
आत्मा नियशाश्वतोऽयं प्राणो नासो हन्यो हन्यमाने शरीरे ॥		

जन्मास्तित्वविवृद्धयः परिणतिश्चापक्षतिर्नाशनं
दृश्यस्येव भवन्ति पद्मिकृतयो नानाविधा व्याधयः ।
स्थूलत्वादि च नीलताद्यपि भित्तिर्वर्णाश्रमादिप्रथाः
दृश्यन्ते वपुषो न चात्मन इसे तद्रिक्रियासाक्षिणः ॥ ४५८

अस्मिन्नात्मन्यनात्मत्वं अनात्मन्यात्मनां पुनः ।
विपरीतयाऽध्यस्य संमरन्ति विमोहतः ॥ ४५९

भ्रान्त्या मनुष्योऽहमहं द्विजोऽहं तद्वोऽहमज्ञोऽहमतीव पापी ।
भ्रष्टोऽस्मि शिष्टोऽस्मि मुखी च दुःखीस्येवं विमुद्धात्मनि क-
ल्पयन्ति ॥ ४६०

अनात्मनो जन्मजराभृतिक्षुधातृणामुखकुशभयादिभर्मान् ।
यिपर्ययेण ह्यतथाविधेऽस्मिन आगेपयन्त्यात्मनि वुद्धिदोषात् ॥
भ्रान्त्या यत्र यदध्यामः तत्कृतेन शुणेन वा ।
दोषेणाप्यणुमात्रेण म न सम्बद्धयते रुचित् ॥ ४६२

किं मरुन्मृगतृष्णाम्बु पूरेणार्द्धत्वमृच्छनि ।
दृष्टिमास्थितपीतेन शङ्खः यीतायते किमु ।
वालकलिपतनैलयेन व्योम किं मलिनायते ॥ ४६३

शिष्यः—

प्रसगात्मन्यविषयेऽनात्माऽध्यामः कथं प्रभो ।
पुरो हृष्टे हि विषयेऽध्यस्यन्ति विषयान्तर्गम् ॥ ४६४
तद्वृष्टे शुक्तिरजन्मादौ साहृद्याद्यनुवन्धतः ।
परत्र पूर्वदृष्टस्याऽवभासः म्युतिलक्षणः ॥ ४६५
अध्यामस्म कथं स्वामिन भवेदात्मन्यगोचरे ।
नानुभूतः कदाऽप्यात्माऽननुभूतम्य वस्तुनः ॥ ४६६
साहृदयं सिद्धयाति कथं अनात्मनि विलक्षणे ।

अनात्मन्यात्मताध्यासः कथमेप समागतः ॥	४६७
निवृत्तिः कथमेतस्य केनोपायेन सिद्धयति ।	
उपाधियोग उभयोः सम एवेशजीवयोः ॥	४६८
जीवस्यैव कथं वन्धः नेश्वरस्यास्ति तत्कथम् ।	
एतत्सर्वं दयादृष्ट्या करामलकवत् स्फुटम् ।	
प्रतिपादय सर्वज्ञ श्रीगुरो करुणानिधे ॥	४६९

श्रीगुरुः—

न सावयव एकस्य नात्मा विषये इप्यते ।	
अस्यात्मप्रत्ययार्थत्वात् अपरोक्षाच्च सर्वशः ॥	४७०
प्रसिद्धिरात्मनोऽस्त्येव न कस्यापि च हृष्यते ।	
प्रश्येनाहमस्मीति द्विति प्रश्य आत्मनि ॥	४७१
न कस्यापि स्वमद्भावे प्रमाणमभिकाङ्क्षयते ।	
प्रमाणानां च प्राप्ताण्यं यन्मूलं किं तु वोधयेत् ॥	४७२
मायाकार्यतिरोभूतो नैष आत्माऽनुभूयते ।	
मेघवृन्दैर्यथा भानुः तथाऽयमहमादिग्निः ॥	४७३
पुरस्थ एव विषये वस्तुन्याध्यस्यतामिति ।	
नियमो न कृतस्मद्भिः भ्रान्तिरेवात्र कारणम् ॥	४७४
द्वगाद्यविषये व्योम्नि नीलतादि यथाऽवृथाः ।	
अध्यस्यन्ति तथैवास्मिन् आत्मन्यपि मतिभ्रमात् ॥	४७५
अनात्मन्यात्मताध्यासे न सादृश्यमपेक्षते ।	
पीतोऽयं शङ्खं इत्यादौ सादृश्यं किमपेक्षितम् ॥	४७६
निरुपाधिभ्रमेष्वास्मिन् नैवापेक्षा प्रदृश्यते ।	
सोपाधिष्वेव तद्दृष्टं रञ्जुमर्पभ्रमादिपु ॥	४७७

तथाऽपि किंचिद्रक्ष्यामि साहश्यं शृणु तत्परः ।	
अयन्तनिर्मलस्मूक्षमः आत्माऽयमतिभास्वरः ॥	४७८
बुद्धिस्तथैव सत्त्वात्मा भाभामा भास्वराऽप्यला ।	
सान्निध्यादात्मवद्वाति सूर्यवत् स्फटिको यथा ॥	४७९
आत्माभासात्ततो बुद्धिः बुद्ध्याभासं ततो मनः ।	
अक्षार्णि मनआभासान्याक्षायामासमिदं वपुः ।	
अत एवात्मताबुद्धिः देहाक्षादाक्षनात्मनि ॥	४८०
*	.....
धीऽशुद्धसत्त्वप्रधाना भाया यत्र त्वस्य नास्त्यल्पभावः ।	
सत्त्वस्यैवोत्कृष्टता तेन वन्धः नो विक्षेपस्तत्कृतो लेशमात्रः ॥	४८१
सर्वज्ञोऽप्रतिवद्वोधविभवरतेनैव देवस्स्वयं	
मायां स्वामवलम्ब्य निश्चलतया स्वच्छन्दवृत्तिः प्रभुः ।	
मृष्टिस्थित्यदनप्रवेशव्यमनव्यापारमात्रेच्छया	
कुर्वन् क्रीडति तद्रजस्तय उभे मंस्तभ्य शक्त्या स्वया ॥	४८२
तस्मादावृतिविक्षेपो किंचित्कर्तुं न शक्नुनः ।	
स्वयमेव स्वतन्त्रोऽसौ तत्प्रवृत्तिनिरोधयोः ॥	४८३
तमेव सा धीकर्मेति श्रुतिर्विक्ति महेशितुः ।	
निग्रहानुग्रहे शक्तिः आवृतिक्षेपयोर्यतः ॥	४८४
रजस्त्वमस्त्रैव प्रावल्यं सत्त्वहानतः ।	
जीवोपाधौ ततो जीवे तत्कार्यं वलवत्तरम् ॥	४८५
तेन वन्धोऽस्य जीवस्य मंसारोऽपि च तत्कृतः ।	
मंप्राप्तस्सर्वदा यत्र दुःखं भयस्म ईक्षते ॥	४८६
एतत्य मंसृतर्हेतुः अध्यामोर्धविषययः ।	
अध्याममूलमङ्गानं आहृग्रवृतिलक्षणम् ॥	४८७

*अत्र मात्रकाकोरे २० कोकाः परिताः इत्यवगम्यते.

अज्ञाननिवर्तकम्.

अज्ञानस्य निवृत्तिस्तु ज्ञानेनैव न कर्मणा ।	
अविरोधितया कर्म नैवाज्ञानस्य बाधकम् ॥	४८८
कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते ।	
कर्मणः कार्यमेवैपा जन्ममृत्युपरम्परा ॥	४८९
नैतस्मात्कर्मणः कार्यं अन्यदस्ति विलक्षणम् ।	
अज्ञानकार्यं तत्कर्म यतोऽज्ञानेन वर्धते ॥	४९०
यदेन वर्धते तेन नाशस्तस्य न सिद्धयति ।	
येन यस्य महावस्था निरोधाय न कल्पते ॥	४९१
नाशत्वभेतदुभयोः को नुकल्पयितुं क्षमः ।	
सर्वं कर्माविरोध्येव मदाऽज्ञानस्य मर्वदा ॥	४९२
ततोऽज्ञानस्य विच्छिन्निः कर्मणा नैव सिद्धयति ।	
यस्य प्रध्वस्तजनको यत्मयोगोऽस्ति तत्क्षणे ॥	४९३
तयोरेव विरोधित्वं युक्तं भिन्नस्वभावयोः ।	
तमःप्रकाशयोर्यद्रूतं परस्परविरोधिता ॥	४९४
अज्ञानज्ञानयोस्तद्रूतं उभयोरेव दृश्यते ।	
न ज्ञानेन विना नाशः तस्य केनापि सिद्धयति ॥	४९५
तस्मादज्ञानविच्छिन्त्यै ज्ञानं मंपादयेत्मुधीः ।	
आत्मानात्मविवेकेन ज्ञानं मिद्यति नान्यथा ॥	४९६
युक्त्याऽत्मानात्मनोस्तस्मात् करणीयं विवेचनम् ।	
अनात्मन्यात्मताबुद्धिग्रन्थिर्येन विदीर्यते ॥	४९७
आत्मानात्मविवेकार्थं विवादोऽयं निरूप्यते ।	
येनात्मानात्मनोस्तत्त्वं विविक्तं प्रस्फुटायते ॥	४९८

मूढा अश्रुतवेदान्ताः स्वयं पण्डितमानिनः ।
ईशप्रसादरहिताः सद्गुरोश्च वहिर्मुखाः ॥ ४२९
विवदन्ति प्रकारं तं शृणु वक्ष्यामि सादरम् ।

पुत्रात्मवादः.

असन्तपीमरः कश्चित् पुत्र आत्मेति मन्यते ॥	५००
आत्मनीव स्वपुत्रेऽपि प्रवल्प्रीतिर्दर्शनात् ।	
पुत्रे तु पुष्टे पुष्टोऽहं नष्टे नष्टोऽहमित्यतः ॥	५०१
अनुभूतिबलाच्चापि युक्तितो विश्रुतेरपि ।	
आत्मा वै पुत्रनामासीतेवं च वदति श्रुतिः ॥	५०२
दीपादीपो यथा तद्रूपं पितुः पुत्रः प्रजायते ।	
पितुर्गुणानां तनये वीजाङ्कुरवदीक्षणात् ॥	५०३
अतोऽयं पुत्र आत्मेति मन्यते भ्रान्तिमन्तमः ।	

देहात्मवादः.

तन्मतं दूषयसन्यः पुत्र आत्मा कथं त्विति ॥	५०४
प्रीतिमात्रात्कृथं पुत्रः आत्मा भविन्तुर्महीति ।	
अन्यत्रापीक्ष्यते प्रीतिः क्षेत्रपात्रधनादिपु ॥	५०५
पुत्राद्रिशिष्ठा देहेस्मिन् प्राणिनां प्रीतिरिष्यते ।	
प्रदीपभवने पुत्रं स्वकृत्वा जन्तः पलायते ॥	५०६
तं विक्रीणाति देहार्थं प्रतिकृतं निर्वाति च ।	
तन्मादात्मा तु तगदो लभते ज्ञानम् ॥	५०७
गुणरूपादिसाहृदयं दीपवन्न मुते पितुः ।	
अच्युञ्जाज्ञायते व्यञ्जः मुगुणादपि दुर्गुणः ॥	५०८

आभासमात्रास्तास्सर्वा युक्तयोऽप्युक्तयोऽपि च ।	
पुत्रस्य पितृवद्रेहे सर्वकार्येषु वस्तुषु ॥	५०९
स्वामित्वद्योतनायास्मिन् आत्मत्वमुपचर्यते ।	
श्रुता न मुख्यया वृत्त्या पुत्र आत्मेति नोच्यते ॥	५१०
औपचारिकमात्मत्वं पुत्रे तस्मात्त्र मुख्यतः ।	
अहंपदप्रत्ययार्थो देह एव न चेतरः ॥	५११
प्रत्यक्षस्सर्वजन्तूनां देहोऽहर्मीति निश्चयः ।	
एप पुरुषोऽन्नरममय इत्यपि च श्रुतिः ॥	५१२
पुरुषत्वं वदस्य स्वात्मा हि पुरुषस्तः ।	
आत्माऽयं देह एवेति चार्वाकेण चिनिश्चितम् ॥	५१३

इन्द्रियात्मवादः।

तन्मतं दृपयसन्योऽसहमानः पृथग्जनः ।	
देह आत्मा कथं नु रूपात् परतन्त्रो लब्धेतनः ॥	५१४
इन्द्रियैश्चाल्यमानोऽयं चेष्टते न स्वतः क्वचित् ।	
आश्रयश्चक्षुरादीनां गृहवद्वृह्येधिनाम् ॥	५१५
वाल्यादिनानावस्थावान् शुद्धिंशिनमंभवः ।	
अतः कदाऽपि हेतस्य जात्मत्वमुपपत्ते ॥	५१६
वधिरोऽहं च काणोऽहं वृक्ष इत्यनुभूतिः ।	
इन्द्रियाणि भवन्त्यात्मा येषामस्यर्थवेदनम् ॥	५१७
इन्द्रियाणां चेतन्यं देहप्राणाः प्रजापतिम् ।	
एतमेत्यत्युच्चरिति श्रुतेषु प्राणिपाद्यते ॥	५१८
यतस्तस्मादिन्द्रियाणां युक्तमात्मत्वमित्यमुम् ।	
निश्चयं दृपयसन्योऽसहमानः पृथग्जनः ॥	५१९

प्राणात्मवादः.

इन्द्रियाणि कथं त्वात्मा करणानि कुठारवत् ।	
करणस्य कुठारादेः चेतनत्वं न हीक्ष्यते ॥	५२०
श्रुताऽधिदेवतावादः इन्द्रियेषूपचर्यते ।	
न तु ममक्षादिन्द्रियाणां चेतनत्वमुदीर्यते ॥	५२१
अचेतनस्य दीपादेः अर्थभासकता यथा ।	
तथैव चक्षुरादीनां जडानामपि सिद्धयति ॥	५२२
इन्द्रियाणां चेष्टयिता प्राणोऽयं पञ्चवृत्तिकः ।	
मर्वावस्थास्ववस्थावान् सोऽयमात्मत्वमर्हति ।	
अहं क्षुधावान् तृष्णावान् इत्याद्यनुभवादपि ॥	५२३
श्रुताऽन्योन्तर आत्मा प्राणमय इतीर्यते यस्मात् ।	
तस्मात्प्राणस्यात्मत्वं युक्तं न करणास्यानाम् ॥	५२४

मनात्मवादः.

इति निश्चयमेतस्य दूपयसपरो जडः ।	
भवत्यात्मा कथं प्राणो वायुरेत्रैप आत्मनः ॥	५२५
वहिर्यासन्तरावाति भक्षिकावायुवन्मुहुः ।	
न हितं वाऽहितं सर्वं अन्यद्रा वेद किंचन ॥	५२६
जडस्वभावश्चपलः कर्मयुक्तश्च मर्वदा ।	
प्राणस्य भानं मनसि स्थिते मुसे न दृश्यते ॥	५२७
मनस्तु सर्वं जानाति मर्ववेदनकागणम् ।	
यत्तस्मान्मन एवात्मा प्राणन् न कदाचन ॥	५२८
सङ्कल्पवानहं चिन्तावानहं च विकल्पवान् ।	
इत्याद्यनुभवादन्योन्तर आत्मा मनोमयः ॥	५२९

इत्यादिश्रुतिसद्गावात् युक्ता मनस आत्मता ।

इति निश्चयमेतस्य दूषयत्यपरो जडः ॥

५३०

बुद्ध्यात्मवादः।

कथं मनस आत्मत्वं करणस्य हगादिवत् ।

कर्तृप्रयोज्यं करणं न स्वयं तु प्रवर्तते ॥

५३१

करणप्रयोक्ता यः कर्ता स एवात्मत्वमर्हते ।

आत्मा स्वतन्त्रः पुरुषो न प्रयोज्यः कदाचन ॥

५३२

अहं कर्ताऽस्म्यहं भोक्ता सुखीत्यनुभवादपि ।

बुद्धिरात्मा भवत्येव बुद्धिधर्मो ह्यहंकृतिः ॥

५३३

अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति वदति निगमः ।

मनसोऽपि च भिन्नं विज्ञानमयं कर्तृरूपमात्मानम् ॥

५३४

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।

इत्यस्य कर्तुता श्रुया भुखतः प्रतिपाद्यते ।

तस्माद्युक्ताऽत्मता बुद्धेः इति वौद्देन निश्चितम् ॥

५३५

अज्ञानात्मवादः।

प्राभाकरस्तार्किकश्च तावुभावप्यमर्पया ।

तन्निश्चयं दूषयतो बुद्धिरात्मा कथं न्विति ॥

५३६

बुद्धेरज्ञानकार्यत्वात् विनाशित्वात्प्रतिक्षणम् ।

बुद्ध्यादीनां च सर्वेषां अज्ञाने लयदर्शनात् ॥

५३७

अज्ञोऽहमित्यनुभवात् आस्त्रीवालादिगोचरात् ।

भवत्यज्ञानमेवात्मा न तु बुद्धिः कदाचन ॥

५३८

विज्ञानमयादन्यं त्वानन्दमयं परस्तथात्मानम् ।

अन्योऽन्तर आत्माऽनन्दमय इति वदति वेदोऽपि ॥

५३९

दुःखप्रसयशून्यत्वात् आनन्दमयता मता ।	
अज्ञाने सकलं सुप्तौ बुद्ध्यादि प्रविलीयते ॥	५४०
दुःखिनोपि सुषुप्तौ तु आनन्दमयता ततः ।	
सुप्तौ किंचिन्न जानामीत्यनुभूतिश्च दृश्यते ॥	५४१
यत एवमुतो युक्ता ह्यज्ञानस्यात्मता ध्रुवम् ।	
इति तत्त्वश्चयं भाष्टा दूषयन्ति स्वयुक्तिभिः ॥	५४२

ज्ञानाज्ञानात्मवादः

कथमज्ञानमेवात्मा ज्ञानं चाप्युपलभ्यते ॥	५४३
ज्ञानाभावे कथं विद्युः अज्ञोहभिति चाज्ञताम् ।	
अस्वाप्सं सुखमेवाहं न जानाम्यत्र किंचन ॥	५४४
इत्यज्ञानमपि ज्ञानं प्रबुद्धेषु प्रदृश्यते ।	
प्रज्ञानघन एवानन्दमय इत्यपि श्रुतिः ॥	५४५
प्रववीत्युभयात्मत्वं आत्मनस्त्वयमेव भा ।	
आत्माऽतश्चिज्जडतनुः स्वयोत इव संमतः ॥	५४६
न केवलाज्ञानमयः वट्कुड्यादिवज्जडः ।	
इति निश्चयमेतपां दूषयन्यपरो जडः ॥	५४७

शून्यात्मवादः

ज्ञानाज्ञानमयस्त्वात्पा कथं भवितुमर्हति ।	५४८
परस्परविरुद्धत्वात् तेजस्तिमिरवत्तयोः ॥	
सामानाधिकरण्यं वा संयोगो वा समाश्रयः ।	५४९
तमःप्रकाशवज्ञानाज्ञानयोर्न हि मिद्ध्यन्ति ॥	
अज्ञानमपि विज्ञानं बुद्धिर्वाऽपि च तद्गुणाः ।	
सुषुप्तौ नोपलभ्यन्ते यत्किंचिदपि वाऽपरम् ॥	५५०

मात्रादिलक्षणं किं नु शून्यमेवोपलभ्यते ।	
सुषुप्तौ नान्यदस्येव नाहमप्याममित्यनु ॥	५५१
सुप्तोत्थितजनैस्सर्वैः शून्यमेवानुस्मर्यते ।	
यत्ततशून्यमेवात्मा नज्ञानाज्ञानलक्षणः ॥	५५२
वेदेनाप्यसदेवेदं अग्र आसीदिति स्फुटम् ।	
निरुच्यते यतस्तस्मात् शून्यस्यैवात्मता मता ॥	५५३
असन्नेव घटः पूर्वं जायमानः प्रदृश्यते ।	
न हि कुम्भः पुरेवान्तः स्थित्वोदेति वहिर्मुखः ॥	५५४
यत्तस्मादसतस्सर्वं सदिदं समजायत ।	
ततस्सर्वात्मना शून्यं एवात्मत्वं मर्मद्विति ॥	५५५
इत्येवं पण्डितमन्यैः परस्परविरोधिभिः ।	
तत्तन्मतानुरूपाल्पश्रुतियुक्त्यनुभूतिभिः ॥	५५६
निर्णीतमतजातानि खण्डितान्येव पण्डितैः ।	
श्रुतिभिश्चाप्यनुभवैः वायकैः प्रतिवादिनाम् ॥	५५७
यतस्तस्मात्तु पुत्रादेः शून्यान्तस्य विशेषतः ।	
सुमाधितमनात्मत्वं श्रुतियुक्त्यनुभूतिभिः ॥	५५८
न हि प्रमाणान्तरवाधितस्य याथार्थ्यमङ्गीक्रियते महद्विः ।	
पुत्रादिशून्यान्तमनात्मतत्त्वं इत्येव विस्पष्टमतस्मुजातम् ॥	५५९

शिष्यः—

सुपुसिकाले सकले विलीने शून्यं विना नान्यदिहोपलभ्यते ।
 शून्यं त्वनात्मा न ततः परः कोऽप्यात्माभिधानस्त्वनुभूयते ऽर्थः ॥५६०
 यद्यस्ति चात्मा किमु नोपलभ्यते सुप्तौ यथा तिष्ठति किं प्रमाणम् ।
 किलक्षणोऽसौ स कथं न वाध्यते प्रवाद्यमानेष्वहमादिषु स्वयम् ॥

एतसंशयजातं मे हृदयग्रन्थिलक्षणम् ।
छिन्नियुक्तिमहाखड्डधारया कृपया गुरो ॥

५६२

गुरुः—

अतिसूक्ष्मतरः प्रक्षः तवायं सदृशो मतः ।

५६३

सूक्ष्मर्थदर्शनं सूक्ष्मबुद्धिप्रवेव प्रदृश्यते ॥

शृणु वक्ष्यामि सकलं यद्यत्पृष्ठं त्वयाऽध्युना ।
रहस्यं परमं सूक्ष्मं ज्ञातव्यं च मुमुक्षुभिः ॥

५६४

शून्यवादनिरासः.

बुद्ध्यादि सकलं सुप्तौ अनुलीय स्वकारणे ।

५६५

अव्यक्ते वटवद्धीजे तिष्ठत्यविकृतात्मना ॥

तिष्ठत्येव स्वरूपेण न तु शून्यायते जगत् ।

५६६

कचिदङ्कुररूपेण कचिद्विजात्मना वटः ॥

कार्यकारणरूपेण यथा तिष्ठत्यदस्था ।

५६७

अव्याकृतात्मनाऽवस्थां जगतो वदति श्रुतिः ॥

सुपुमथादिपु तद्वेदं तर्द्यव्याकृतमित्यमौ ।

५६८

इमर्थमविज्ञाय निर्णीतं श्रुतियुक्तिभिः ॥

जगतो दर्शनं शून्यं इति प्राहुरतद्रिदः ।

५६९

नासतस्सत उत्पत्तिः श्रूयते न च वृश्यते ।

उदेति नरशृङ्गालिं खपुष्पालिं भविष्यति ॥

प्रभवति न हि कुम्भोऽविद्यमानो मृद्येत

प्रभवतु मिकताया वाऽथ चा वाग्मिणो वा ।

न हि भवति च ताभ्यां सर्वथा कापि नस्मात्

५७०

यत उदयति योऽर्थोऽस्यत्र तत्य स्वभावः ॥

अन्यथा विपरीतं स्यात् कार्यकारणलक्ष्म् । ४
 नियतं सर्वशास्त्रेषु सर्वलोकेषु सर्वतः ॥ ५७१

कथमसत्समज्जायेतेति श्रुया निपिध्यते तस्मात् ।
 असत्समज्जननं नो घटते मिथ्यैव शून्यशब्दार्थः ॥ ५७२

अव्यक्तशब्दिते प्राज्ञे सत्यात्मन्यत्र जाग्रति ।
 कथं सिध्यति शून्यत्वं तस्य भ्रान्तशिरोमणे ॥ ५७३

सुपुत्रौ शून्यमेवेति केन पुंसा तवेरितम् ।
 हेतुनाऽनुमितं केन कथं ज्ञातं त्वयोच्यताम् ॥ ५७४

इति पृष्ठे मूढतमो वदिष्यति किमुत्तरम् ।
 नैवानुरूपकं लिङ्गं वक्ता वा नामित कथन ।
 सुपुसिस्थितशून्यस्य वोद्धा कोऽन्वात्मनः परः ॥ ५७५

स्वेनानुभूतं स्वयमेव वक्ति स्वमुसिकाले स्थितशून्यभावम् ।
 तत्र स्वसत्तामनेवक्ष्य मूढः स्वस्यापि शून्यत्वमयं ब्रवीति ॥ ५७६

अवेद्यमानस्वयमन्यंलोकैः सौपुसिकं धर्ममैति साक्षात् ।
 बुद्ध्याद्यभावस्य च योऽत्र वोद्धा स एष आत्मा खलु निर्विकारः ॥

आत्मस्वरूपम्.

यस्येदं सकलं विभाति महसा सत्यस्वयंज्योतिपः ।
 मूर्यस्येव किमस्ति भासकमिह प्रज्ञादि सर्वं जडम् ।
 न शर्करस्य विभासकं क्षितितले दृष्टं तथैवात्मनो
 नान्यः कोऽप्यनुभासकोऽनुभविता नातः परः कथन ॥ ५७८

येनानुभूयते सर्वं जाग्रत्स्वग्रसुपुसिषु ।
 विज्ञातारमिमं को नु कथं वेदितुमर्हति ॥ ५७९

सर्वस्य दाहको वह्निः वह्नेर्नान्योस्ति दाहकः ।
 यथातथाऽत्मनो ज्ञातुः ज्ञाता कोऽप्यनुदृश्यते ॥ ५८०

उपलभ्येत केनायं ह्युपलब्धा स्वयं ततः ।	
उपलब्ध्यन्तराभावात् नायमात्मोपलभ्यते ॥	५८१
बुद्ध्यादिवेदविलयादयमेक एव सुसौ न पश्यति शृणोति न वेत्ति किंचित् ।	
सौपुस्तिकस्य तमसः स्वयमेव साक्षी	
भूत्वा प्रतिष्ठति सुखेन च निर्विकल्पः ॥	५८२
सुषुप्तावात्मसद्वावे प्रमाणं पष्ठितोत्तमाः ।	
विदुस्स्वप्रसभिज्ञानं आवालबृद्धसंमतम् ॥	५८३
प्रसभिज्ञायमानवात् लिङ्गमात्रानुमापकम् ।	
स्मर्यमाणस्य सद्वावः सुखमस्वाप्तमित्यम् ॥	५८४
पुराऽनुभूतो नो चेनु स्मृतेरनुदयो भवेन ।	
इत्यादितर्केयुक्तिश्च सद्वावे मानमात्मनः ॥	५८५
यत्रात्मनोऽकामयितृत्यबुद्धिः स्वभानपेक्षाऽपि च तत्मुपुस्म ।	
इत्यात्मसद्वाव उदीर्यतेऽत्र श्रुताऽपि तस्माच्छुतिरत्र मानम् ॥	
अकामयितृता स्वग्रादर्शनं घटते कथम् ।	
अविद्यमानस्य ततः आत्मास्तित्वं प्रतीयते ॥	५८७
एतैः प्रमाणैरस्तीति ज्ञातस्माक्षितया वृध्यैः ।	
आत्माऽयं केवलश्युद्धः सच्चिदानन्दलक्षणः ॥	५८८
सत्त्वचित्त्वानन्दतादिलक्षणं प्रत्यगात्मनः ।	
कालत्रयेऽप्यवाद्यत्वं सत्यं नियस्त्वरूपतः ॥	५८९
शुद्धचैतन्यरूपत्वं चित्तं ज्ञानन्वरूपतः ।	
अखण्डसुखरूपत्वं आनन्दत्वमिनीर्येत् ॥	५९०
अनुस्यृताऽत्मनस्त्वा जाग्रत्स्यमसुपुस्तिपु ।	
अहमस्मीकरतो नित्यो भवत्यात्माऽयमव्ययः ॥	५९१

सर्वदाऽप्यासमित्येवाभिन्नप्रत्यय ईक्ष्यते ।
 कदाऽपि नासमित्यस्मात् आत्मनो नित्यता मता ॥ १९२
 आयातासु गतासु शैशवमुखावस्थासु जाग्रन्मुखा-
 स्वन्यास्वप्यविलासु वृत्तिपु धियो दुष्टास्वदुष्टास्वपि ।
 गङ्गाभङ्गपरम्परासु जलवत्सत्त्वानुवृत्तात्मनः
 तिष्ठत्येव सदा स्थिराहमहमित्येकात्मता साक्षिणः ॥ १९३
 प्रतिपदमहमादयो विभिन्नाः क्षणपरिणामितया विकारिणस्ते ।
 न परिणतिरमुप्य निष्कल्पत्वात् अयमविकारितैव निय आत्मा ॥
 यस्त्वप्रमद्राक्षमहं सुखं योऽस्वाप्यं स एवास्म्यथ जागरूकः ।
 इसेवमच्छज्जतयाऽनुभूयते सत्ताऽत्मनो नास्ति हि संशयोऽत्र ॥
 श्रुत्युक्ताप्योऽशकलाः चिदाभासस्य नात्मनः ।
 निष्कल्पत्वान्नास्य लयः तस्मान्नियत्वमात्मनः ॥ १९५
 जडप्रकाशकस्मूर्यः प्रकाशात्मैव नो जडः ।
 बुद्ध्यादिभासकस्तस्मात् चित्स्वरूपसत्था मतः ॥ १९७
 कुड्यादेस्तु जडस्य नैव घटते भानं स्वतस्सर्वदा
 सूर्यादिप्रभया विना कचिदपि प्रत्यक्षमेतत्तथा ।
 बुद्ध्यादेरपि न स्वतोऽस्त्यणुरपि स्फूर्तिर्विनैवात्मना
 सोऽयं केवलचिन्मयश्रुतिमतो भानुर्यथा रुद्धयः ॥ १९८
 स्वभासने वाऽन्यपदार्थभासने नार्कः प्रकाशान्तरमीपदिच्छति ।
 स्वबोधने वाऽप्यहमादिबोधने तथैव चिद्रातुरयं परात्मा ॥ १९९
 अन्यप्रकाशं न किमप्यपेक्ष्य यनोऽयमाभानि निजात्मनैव ।
 ततः स्वयंज्योतिरयं चिदात्मा न ह्यात्मभाने परदीप्यपेक्षणा ॥ २००
 यं न प्रकाशयति किंचिदिनोऽपि चन्द्रः
 नो विद्युतः किमुत वह्निरयं मिताभः ।

यं भान्तमेतमनुभाति जगत्समस्तं
सोऽयं स्वयं स्फुरति सर्वदशासु चात्मा ॥ ६०१

आत्मन आनन्दत्वनिरूपणम्.

आत्मनस्सुखरूपत्वात् आनन्दत्वं स्वलक्षणम् ।
परप्रेमास्पदत्वेन सुखरूपत्वमात्मनः ॥ ६०२

सुखहेतुपु सर्वेषां प्रीतिसावधिरीक्ष्यते ।
कदाऽपि नावधिः प्रीतिः स्वात्मनि प्राणिनां क्वचित् ॥ ६०३

क्षीणेन्द्रियरूपं जीर्णरूपं संप्राप्नोत्क्रमणरूपं वा ।
अस्ति जीवितुमेवाशा स्वात्मा प्रियतमो यतः ॥ ६०४

आत्माऽतः परमप्रेमास्पदसर्वशरीरिणाम् ।
यस्य शोपतया सर्वं उपादेयत्वमृच्छति ॥ ६०५

एष एव प्रियतमः पुत्रादपि धनादपि ।
अन्यस्मादपि सर्वस्मात् आत्माऽयं परमान्तरः ॥ ६०६

प्रियत्वेन मतं यन्तु तत्सदा नाप्रियं नृणाम् ।
विपत्तावपि संपत्तौ यथाऽत्मा न तथा परः ॥ ६०७

आत्मा खन्तु प्रियतमोऽसुभृतां यदर्थाः
भार्यात्मजास्तगृहवित्तमुखाः पदार्थाः ।
वाणिज्यकर्षणगवावनराजसेवा-

भेषज्यकप्रभृतयो विविधाः क्रियाश्च ॥ ६०८

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च यच्च यावच्च चेष्टितम् ।
आत्मार्थमेव नान्यार्थं नातः प्रियतमः परः ॥ ६०९

तस्मादात्मा केवलानन्दरूपः यस्सर्वस्माद्रस्तुनः प्रेष्ट उज्जः ।
यो वा अस्मान्मन्यतेऽन्यं प्रियं यं सोऽयं तस्माच्छोकमेवानुभुक्ते ॥

शिष्यः—

अपरः क्रियते प्रभः मयाऽयं क्षम्यतां प्रभो ।
अज्ञावागपराधाय कल्पते न महात्मनः ॥ ६११

आत्माऽन्यसुखमन्यच्च नात्मनसुखरूपता ।
आत्मनसुखमाशास्यं यतते सकलो जनः ॥ ६१२

आत्मनसुखरूपत्वे प्रयत्नः किमु देहिनाम् ।
एष मे संशयस्त्वामिन् कृपयैव निरस्यताम् ॥ ६१३

श्रीगुरुः—

आत्मान्यस्य सुखरूपत्वनिरासः..

आनन्दरूपमात्मानं अज्ञात्वैव पृथग्जनः ।
बहिस्सुखाय यतते न तु कथितिद्वय द्युधः ॥ ६१४

अज्ञात्वैव हि निक्षेपं भिक्षामटनि दुर्लितिः ।
स्वेशमनि निधि ज्ञात्वा द्वो लु भिक्षामेत्तमुधीः ॥ ६१५

स्थूलं च सूक्ष्मं च दपुस्त्वभावतः
दुःखात्मकं स्वात्मतया गृहीत्वा ।

विस्मृत्य च स्वं सुखरूपमात्मनः
दुःखप्रदेभ्यस्सुखमङ्ग इच्छति ॥ ६१६

न हि दुःखप्रदं वस्तु सुखं दातुं समर्हति ।
किं विषं पिबतो जन्तोः अमृतत्वं प्रयच्छति ॥ ६१७

आत्माऽन्यसुखमन्यच्चेत्येवं निश्चिय पामरः ।
बहिस्सुखाय यतते सदमेव न संशयः ॥ ६१८

इष्टस्य वस्तुनो ध्यानदर्शनाद्युपभुक्तिपु ।
प्रतीयते य आनन्दः सर्वेषामिह देहिनाम् ॥ ६१९

स वस्तुधर्मो नो यस्मात् मनस्येवोपलभ्यते ।
वस्तुधर्मस्य मनसि कथं स्यादुपलभ्यनम् ॥ ६२०

अन्यत्र त्वन्यधर्माणामुपलभ्यो न हृश्यते ।	
तस्मान् वस्तुधर्मोऽयं आनन्दस्तु कदाचन ॥	६२१
नाप्येष धर्मो मनसोऽसरथे तददर्शनात् ।	
असति व्यञ्जके व्यङ्ग्यां नोदेतीति च मन्यताम् ॥	६२२
सर्वर्थेऽपि च नोदेति ह्यानन्दस्तूक्लक्षणः ।	
सर्वपि व्यञ्जके व्यङ्ग्यानुदयो नैव सम्मतः ॥	६२३
दुरदृष्टादिकं नात्र प्रतिबन्धः प्रकल्प्यताम् ।	
प्रियस्य वस्तुनो लाभे दुरदृष्टं न मिथ्यति ॥	६२४
तस्मान् मानसो धर्मः निर्गुणत्वान्न चात्मनः ।	
किंतु पुण्यस्य साक्षिध्यात इप्रस्यापि च वस्तुतः ॥	६२५
सच्चप्रधाने चित्तेऽस्मिन् आत्मैव प्रतिविम्बति ।	
आनन्दलक्षणस्वच्छपयभीव सुधाकरः ॥	६२६
सोऽयमाभास आनन्दः नित्ते यः प्रतिविम्बतः ।	
पुण्योत्कर्पापिकर्पाभ्यां भवत्युच्चावचस्त्रयम् ॥	६२७
सार्वभौमादि ब्रह्मान्तं श्रुया यः प्रतिपादितः ।	
स क्षिण्णुस्सातिशयः प्रक्षीणे कारणे लयम् ॥	६२८
यासेष विषयानन्दः यस्तु पुण्यैकसाधनः ।	
ये तु वैषयिकानन्दं भुजते पुण्यकारिणः ॥	६२९
दुःखं च भोगकालेऽपि तेषामन्ते महत्तरम् ।	
सुखं विषयमंपृक्तं विषयमंपृक्तभक्तवत् ॥	६३०
भोगकालेऽपि भोगान्ते दुःखेऽपि व्रयच्छन्ति ।	
सुखमुच्चावचत्वेन क्षिण्णुन्वभयेन च ॥	६३१
भोगकाले भवेत्पृणां ब्रह्मादिपदभाजिनाम् ।	
राजास्थानप्रविष्टानां तारतम्यं मतं यथा ॥	६३२

तथैव दुःखं जन्तुनां ब्रह्मादिपदभाजिनाम् ।	
न काङ्क्षणीयं विदुपा तस्माद्वैपयिकं सुखम् ॥	६३३
यो विम्बभूत आनन्दः स आत्मानन्दलक्षणः ।	
शाश्वतो निर्भयः पूर्णः निल एकोपि निर्भयः ॥	६३४
लक्ष्यते प्रतिविम्बेनाभासानन्देन विम्बवत् ।	
प्रतिविम्बो विम्बमूलः विना विम्बं न सिध्यति ॥	६३५
यत्ततो विम्ब आनन्दः प्रतिविम्बेन लक्ष्यते ।	
युक्त्यैव पन्डितजनैः न कदाऽप्यनुभूयते ॥	६३६
अविद्याकार्यकरणमद्वातेषु पुरोदितः ।	
आत्मा जाग्रसपि स्वप्ने न भवत्येष गोचरः ॥	६३७
स्थूलस्थ्यापि च मूक्ष्मस्थ दुःखरूपस्थ वर्षणः ।	
लये सुपुस्तौ स्फुरते प्रत्यगानन्दलक्षणः ॥	६३८
न हत्र विषयः कश्चित् नापि वुद्धयादि किंचन ।	
आत्मैव केवलानन्दमात्रास्तिष्ठति न द्रयः ॥	६३९
प्रत्यभिज्ञायते सर्वे एष सुप्तोत्थैर्तर्जनैः ।	
मुखमात्रतया नात्र संशयं कर्तुमहसि ॥	६४०
त्वयाऽपि प्रत्यभिज्ञातं मुखमात्रत्वमात्मनः ।	
सुपुसादुत्थितवता मुखमस्वाप्तमित्यनु ॥	६४१
दुःखाभावस्मुखमिति यदुक्तं पूर्ववादिना ।	
अनाद्यातोपनिपदा तद्मारं पृष्ठा वचः ॥	६४२
दुःखाभावस्तु लोषादौ विद्यने नानुभूयने ।	
सुखलेशोपि सर्वेषां प्रत्यक्षं तदिदं खलु ॥	६४३
सदयं हेत एवेति प्रस्तुत्य वदति श्रुतिः ।	
सद्वनोऽयं चिद्वनोऽयं आनन्दघन इत्यपि ॥	६४४

आनन्दघनतामस्य स्वरूपं प्रत्यगात्मनः ।	
धन्यैर्यहात्मीभिर्धौरैः ब्रह्मविद्विसदुच्चमैः ॥	६४५
अपरोक्षतयैवात्मा समाधावनुभूयते ।	
केवलानन्दमात्रत्वेनैवमत्र न संशयः ॥	६४६
स्वस्वोप्राप्त्यनुरूपेण ब्रह्माद्यास्मर्वजन्तवः ।	
उपजीवन्यमुख्यैव मात्रामानन्दलक्षणाम् ॥	६४७
आस्वाद्यते यो भक्षयेषु सुखकृन्मधुरो रसः ।	
स गुडरूपैव नो तेषां माधुर्यं विद्यते क्वचित् ॥	६४८
तद्विषयसान्निध्यात् आनन्दो यः प्रतीयते ।	
विम्बानन्दांशविस्फूर्तिः एवासौ न जडात्मनाम् ॥	६४९
यस्य कस्यापि योगेन यत्र कुत्रापि दृश्यते ।	
आनन्दस्स परस्यैव ब्रह्मणस्त्फूर्तिलक्षणः ॥	६५०
यथा कुबलयोद्घासः चन्द्ररूपैव प्रमादतः ।	
तथाऽनन्दोदयोऽप्येषां स्फुरणादेव वस्तुनः ॥	६५१

आत्मनः अद्वितीयत्वम्.

सत्त्वं चित्तं तथाऽनन्दः स्वरूपं परमात्मनः ।	
निर्गुणस्य गुणायोगात् गुणास्तु न भवन्ति ते ॥	६५२
विशेषणं तु व्यावृत्यै रिक्ते द्रव्यान्तरे न ति ।	
परमात्माऽद्वितीयोऽयं प्रपञ्चस्य मृपात्मतः ॥	६५३
वस्तवन्तरस्याभवेन न व्यावृत्यः कदाचन ।	
केवलो निर्गुणश्चेति निर्गुणत्वं निरुच्यते ॥	६५४
श्रुत्यैव न तनस्तेषां गुणत्वमुपपद्यते ।	
उच्छ्रणत्वं च प्रकाशश्च यथा वहेस्तथाऽत्मनः ॥	६५५

सत्त्वचित्त्वानन्दतादि स्वरूपमिति निश्चितम् ।	
अत एव सजातीयविजातीयादिलक्षणः ॥	६५६
भेदो न विद्यते वस्तुन्यद्वितीये परात्मनि ।	
प्रपञ्चस्यापवादेन विजातीयकृता भिदा ॥	६५७
नेष्यते तत्प्रकारं ते वक्ष्यतमि शृणु सादरम् ।	
अहेर्गुणविवर्तस्य गुणमात्रस्य वस्तुतः ॥	६५८
विवर्तस्यास्य जगतः सन्मात्रत्वेन दर्शनम् ।	
अपवाद इति प्राहुः अद्वैतवस्थदर्शिनः ॥	६५९
व्युत्क्रमेण तदुत्पत्तेः द्रष्टव्यं मूलमवृद्धिभिः ।	
प्रतीतस्यास्य जगतः सन्मात्रत्वं मुयुक्तिभिः ॥	६६०
चतुर्विंश्ठं स्थूलशरीरजातं तद्वाज्यमन्नादि तदाश्रयादि ।	
ब्रह्मान्डमेतत्सकलं स्थविष्टु ईक्षेत पञ्चीकृतभृत्यात्मम् ॥	६६१
यत्कार्यरूपेण यदीक्ष्यने तन् तन्मात्रमेतात्र विचार्यमाणे ।	
मृत्कार्यभूतं कलशादि सम्यक् विचारितं सन्न मृदो विभिद्यते ॥	६६२
अन्तर्बहिश्चापि मृदेव दृश्यते मृदो न भिन्नं कलशादि किंचन ।	
ग्रीवादिमयत्कलशं तदित्थं न वाच्यमेतच्च मृदेव नान्यत् ॥	६६३
स्वरूपतस्त्कलशादिनाम्ना मृदेव मूढैरभिधीयते ततः ।	
नाम्नोहि भेदो न तु वस्तुभेदः प्रदृश्यते तत्र विचार्यमाणे ॥	६६४
तस्माद्विकार्यं न कदाऽपि भिन्नं स्वकारणादस्ति यतस्ततोऽङ्ग ।	
यद्वैतिकं सर्वमिदं तथैव तद्वैतमात्रं न ततोऽपि भिन्नम् ॥	६६५
तच्चापि पञ्चीकृतभृतजातं शब्दादिभिः स्वस्वगुणैश्चमार्घम् ।	
वपूपि मुक्ष्माणिण च सर्वमेतत भवन्त्यपञ्चीकृतभृतमात्रम् ॥	६६६
तदप्यपञ्चीकृतभृतजातं रजस्तमस्त्वगुणैश्च सार्घम् ।	
अव्यक्तमात्रं भवति स्वरूपतः साभासमव्यक्तमिदं स्वयं च ॥	६६७

आधारभूतं यदखण्डमाच्यं शुद्धं परं ब्रह्म सदैकरूपम् ।
सन्मात्रमेवास्त्वथ नो विकल्पः सतः परं केवलमेव वस्तु ॥ ६६८
एकश्चन्द्रस्सद्वितीयो यथा स्यात् द्वष्टे दर्पादेव पुंसस्त्वैकम् ।
ब्रह्मास्त्वेतद्विद्विदोपेण नाना दोषे नष्टे भाति वस्त्वेकमेव ॥ ६६९
रज्जोः स्वरूपाधिगमे न सर्पधीः रज्ज्वां विलीना तु यथा तथैव ।
ब्रह्मावगसा तु जगत्पतीतिः तत्रैव लीना तु सह भ्रमेण ॥ ६७०
भ्रान्त्योदितद्वैतमितिप्रशान्त्या सदैकमेवास्ति सदाऽद्वितीयम् ।
ततो विजातीयकृतोऽत्रभेदो न विद्यते ब्रह्मणि निर्विकल्पे ॥ ६७१
यदाऽस्त्वयुपाधिस्तदभिन्न आत्मा तदा सजातीय इवावभाति ।
स्वप्रार्थतस्त्व्य दृपात्मकत्वात् तदपतीतो स्वयमेव चात्मा ।
ब्रह्मैक्यतामेति पृथग्भू भाति ततस्सजातीयकृतो न भेदः ॥ ६७२
घटाभावे घटाकाशो महाकाशो यथा तथा ।
उपाध्यभावे त्वात्मैष स्वयं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ६७३
पूर्ण एव सदाकाशो घटं ससप्त्यमयापि ।
नित्यपूर्णस्य महतो विच्छेदः केन मिद्यति ॥ ६७४
अच्छिन्नशिष्ठन्नवद्वाति पामराणां घटादिना ।
ग्रामक्षेत्राद्यविधिभिः भिन्नैव वसुधा यथा ॥ ६७५
तथैव परमं ब्रह्म महतां च महत्तमम् ।
परिच्छिन्नमिवाभाति भ्रान्त्या कल्पितवस्तुना ॥ ६७६
तस्माद्ब्रह्मात्मनोः भेदः कल्पितो न तु वास्तवः ।
अत एव मुहुश्श्रुत्याऽप्येकत्वं प्रतिपाद्यते ॥ ६७७
ब्रह्मात्मनोस्तत्त्वमसीत्यद्यत्वोपपत्तये ।
प्रतक्षादिविरोधेन वाच्ययोर्नोपयुज्यने ।
तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं लक्ष्ययोरेव सिद्ध्यति ॥ ६७८

शिष्यः—

स्वात्तत्त्वं पदयोस्स्वामिन् अर्थः कतिविधो मतः ।	
पदयोः को नु वाच्यार्थे लक्ष्यार्थं उभयोश्च कः ॥	६७९
वाच्यैकत्वविवक्षायां विरोधः कः प्रतीयते ।	
लक्ष्यार्थयोरभिन्नत्वे सं कथं विनिवर्तते ॥	६८०
एकत्वकथने का वा लक्षणाऽत्रोररीकृता ।	
एतत्सर्वं करुणया सम्यक्त्वं प्रतिपादय ॥	६८१

श्रीगुरुः—

तत्त्वं पदार्थः।

शृणु ष्वावहितो विद्वन् अद्य ते फलितं तपः ।	
वाक्यार्थश्रुतिमात्रेण सम्यक् ज्ञानं भविष्यति ॥	६८२
यावन्न तत्त्वं पदयोः अर्थसम्यग्वचार्यते ।	
तावदेव नृणां बन्धो मृत्युसंसारलक्षणः ॥	६८३
अवस्था सच्चिदानन्दाखण्डेकरसरूपिणी ।	
मोक्षस्त्विसद्धयति वाक्यार्थापरोक्षज्ञानतस्सताम् ॥	६८४
वाक्यार्थं एव ज्ञातव्यो मुमुक्षोर्भवमुक्तये ।	
तस्मादवहितो भूत्वा शृणु वक्ष्ये समाप्तः ॥	६८५
अर्था वहुविधाः प्रोक्ता वाक्यानां पण्डितोत्तमैः ।	
वाच्यलक्ष्यादिभेदेन प्रस्तुतं श्रूयतां त्वया ॥	६८६

तत्पदार्थः।

वाक्ये तत्त्वमसीखत्र विद्यते यत्पदत्रयम् ।	
तत्रादौ विद्यमानस्य तत्पदस्य निगद्यते ॥	६८७

वाच्यार्थविरोधः.

शास्त्रार्थकोविदैरथो वाच्यो लक्ष्य इति द्रिघा ।	
वाच्यार्थं ते प्रवक्ष्यामि पण्डितैर्य उदीरितः ॥	६८८
समष्टिरूपमज्ञानं साभासं सत्त्ववृहितम् ।	
त्रियदादिविराङ्गनं स्वकार्येण समन्वितम् ॥	६८९
चैतन्यं तदवच्छिन्नं सख्जानादिलक्षणम् ।	
सर्वज्ञत्वेश्वरत्वान्तर्यामित्वादिगुणैर्युतम् ॥	६९०
जगत्स्वष्टुत्वावितृत्वसंहर्तृत्वादिधर्मकम् ।	
सर्वात्मना भासमानं यदमेयगुणैश्च तत् ॥	६९१
अव्यक्तमपरं ब्रह्म वाच्यार्थं इति कथ्यते ।	
नीलमुत्पलमित्यत्रं यथा वाक्यार्थसङ्गतिः ॥	६९२
तथा तत्त्वमसीखत्र नास्ति वाक्यार्थसङ्गतिः ।	
पक्षाद्वयार्वते नील उत्पलेन विशेषितः ॥	६९३
शौक्रलयाद्वयार्वते नीलेनोत्पलं तु विशेषितम् ।	
इत्थमन्योन्यभेदस्य व्यावर्तकतया तयोः ॥	६९४
विशेषणविशेष्यत्वसंसर्गस्येतरस्य वा ।	
वाक्यार्थत्वे प्रमाणान्तरविरोधो न विद्यते ॥	६९५
अतस्मङ्गच्छते सम्यक् वाक्यार्थो वाधवर्जितः ।	
एवं तत्त्वमसीखत्र वाक्यार्थो न समञ्जसः ॥	६९६
तदर्थस्य परोक्त्वादिविशिष्टचित्तेरपि ।	
त्वमर्थस्यापरोक्त्वादिविशिष्टचित्तेरपि ॥	६९७
तथैवान्योन्यभेदस्य व्यावर्तकतया तयोः ।	
विशेषणविशेष्यस्य संसर्गस्येतरस्य वा ॥	६९८
वाक्यार्थत्वे विरोधोऽस्ति प्रसक्षादिकृतस्ततः ।	

सङ्गच्छते न वाक्यार्थः तद्विरोधं च वच्चिम ते ॥	६९९
सर्वेशत्वस्वतन्वत्वसर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैः ।	
सर्वोत्तमस्तसकामः सत्यसङ्कल्प ईश्वरः ॥	७००
तत्पदार्थस्त्वर्थस्तु किंचिज्ज्ञो दुःखजीवनः ।	
संसार्यं तद्विको जीवः प्राणतलक्षणः ॥	७०१
कथमेकत्वमनयोः घटते विपरीतयोः ।	
प्रसक्षेण विरोधोऽयं उभयोरुपलभ्यते ॥	७०२
विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् परस्परदिलक्षणौ ।	
जीवेशौ वदितुहिनौ इव शब्दार्थतोऽपि च ॥	७०३
प्रसक्षादिविरोधः स्यादिक्षैवये तयोः परिसक्ते ।	
श्रुतिवचनविरोधो भवति अद्यान् स्वृतिवचनरोधश्च ॥	७०४
श्रुत्याऽप्येकत्वमनयोः तात्पर्येण निगद्यते ।	
मुहुस्तत्त्वमसीयस्मात् अद्वीकार्यं श्रुतेर्वचः ॥	७०५
वाक्यार्थत्वे विशेषृत्य उत्तर्गत्य च वा पुनः ।	
अयथार्थतया सोऽयं वाक्यार्थो न मतश्च्रुतेः ॥	७०६
अखण्डेकरसत्येन वाक्यार्थश्रुतिसम्मतः ।	
स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चत्वे सन्मात्रत्वं पुनःपुनः ॥	७०७
दर्शयित्वा मुपुस्तो सत् ब्रह्माभिन्नत्वमात्मनः ।	
उपपाद्य सदेकत्वं प्रदर्शयितुभित्त्वया ॥	७०८
ऐतदात्म्यनिदं सर्व इत्युक्त्यैव भद्रात्मनोः ।	
ब्रवीति श्रुतिरेकत्वं ब्रह्मणोऽद्वैतमित्यये ॥	७०९
सति प्रपञ्चे जीवे वाऽद्वैतत्वं ब्रह्मणः कुतः	
अतस्तयोरखण्डत्वं एकत्वं श्रुतिमम्मतम् ॥	७१०
विरुद्धांशपरिस्थागात् प्रत्यक्षादिर्न वाधते ।	

अविरुद्धांशग्रहणं न श्रुत्याऽपि विरुद्ध्यते ॥

७११

लक्ष्यार्थनिरूपणम्.

लक्षणा ह्युपगन्तव्या ततो वाक्यार्थमिद्ये ।

वाच्यार्थनुपपत्त्यैव लक्षणाऽभ्युपगम्यते ॥

७१२

सम्बन्धानुपपत्तिभ्यां लक्षणेति जगुर्बुधाः ।

गङ्गायां घोप इत्यादौ या जहलक्षणा मता ॥

७१३

न सा तत्त्वमसीत्यत्र वाक्य एषा प्रवर्तते ।

गङ्गाया अपि घोपस्याधाराधेयत्वलक्षणम् ॥

७१४

सर्वो विरुद्धवाक्यार्थः तत्र प्रत्यक्षतस्ततः ।

सङ्ग्रात्सम्बन्धवत्तिरे लक्षणा सम्प्रवर्तते ॥

७१५

तथा तत्त्वमसीत्यत्र चैतन्यैकत्वलक्षणे ।

विवक्षिते तु वाक्यार्थोऽपरोक्त्वादिलक्षणः ॥

७१६

विरुद्ध्यते भागमात्रो न तु सर्वो विरुद्ध्यते ।

तस्माज्जहलक्षणायाः प्रवृत्तिर्नात्र युज्यते ॥

७१७

वाच्यार्थस्य तु सर्वस्य सागे न फलमीक्ष्यते ।

नाळिकेरफलस्यैव कठिनत्वधिया गृणाम् ॥

७१८

गङ्गापदं यथा स्वार्थं लक्त्वा लक्षयते तटम् ।

तत्पदं त्वंपदं वाऽपि लक्त्वा स्वार्थं यथाऽसिन्द्र ॥ ७१९

तदर्थं वा त्वमर्थं वा यदि लक्षयति स्वयम् ।

तदा जहलक्षणायाः प्रवृत्तिरूपपत्त्यते ॥

७२०

न शङ्कनीयमित्यार्थैः ज्ञातार्थैः न हि लक्षणा ।

तत्पदं त्वंपदं वाऽपि श्रूयते च प्रतीयते ॥

७२१

तदर्थश्च कथं तत्र संप्रवर्तते लक्षणा ।

अत्र शोणो धावतीति वाक्यवस्था प्रवर्तते ॥	७२२
अजहल्लक्षणा वाऽपि साऽजहल्लक्षणा यथा ।	
गुणस्य गमनं लोके विरुद्धं द्रव्यमन्तरा ॥	७२३
अतस्तमपरिसञ्ज्य तदुणाश्रयलक्षणः ।	
लक्ष्यादिर्लक्ष्यते तत्र लक्षणाऽसौ प्रवर्तते ॥	७२४
वाक्ये तत्त्वमसीसत्र ब्रह्मात्मैकत्वबोधके ।	
परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचिंतोद्रव्योः ॥	७२५
एकत्वरूपवाक्यार्थो विरुद्धांशाविवर्जनात् ।	
न सिध्यति यतस्तस्मात् नाजहल्लक्षणा मता ॥	७२६
तत्पदं त्वंपदं चांपि स्वकीयार्थविरोधनम् ।	
अंशं सम्यक्परिसञ्ज्य स्वाविरुद्धांशसंयुतम् ॥	७२७
तदर्थं वा त्वमर्थं वा सम्यग्लक्षयतः स्वयम् ।	
भागलक्षणया माध्यं किमस्तीति न शङ्ख्यताम् ॥	७२८
अविरुद्धं पदार्थान्तरांशं स्वांशं च तत्कथम् ।	
एकं पदं लक्षणया संलक्षयितुमर्हति ॥	७२९
पदान्तरेण सिद्धायां पदार्थप्रभितौ स्वतः ।	
तदर्थप्रस्तायापेक्षा पुनर्लक्षणया कुतः ॥	७३०
तस्मात्तत्त्वमसीसत्र लक्षणा भागलक्षणा ।	
वाक्यार्थसत्त्वावैष्टकरमतासिद्धये मता ॥	७३१
भागं विरुद्धं संयज्याविरोधो लक्ष्यते यदा ।	
सा भागलक्षणेसाहुः लक्षणज्ञा विचक्षणाः ॥	७३२
सोऽयं देवदत्त इति वाक्यं वाक्यार्थं एव वा ।	
देवदत्तैक्यरूपस्ववाक्यार्थानवोधकम् ॥	७३३
देवकालादिवैशिष्ठं विरुद्धांशं निरस्य च ।	

अविरुद्धं देवदत्तदेहमात्रं स्वलक्षणम् ॥	७३४
भागलक्षणया सम्यक् लक्षयसनया यथा ।	
तथा तत्त्वमसीयत्र वाक्यं वाक्यार्थं एव वा ॥	७३५
परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचितोद्देयोः ।	
एकत्वरुद्धपवाक्यार्थविरुद्धांशमुपस्थितम् ॥	७३६
परोक्षत्वापरोक्षत्वसर्वज्ञत्वादिलक्षणम् ।	
बुद्ध्यादिस्थूलपर्यन्तं आविद्यकमनात्मकम् ॥	७३७
परिस्यज्याविरुद्धांशं शुद्धचैतन्यलक्षणम् ।	
वस्तुकेवलसन्मात्रं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ॥	७३८
लक्षयसनया सम्यक् भागलक्षणया ततः ।	

अखण्डार्थः.

सर्वोपाधिविनिर्भुक्तं साच्चिदानन्दप्रदयम् ॥	७३९
निर्विशेषं निराभासं अतादृशमनोदृशम् ।	
अनिर्देश्यमनाद्यन्तं अनन्तं शान्तमच्युतम् ॥	७४०
अप्रत्यक्यमविज्ञये निर्गुणं ब्रह्म शिष्यते ।	
उपाधिवेशिष्ठकृतो विरोधो ब्रह्मात्मनोग्रकतयाऽधिगत्या ।	
उपाधिवैशिष्ठ्य उद्रस्यमाने न कश्चिदप्यस्मि विरोधं एतयोः ॥	
तयोरुपाधिश्च विशिष्टता च तद्रम्भाक्त्वं च विलक्षणत्वम् ।	
भ्रान्त्या कृतं मर्वमिदं मृपैव स्वप्नार्थवज्ञाश्रितं नेत्रं मयम् ॥ ७४१	
निद्रामृतशरीरर्थमसुखदुःखादिप्रपञ्चोऽपि वा	
जीवेशादिभिदाऽपि वा न च कृतं कर्तुं क्वचिच्छक्यते ।	
मायाकलिपतदेशकालजगदीशादिभ्रमस्तादृशः	
को भेदोऽस्त्यनयोद्देयोस्तु कतमस्त्योऽन्यतः को भवेत् ॥ ७४२	

न स्वप्रजागरणयोरुभयोर्विशेषः संदृश्यते कचिदपि भ्रमजैर्विकल्पैः।
यद्युष्टदर्शनमुखैरत एव मित्थ्या स्वप्नो यथा ननु तथैव हिजागरोऽपि॥
अविद्याकार्यतस्तुल्यो द्रावपि स्वप्रजागरौ ।

द्युष्टदर्शनदृश्यादिकल्पनोभयतसमा ॥ ७४५

अभाव उभयोस्मुप्तौ सर्वैरप्यनुभूयते ।

न कश्चिदनयोर्भेदः तस्मान्मित्थ्यात्वर्महतः ॥ ७४६

भ्रान्त्या ब्रह्मणि भेदोऽयं सजातीयादिलक्षणः ।
कालत्रयेऽपि हे विद्रुत् वस्तुतो नैव कश्चन ॥ ७४७

यत्र नान्यत्पञ्चतीति श्रुतिंद्रेतं गिपेथति ।
कलिपतस्य भ्रमाद्वन्नि मित्थ्यात्वावगमाय तत् ॥ ७४८

यतस्तुतो ब्रह्म सदाद्रितीयं विकल्पशून्यं निरूपाधि निर्मलम् ।
निरन्तरानन्दघनं निरीहं निरासपदं केवलमेकमेव ॥ ७४९

नैवास्ति काचन मिदा न गुणप्रतीतिः
नो वाक्प्रवृत्तिरपि वा न मनःप्रवृत्तिः ।

यत्केवलं परपशान्तपनन्तपाद्यं
आनन्दमात्रमवभाति सदाद्रितीयम् ॥ ७५०

यदिदं परमं सत्यं तत्रं सच्चित्पुखात्मकम् ।
अजरामरणं नित्यं सत्येषतद्वचो मध् ॥ ७५१

न हि त्वं देहोऽसावमुरापि च वाऽप्यक्षनिकरो
मनो वा बुद्धिर्वा कचिदपि तथाऽहंकृतिरपि ।

न चैपां संयातस्त्वमुभवति विद्रुत् शृणु परं
येदेतेपां नाभिस्फुरणद्वयं तत्त्वदभिः हि ॥ ७५२

यज्ञायते वस्तु तदेव वर्धते तदेव मृत्युं समुपेति काले ।
जन्मैव तेनास्ति तथैव मृत्युः नास्त्येव नित्यस्य विभोरजस्य ॥७५३

तत्रैष देहो जीनितस्स एव समेधते नश्यति कर्मयोगात् ।
त्वमेतदीयास्वसिखिलास्वदस्थास्वविस्थतस्ताक्षयमि वोधमात्रः ॥

यत्स्वप्रकाशमसिखिलात्सकमासुपुमः-

एकात्मनाऽहमहमित्यवभाति नित्यम् ।
बुद्धेसमस्तविकृतेरविकारि वोद्धृ
यद्वृक्ष तत्त्वमसि केवलवोधमात्रम् ॥

७५५

स्वात्मन्यनस्तद्दांविदि कलिपतस्य
व्योमादिसर्वजगतः प्रददाति मत्ताम् ।

स्फूर्ति स्वकीयभूमा वित्तवोति भासान्
यद्वृक्ष तत्त्वमसि केवलवोधमात्रम् ॥

७५६

सम्यक्समाधिनिरत्विष्वलान्तरम्
साक्षादवेद्य निजतस्वप्रपारम्पार्यम् ।
संतुष्ट्यते परमहंसकुलैरजसं

यद्वृक्ष तत्त्वमसि केवलवोधमात्रम् ॥

७५७

अन्तर्बहिस्त्वयमस्तपिण्ठतेकरूपं आरोपितार्थवदुद्धति मृद्भुद्धेः ।
मृत्स्तादिवद्विगतविक्रियभात्मवेद्यं यद्वृक्ष तत्त्वमसि केवलवोधमात्रम् ॥
श्रुत्युक्तमव्ययमनन्तमनादिमध्यं अव्यक्तमक्षरमनाश्रयप्रमेयप ।
आनन्दसद्बनमनामयमधितीवं यद्वृक्ष तत्त्वमसि केवलवोधमात्रम् ॥
शरीरतद्योगतदीयधर्माद्यारोपणं भ्रान्तिवशात्त्वर्यादम् ।
न वस्तुतः किञ्चिदत्तस्त्वजस्त्वं भूयोर्भव्यं कास्ति ततोमि पृणः ॥
यद्वृष्टं भ्रान्तिमसा स्वटप्तया तत्त्वम्यग्नमुद्पृथा त्वमेव ।
त्वत्तो नान्यद्वस्तु किञ्चिन्नु लोके कस्ताद्गीतिस्ते भवेदद्यस्य ॥
पश्यतस्त्वहमेवेदं सर्वमिसात्मनाऽविलम्ब ।
धर्यं रूपाद्विदुषः कस्मात् स्वस्मान्न भयमिष्यते ॥

७५८

तस्मात्त्वमभयं नियं केवलानन्दलक्षणम् ।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं ब्रह्मैवासि सदाऽव्ययम् ॥ ७६३
ज्ञातृज्ञानज्ञेयविहीनं ज्ञातुरभिज्ञं ज्ञानमखण्डम् ।
ज्ञेयाज्ञेयत्वादिविमुक्तं शुद्धं बुद्धं तत्त्वमसि त्वम् ॥ ७६४
अन्तः—प्रज्ञत्वादिविकल्पैः अस्पृष्टं यत्तद्विशिमात्रम् ।
सत्त्वामात्रं समरसमेकं शुद्धं बुद्धं तत्त्वमसि त्वम् ॥ ७६५
सर्वाकारं सर्वमसर्वं सर्वनिषेधावधिभूतम् ।
यत्तत्संश शाश्वतमेकमनन्तं शुद्धं बुद्धं तत्त्वमसि त्वम् ॥ ७६६
नियानन्दाखण्डैकरसं निष्कलमक्रियमस्तविकारम् ।
प्रसगभिज्ञं परमव्यक्तं शुद्धं बुद्धं तत्त्वमसि त्वम् ॥ ७६७
त्वं प्रसस्ताशेषविशेषं व्योमेवान्तर्वहिरंपि पूर्णम् ।
ब्रह्मानन्दं परमद्वैतं नियं शुद्धं बुद्धं तत्त्वमसि त्वम् ॥ ७६८
ब्रह्मैवाहमहं ब्रह्म निर्गुणं निर्विकल्पकम् ।
इत्येवाखण्डया वृत्त्या तिष्ठ ब्रह्मणि निष्क्रिये ॥ ७६९
अखण्डामेवैतां घटितपरमानन्दलहरीं
परिध्वस्तद्वैतप्रभितिमल्यां वृत्तिमनिशम् ।
अमुञ्जानस्त्वात्मन्यनुपममुखे ब्रह्मणि परे
रमस्त्रं प्रारब्धं क्षपय सुखवृत्त्या त्वमनया ॥ ७७०
ब्रह्मानन्द—रसास्वादतत्परेणैव चेतसा ।
समाधिनिष्ठितो भूत्वा तिष्ठ विद्रन्महामुने ॥ ७७१

शिष्यः—

अखण्डाखल्या वृत्तिरेपा वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः ।
श्रोतुसंज्ञायते किं वा क्रियान्तरमपेक्षते ॥ ७७२
समाधिः कः कतिविधः तत्सिद्धेः किमु साधनम् ।

समाधेरन्तरायाः के सर्वमेतत्तिरूप्यताम् ॥

७७३

श्रीगुरुः—

अधिकारिनिरूपणम्.

मुख्यगौणादिभेदेन विद्यन्तेऽत्राधिकारिणः ।

तेषां मज्जानुसारेणाखण्डा वृत्तिरुदेप्यते ॥

७७४

श्रद्धाभक्तिपुरस्सरेण विहितेनैवेष्वरं कर्मणा

सन्तोष्याज्ञिततत्प्रसादमहिमा नन्मान्तरेष्वेव यः ।

निशानियविवेकतीविवरतिन्यासादिभिस्साधनैः

युक्तस्स श्रवणे सतामभिमतो मुख्याधिकारी द्रिजः ॥७७५

अध्यारोपापवादक्रममनुसरता देशिकेनात्र वेत्वा

वाक्यार्थे बोध्यमाने सति सपदि सतश्शुद्धबुद्धेरमुप्य ।

निशानन्दादितीयं निरूपममलं यत्परं तत्त्वमेकं

तद्व्यैवाहमस्मीत्युदयति परमाखण्डताकारवृत्तिः ॥ ७७६

अखण्डाकारवृत्तिस्सा चिदाभासममन्विता ।

आत्माभिन्नं परं ब्रह्म विपरीकृत्य केवलम् ॥ ७७७

बाधते तद्वाज्ञानं यदावरणलक्षणम् ।

अखण्डाकारं या वृत्त्या त्वज्ञाने वाधिते सति ॥ ७७८

तत्कार्यं सकलं तेन समं भवति वाधिनम् ।

तनुदाहे तु तत्कार्यपटदाहो यथा तथा ॥ ७७९

तस्य कार्यतया जीववृत्तिर्भवति वाधिता ।

उपमभा यथा सूर्यं प्रकाशयितुमक्षमा ॥ ७८०

तद्वेव चिदाभासचैतन्यं वृत्तिसंस्थितम् ।

स्वप्रकाशं परं ब्रह्म प्रकाशयितुमक्षमम् ॥ ७८१

प्रचण्डातपमध्यस्थदीपवज्जष्टदीधितिः ।

तत्त्वेजसाऽभिभूतं सत् लीनोपाधितया ततः ॥	७८२
विम्बभूतपरब्रह्ममात्रं भवाति केवलम् ।	
यथाऽपनीते त्वादर्शे प्रतिविम्बमुखं स्वयम् ॥	७८३
मुखमात्रं भवेच्चद्रत् एतच्चोपाधिमंक्षयात् ।	
घटाङ्गाने यथा वृत्त्या व्याप्तया वाधिते सति ॥	७८४
घटं विस्फुरयसेप चिदाभासस्त्वतेजसा ।	
न तथा स्वप्रभे ब्रह्मण्याभास उपयुज्यते ॥	७८५
अत एव मतं वृत्तिव्याप्त्यत्वं वस्तुनस्ताम् ।	
न फलव्याप्त्यता तेन न विरोधः परस्परम् ॥	७८६
श्रुत्योदितस्ततो ब्रह्म झेयं बुद्ध्यैव सूक्ष्मया ।	
प्रज्ञामान्दं भवेदेपां तेपां न श्रुतिमात्रतः ॥	७८७
स्यादखण्डाकारवृत्तिः विना तु मननादिना ।	

श्रवणादिनिरूपणम्.

श्रवणान्मननाद्यानात् तात्पर्येण निरन्तरम् ॥	७८८
बुद्धेस्मृक्षमत्वमायाति ततो वस्तूपलभ्यते ।	
मन्दप्रज्ञावतां तस्मात् करणीयं पुनःपुनः ॥	७८९
श्रवणं मननं ध्यानं सम्यग्वस्तूपलव्यये ।	
सर्ववेदान्तवाक्यानां पद्मिलिङ्गैसदद्रव्ये ॥	७९०
परे ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्चयं श्रवणं विदुः ।	
श्रुतस्यैवाद्वितीयस्य वस्तुनः प्रयगात्मनः ॥	७९१
वेदान्तवाक्यानुगुणयुक्तिभिस्त्वनुचिन्तनम् ।	
मननं, तच्छ्रुतार्थस्य साक्षात्करणकारणम् ॥	७९२
विजातीयशरीरादिप्रसयत्वागपूर्वकम् ।	

सजातीयात्मवृत्तीनां प्रवाहकरणं यथा ॥	७९३
तैलधारावदच्छिन्नवृत्त्या तद्धानमिष्यते ।	
तावत्कालं प्रयत्नेन कर्तव्यं श्रवणं सदा ॥	७९४
प्रमाणसंशयो यावत् स्वदुद्देन निवर्तते ।	
प्रमेयसंशयो यावत् तावत्तु श्रुतियुक्तिभिः ॥	७९५
आत्मयाथार्थनिश्चित्यै कर्तव्यं मननं मुहुः ।	
विपरीतात्मधीर्यावत् न विनश्यति चेतसि ।	
तावन्निरन्तरं ध्यानं कर्तव्यं मोक्षमिष्ठता ॥	७९६
यावन्न तर्केण निरासितोऽपि दृश्यप्रपञ्चस्त्वपरोक्षबोधात् ।	
विलीयते तावदमुष्य भिक्षोः ध्यानादि सम्यक्करणीयमेव ॥ ७०७	

सविकल्पसमाधिः.

सविकल्पो निर्विकल्प इति द्रेघा निगद्यते ।	
समाधिसविकल्पस्य लक्षणं वच्चिप तज्जृणु ॥	७०८
ज्ञात्राद्यविलयेनैव ज्ञेयब्रह्मणि केवले ।	
तदाकाराकारितया चित्तवृत्तेरवास्थितिः ॥	७०९
सद्दिस्स एव विज्ञेयः समाधिसविकल्पकः ।	
मृद एवावभस्नेऽपि मृण्यद्विषभानवत् ॥	८००
सन्मात्रवस्तुभानेऽपि त्रिपुरी भानि सन्मयी ।	
समाधिरत एवायं सविकल्प इतीर्यते ॥	८०१

निर्विकल्पसमाधिः.

ज्ञात्रादिभावमूलसृज्य ज्ञेयमात्राभिगतिर्दृश्य ।	
मनसो निर्विकल्पस्यात् समाधिर्योगिमंडितः ॥	८०२
जले निक्षिप्तलवणं जलमात्रतया स्थितम् ।	
पृथङ्ग भाति किन्चन्म्भ एकमेवावभासते ॥	८०३

यथा तथैव सा वृत्तिः ब्रह्ममात्रतया स्थिता । पृथग्भू भाति ब्रह्मवादिनीयमवभासते ॥	८०४
शात्रादिकल्पनाभावात् भतोऽयं निर्विकल्पकः । वृत्तेस्सद्वाववाधाभ्यां उभयोर्भेदं इष्यते ॥	८०५
समाधिसुप्तयोर्ज्ञानं चाज्ञानं सुप्तचाऽत्र नेष्यते । मविकल्पो निर्विकल्पः समाधिद्राविमौ हृदि ॥	८०६
मुमुक्षोर्यवतः कायौं विपरीतविवृत्तये । कृतेऽस्मिन्विपरीताया भावनाया निर्वर्तनम् ॥	८०७
ज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वं मदानन्दश्च मिद्धयति ।	

दृश्यानुविद्धसंविकल्पः.

दृश्यानुविद्धशब्दानुविद्धध्येति द्रिधा मतः ॥	८०८
सविकल्पस्तयोर्यत्तत् लक्षणं वृत्त्यं तच्छृणु । कामादिप्रत्ययेऽर्थायैः संमर्गो यत्र दृश्यते ॥	८०९
सोऽयं दृश्यानुविद्धस्यात् समाधिस्सविकल्पकः । अहंमेदमित्यादिकामक्रोधादिवृत्तयः ॥	८१०
दृश्यन्ते येन संदृष्टा दृश्यास्स्युरहमादयः । कामादिसर्ववृत्तीनां द्रष्टारपविकारिणम् ॥	८११
माक्षिणं स्वं विजानीयात् यस्ताः पश्यति निष्क्रियः । कामादीनामहं साक्षी दृश्यन्ते ते मया ततः ॥	८१२
इति माक्षितयाऽस्मानं जानात्यात्मनि माक्षिणम् । दृश्यं कामादि सकलं स्वात्मन्येव विलापयेत् ॥	८१३
नाहं देहो नाप्यमुर्नाक्षिवर्गो नाहङ्कारो नो मनो नापि बुद्धिः । अन्तस्त्वेषां चापि तद्विक्रियाणां साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥	८१४

वाचस्साक्षी प्राणवृत्तेश्च साक्षी । बुद्धेस्साक्षी बुद्धिवृत्तेश्च साक्षी ।
 चक्षुश्श्रोत्रादीन्द्रियाणां च साक्षी साक्षी नियः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥
 नाहं स्थूलो नापि मूक्ष्मो न दीर्घो नाहं वालो नो युवा नापि वृद्धः ।
 नाहं काणो नापि मूको न पण्डः साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥

नास्म्यागन्वा नापि गन्ता न हन्ता नाहं कर्ता न प्रयोक्ता न वक्ता ।
 नाहं भौक्ता नो मुखी नैव दुःखी साक्षी नियः प्रसगेवाहमस्मि ॥
 नाहं योगी नो वियोगी न रागी नाहं क्रोधी नैव कामी न लोभी ।
 नाहं वद्धो नापि युक्तो न मुक्तः साक्षी नियः प्रसगेवाहमस्मि ॥ ८१८
 नान्तःप्रज्ञो नो वहिःप्रज्ञको वा नैव प्रज्ञो नापि चाप्रज्ञ एषः ।
 नाहं श्रोता नापि मन्ता न वोद्धा साक्षी नियः प्रसगेवाहमस्मि ॥
 न मेऽस्ति देहेन्द्रियबुद्धियोगो न पुण्यलेशोऽपि न पापलेशः ।
 क्षुधापिपासादिपद्मिंदूरः सदा विमुक्तोऽस्मि चिदेव केवलः ॥
 अपाणिपादो हृमवागचक्षुपी अप्राण एवास्म्यमना श्ववुद्धिः ।
 व्योमैव पूर्णोऽस्मि विनिर्मलोऽस्मि सदैकरूपोऽस्मि चिदेव केवलः ॥
 इति स्वमात्मानमवेक्षमाणः प्रतीतहृत्यं प्रविलापयन्मदा ।
 जहाति विद्वान् विपरीतभावं स्वाभाविकं भ्रान्तिवशात्प्रतीतम् ॥
 विपरीतात्मतुर्स्फूर्तिः एव मुक्तिरतीर्थते ।

सदा समाहितस्यैव मैषा भिद्धयति नान्यथा ॥ ८२३
 न वेषभाषाभिरमुप्य मुक्तिः या केवलाखण्डचिदात्मना स्थितिः ।
 तत्सिद्धये स्वात्मनि सर्वदा स्थितो जग्नाददन्तां ममतामुपायौ ॥
 स्वात्मतत्त्वं समालम्ब्य कुर्यात्प्रकृतिनाशनम् ।

तैव मुक्तो भवनि नान्यथा कर्मकोर्यिभिः ॥ ८२४
 श्वात्वा देवं मर्वपाशापदानिः क्षीणे क्षेत्रजन्ममृत्युप्रहानिः ।
 इसेवैषा वैदिकी वाङ् ब्रवीति क्लेशकत्यामेव जन्मप्रहानिम् ॥

भूयो जन्माद्यप्रसक्तिर्विमुक्तिः क्लेशक्षसां भाति जन्माद्यभावः ।	
क्लेशक्षसा हेतुरात्मैकनिष्ठा तस्मात्कार्या श्वात्मनिष्ठा मुमुक्षोः॥८२७	
क्लेशास्त्युर्वामना एव जन्मोर्जन्मादिकारणम् ।	
ज्ञाननिष्ठाग्रिना दाहे तास्ता नो जन्महेतुता ॥	८२८
वीजान्यथिप्रदग्धादिन न रोहन्ति यथा एुनः ।	
ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैः नात्मा सम्पद्यते पुनः ॥	८२९
तस्मान्मुमुक्षोः कर्तव्या ज्ञाननिष्ठा प्रयत्नतः ।	
निशेषपवासनाक्षर्ये विपरीतनियृत्ये ॥	८३०

ज्ञाननिष्ठायां कर्मानुपयोगः.

ज्ञाननिष्ठातत्परस्य नैव कर्मापयुज्यने ।	
कर्मणो ज्ञाननिष्ठाया न सिद्ध्यति सह स्थितिः ॥	८३१
परस्पराविरुद्धत्वात् तयोर्भिन्नत्वभावयोः ।	
कर्तृत्वभावनापृत्वे कर्म ज्ञानं विलक्षणम् ॥	८३२
देहात्मबुद्धेविच्छित्ये ज्ञानं कर्म विवृद्धये ।	
अज्ञानमूलकं कर्म ज्ञानं तृभयनाशकं ॥	८३३
ज्ञानेन कर्मणो योगः कथं सिध्यति वैरिणा ।	
महयोगो न घटते यथा तिमिरतेजसोः ॥	८३४
निमेषोन्मेषयोर्वाऽपि तथैव ज्ञानकर्मणोः ।	
प्रतीचीं पश्यनः पुंसां कुतः प्राचीविलोकनम् ।	
प्रसक्षणचित्तस्य कुतः कर्माणं योग्यना ॥	८३६
ज्ञानेनकनिष्ठानिरतस्य भिक्षोः नवावदाशोऽस्मि हि कर्मनन्वे ।	
तदेव कर्मास्य तदेव सन्ध्या तदेव सर्वं न ततोऽन्यदत्तिः ॥	८३७
बुद्धिकालिपतमालिन्यक्षाळनं स्नानमात्मनः ।	
तेनैव शुद्धिरेतस्य न पृदा न जलेन च ॥	८३८

स्वस्वरूपे मनस्थानं अनुष्ठानं तदिष्यते ।	
करणत्रयसाध्यं यत् तन्मृपा तदसत्यतः ॥	८३८
विनिपिध्याखिलं हृश्यं स्वस्वरूपेण या स्थितिः ।	
सा सन्ध्या तदनुष्ठानं तदानं तद्धि भोजनम् ॥	८३९
विज्ञातपरमार्थानां शुद्धसच्चात्मनां सताम् ।	
यतीनां किमनुष्ठानं स्वानुसन्धिं विनाऽपरम् ॥	८४०
तस्मात्क्रियान्तरं सकृत्वा ज्ञाननिष्ठापरो यतिः ।	
सदात्मनिष्ठ्या तिष्ठेत् निश्चलस्त्परायणः ॥	८४१
कर्तव्यं स्वोचितं कर्म योगमारोदुभिच्छता ।	
आरोहणं कुर्वतस्तु कर्म नारोहणं मतम् ॥ ।	८४२
योगं समारोहति यो मुमुक्षुः क्रियान्तरं तस्य न युक्तमीपत् ।	
क्रियान्तरासक्तमनाः पतस्यसौ ताळद्वामारोहणकर्त्तव्यद्वयम् ॥ ८४३	
योगारूढस्यं सिद्धस्य कुनकृत्यस्य धीमतः ।	
नास्येव हि बहिर्दृष्टिः का कथा नत्र कर्मणाम् ।	
दृश्यानुविद्धः कथितः समाधिस्सविकल्पकः ॥	८४४
शाद्वानुविद्धसविकल्पः	
शुद्धोऽहं बुद्धोऽहं प्रत्यग्रूपेण नियमिष्ठोऽहम् ।	
शान्तोऽहमनन्तोऽहं मततपरानन्दमिन्दुरेवाहम् ॥	८४५
आध्योऽहमनाध्योऽहं वाञ्छनन्नाऽमाध्यवस्तुमात्रोऽहम् ।	
निगमवचोवेद्योऽहं अनवद्याखण्डवोधस्त्वोऽहम् ॥	८४६
विदिताविदितान्योऽहं मायातत्कार्यलेशशून्योऽहम् ।	
केवलदृगात्मकोऽहं संविन्मात्रमहृष्टिभानोऽहम् ॥	८४७
अपरोऽहमनपरोऽहं वहिरन्तश्चापि पृण एवाहम् ।	
अजरोऽहमक्षरोऽहं नियानन्दोऽहमद्वितीयोऽहम् ॥	८४८

प्रत्यगभिज्ञमखण्डं सत्यज्ञानादिलक्षणं शुद्धम् ।

श्रुत्यवगम्यं तत्थयं ब्रह्मैवाहं परं ज्योतिः ॥ ८४९

एवंसन्मात्रगाहिन्या वृत्त्या तन्मात्रगाहैः ।

शब्दैस्मर्पितं वस्तु भावयेत्त्रिश्वलो यतिः ॥ ८५०

कामादिहृश्यप्रविलापपूर्वकं शुद्धोऽहमित्यादिकशब्दमित्रः ।

हृश्येव निष्ठुर्य य एष भावः शब्दानुविद्धः कथितस्समाधिः ॥ ८५१

निर्विकल्पसमाधिः.

दृश्यस्यापि च माक्षित्वात् समुद्गेष्वनमात्मनि ।

निर्वर्तकमनोऽवस्था निर्विकल्प इतीर्यते ॥ ८५२

सविकल्पसमाधिं यो दीर्घकालं निरन्तरम् ।

संस्कारपूर्वकं कुर्यात् निर्विकल्पोऽस्य सिद्धच्यति ॥ ८५३

निर्विकल्पकसमाधिनिष्टुया तिष्ठुतो भवति नियतः ध्रुवम् ।

उद्भवाद्यपगतिनिर्गता नियन्त्रिश्वलनिरन्तनिर्वृत्तिः ॥ ८५४

विद्वानहमिदमिति वा किञ्चित् वाद्याभ्यन्तरेदनशून्यः ।

स्वानन्दामृतमिन्दुनिमग्रः तूष्णीमास्ते कश्चिदनन्यः ॥ ८५५

निर्विकल्पं परं ब्रह्म यत्तस्मिन्नेव निष्ठुताः ।

एते धन्या एव मुक्ताः जीवन्तोऽपि वहिर्दशाम् ॥ ८५६

वाद्यसमाधिप्रकारः.

यथा समाधित्रितयं यवेन क्रियते हृदि ।

तथैव वादेशोऽपि कार्यं द्वैतनिवृत्तये ॥ ८५७

तत्प्रकारं प्रवक्ष्यामि निशामय समासतः ।

अधिष्ठानं परं ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ ८५८

तत्राध्यस्तमिदं भाति नामरूपात्मकं जगत् ।

सच्च चिच्चं तथाऽनन्दरूपं यद्वस्त्रणस्ययम् ॥ ८५९

अध्यस्तजगतो रूपं नामरूपमिदं द्रयम् ।
एतानि सच्चिदानन्दनामरूपाणि पञ्च च ॥ ८६०

एकीकृतोच्यते यूर्खेः इदं विश्वमिति भ्रमात् ।
श्वैर्यं शैसं रसं दीर्घं तरङ्गं इति नाम च ॥ ८६१

एकीकृत तरङ्गोऽयं इति निर्दित्यते यथा ।
आरोपिते नामरूपे उपेक्ष्य ब्रह्मणस्सतः ॥ ८६२

स्वरूपमात्रं ग्रहणं समाधिर्वात् आदिमः ।
सच्चिदानन्दरूपस्य भक्ताद्वाग्मणो यतिः ॥ ८६३

नामरूपे पृथक्कृत ब्रह्मण्डेव विलापयन् ।
अधिष्ठानं परं ब्रह्म मच्चिदानन्दभ्रयम् ।
यत्तदेवाहमियेव निश्चितान्वा भवेष्टुवन् ॥ ८६४

इयं भूर्न सन्नापि तोशं न तेजो न वायुर्न स्वं नापि तत्कार्यजातम् ।
यदेपामधिष्ठानभूतं विशुद्धं तदेकं परं भत्तदेवाहमस्मि ॥ ८६५

न शब्दो न रूपं न च स्पर्शको या तथा नो रसो नापि गत्यो न चान्यः ।
यदेपामधिष्ठानभूतं विशुद्धं तदेकं परं भत्तदेवाहमस्मि ॥ ८६६

न देहो न चाक्षाणि न प्राणवायुः अनो नापि दुष्कृतिं चित्तं व्यहंधीः ।
यदेपामधिष्ठानभूतं विशुद्धं तदेकं परं भत्तदेवाहमस्मि ॥ ८६७

न देशो न कालो न दिग्बाऽपि स स्यात् न वस्त्वन्तरं स्थूलम् क्षमादिरूपम्
यदेपामधिष्ठानभूतं विशुद्धं तदेकं परं भत्तदेवाहमस्मि ॥ ८६८

एतद्वृश्यं नामरूपात्मकं योऽधिष्ठानं तद्व्याप्तं सर्वं सदेति ।
गच्छंस्तपुन्वा शयानोऽपि नित्यं कुर्याद्विद्वान् वाहशब्दानुविज्ञम् ॥

अध्यस्तनामरूपादिप्रविलापेन निर्मल्यम् ।
अद्वैतं परमानन्दं ब्रह्मवास्त्वीति भावयेत् ॥ ८७०

निर्विकारं निराकारं निरञ्जनमनामयम् ।	
आद्यन्तरहितं पृण ब्रह्मैवाहं न संशयः ॥	८७१
निष्कल्पकं निरानन्दं त्रिविधच्छेदवर्जितम् ।	
आनन्दमक्षरं मुक्तं ब्रह्मैवास्मीति भावयेत् ॥	८७२
निर्विशेषं निराभासं नियमुक्तमविक्रियम् ।	
प्रज्ञानेकग्रमं सत्यं ब्रह्मैवास्मीति भावयेत् ॥	८७३
शुद्धं बुद्धं तच्चमिदं परं प्रसगवाण्डितम् ।	
स्वप्रकाशं पराकाशं ब्रह्मैवास्मीति भावयेत् ॥	८७४
मुमुक्षुमास्तनामात्रं निर्विकल्पं महत्तमम् ।	
केवलं परमादेतं ब्रह्मैवास्मीति भावयेत् ॥	८७५
इयेवं निर्विकागादिशब्दमात्रमार्पितम् ।	
ध्यायतः केवलं वस्तु लक्ष्ये चित्तं प्रतिष्ठिति ॥	८७६
ब्रह्मानन्दरमावेशात् एकीभूय तदात्मना ।	
वृत्तेर्या निश्चलावस्था म समाधिग्रकल्पकः ॥	८७७
उत्थाने वाऽप्यनुत्थानेऽप्यप्रमत्तो जिनेन्द्रियः ।	
समाधिष्ठं कुर्वीति सर्वदा प्रयतो यतिः ॥	८७८
विपरीतार्थीर्थीर्थवत् न निःशेषं निर्वत्ते ।	
स्वरूपस्फुरणं यावत् न प्रमिद्धयस्यनिर्गळम् ॥	८७९
तावत्समाधिष्ठं न न्येत्कालं निरन्तरम् ।	

प्रमादत्यागः.

न प्रमादोऽत्र कर्तव्यो विदुपा मोक्षमिच्छता ॥	८८०
प्रमादे जृम्भते माया मूर्यापाये तमो यथा ।	
स्वानुभूतिं परिसञ्ज्य न तिष्ठीन्त क्षणं बुधाः ।	

स्वानुभूतौ प्रमादो यः स मृत्युर्न यमस्सताम् ॥ ८८१

अस्मिन् समाधौ कुरुते प्रयामं यस्तस्य नैवास्ति पुनर्विकल्पः ।

सर्वात्मभावोऽप्यमुनैव सिद्ध्येत् सर्वात्मभावः खलु केवलत्वम् ॥ ८८२

सर्वात्मभावो विदुषो ब्रह्मविद्याफलं विदुः ।

जीवन्मुक्तस्य तस्यैव स्वानन्दानुभवं फलम् ॥ ८८३

योऽहम्ममेसाद्यसदात्मगाहको ग्रन्थिर्लयं याति स वासनामयः ।

समाधिना नश्यति कर्मवन्धः ब्रह्मात्मवोथोऽप्रतिवन्ध इप्यते ॥ ८८४

एष निष्कण्टकः पन्था मुक्तेर्ब्रह्मात्मना स्थितेः ।

शुद्धात्मनां मुमुक्षूणां यत्मदेकत्वदर्शनम् ॥ ८८५

तस्मात्त्वं चाप्यप्रमत्तः समाधीनं कुन्त्वा ग्रन्थिं साधु निर्दाय युक्तः ।

निः ब्रह्मानन्दपीयूपमिन्याँ मज्जन् कीडन्मोदमानो रमस्व ॥ ८८६

योगः.

निर्विकल्पसमाधिर्यो वृत्तिर्न श्रल्यलक्षणा ।

तमेव योग इत्यादुः योगशास्त्रार्थकोविदाः ॥ ८८७

अष्टावङ्गानि.

अष्टावङ्गानि योगस्य यमो नियम आमनम् ।

प्राणायामस्तथा प्रत्याहारश्चापि च धारणा ॥ ८८८

ध्यानं समाधिरित्येव निगदीनि मनीषिणः ।

मर्त्रं ब्रह्मेनि विज्ञानात् इन्द्रियग्रामसंयमः ॥ ८९१

यमोऽयमिति मंपोक्तोऽभ्यमनीयो मुहुर्मुहुः ।

मज्जानीयप्रवाहश्च विज्ञानीयतिगम्भृतिः ॥ ८९०

नियमो हि परानन्दो नियमान्त्रियते वृथैः ।

सुखेनैव भवेद्यस्यात् अजसं ब्रह्मचिन्तनम् ॥ ८९१

आसनं नद्विजानीयात् इतरत्सुखनाशनम् ।	
चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ॥	८९२
निरोधसर्ववृत्तीनां प्राणायामस्म उच्यते ।	
निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यस्मीरणः ॥	८९३
ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पृथको वायुरीरितः ।	
नतस्तद्वृत्तिनैश्चल्यकुम्भकः भाणमंयमः ॥	८९४
अयं चापि प्रवुद्धानां अजानां आणपीडनम् ।	
विषयेष्वान्यनां त्यक्त्वा पनमश्चित्तिमज्जनम् ॥	८९५
प्रन्याहागस्म विज्ञेयोऽभ्यमर्नीयो मुमुक्षुभिः ।	
यत्रयत्र एतो यज्ञनि ब्रह्मगतत्र दर्शनात् ॥	८९६
मनमो धारणं चेत् धारणा सा परा मता ।	
ब्रह्मेयास्मीति एष्वृत्यर्थात्मददाति विधिः ॥	८९७
ध्यानशब्देन विज्ञानात् परमानन्ददायिनी ।	
निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ॥	८९८
वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिधर्यानमंजिकः ।	

समाधिविद्वाः.

समाधीं क्रियमाणं तु विद्वा व्यायान्ति वै वलात् ॥	८९९
अनुमन्यानगाहित्यं आवद्यं भोगालक्ष्यम् ।	
धर्यं तस्मद्विदेषः विदेषः विदेषः विदेषः ॥	९००
एवं यद्विद्वाहृत्यर्थं त्यात्यर्थं त्यात्यर्थं ।	
विद्वानेतास्त परिवद्य विद्वानेतास्त ।	
समाधिनिष्टुया ब्रह्म सामाधिददाति ॥	९०१

दिप्यरथ रथानुलवः.

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणात्परमवगम्य सतत्त्वमात्मयुक्तथा ।

प्रशमितकरणस्समाहितात्मा कचिदचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत् ॥	
बहुकालं समाधाय स्वस्वरूपे तु मानसम् ।	
उत्थाय परमानन्दात् गुरुभेदं पुनर्भूदा ॥	८९३
प्रणामपूर्वकं धीमान् मगद्वद्मुवाच ह ।	
नमो नमस्ते गुरवे निशानन्दस्वरूपिणे ॥	८९४
मुक्तसंज्ञाय शान्ताय खक्ताहन्ताय ते नमः ।	
दयाधान्ने नमो भूम्ने महिन्नः पारमस्यते ।	
नैवास्ति यत्कदाक्षेण ब्रह्मवाभवमद्यय ॥	८९५
किं करोमिक.....था ।	
मयि सुख.....ते ॥*	८९६
निशानन्दस्वरूपोऽहं आत्मरूपं त्वदनुग्रहात् ।	
पृणोऽहमनवद्योऽहं केवलोऽहं च मद्गो ॥	८९७
अकर्ता॒हमभोक्ता॑ऽहं अविकागोऽहमक्रियः ।	
आनन्दघ्यन एवाऽहं अमङ्गोऽहं मदाशिवः ॥	८९८
त्वक्त्यात्तशाशि.....क्षणात् ।	
द्वायया .....णम ॥*	९०९
न माधिणे .. प्रदीपवत् ।	
स्वर्गे .. कर्मणि .. चिन्तात्मनो मे ॥*	९१०
इत्युपरि म गृहं मनुष्या नश्येद्या इता नतिः ।	
मुमुक्षुत्पकारात्य भष्टव्यांशनपृच्छते ॥	९११
जीवन्मन्त्रस्य भगवन् अत्मनेश्च उद्देश्यम् ।	
विदेहमुक्तस्य च मे कृपया त्रां तत्त्वतः ॥	९१२

* एतच्छाद्विना. क्षेत्रका मात्रकाकोशो चंचेमवाष्णा दृश्यन्ते.

श्रीगुरुः—

ज्ञानभूमिकालक्षणम्.

वक्ष्ये तुभ्यं ज्ञानभूमिकाया लक्षणमादितः ।	
ज्ञाते यस्मिन् त्वया सर्वे ज्ञाते स्यात्पृष्ठमय यत् ॥	९१३
ज्ञानभूमिभृमेच्छा स्यात् प्रथमा समुदीरिता ।	
विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानमी ॥	९१४
मत्त्वापत्तिश्वतुर्थी स्यात् ततस्मंसक्तिनामिका ।	
पदार्थाभावना पष्टी मममी तुर्यगा स्मृता ॥	९१५

शुभेच्छा.

स्थिनः किं मृद एवास्मि प्रेक्ष्योऽहं शास्त्रमज्जनैः ।	
वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छा चोच्यते वुधैः ॥	९१६

विचारणा.

शास्त्रमज्जनसम्पर्कवैराग्याभ्यामपूर्वकम् ।	
सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥	९१७

तनुमानसी.

विचारणाशुभेच्छाभ्यां इन्द्रियार्थेष्वरक्तता ।	
यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानमी ॥	९१८

सत्त्वापत्तिः.

भूमिकात्रितयाभ्यासात् चित्तेऽर्थविरतेर्वशात् ।	
सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥	९१९

संसक्तिनामिका.

दशाचतुष्टयाभ्यासात् अमंडसर्गफला तु या ।	
रुद्रसत्त्वचमत्कारः प्रोक्ता संसक्तिनामिका ॥	९२०

पदार्थभावना

भूमिकापञ्चकाभ्यासात् स्वात्मारामतया भृशम् ।
अभ्यन्तराणां वाहानां पदार्थानामभावनात् ॥ ९२१
परप्रयुक्तेन चिरप्रयत्नेनावबोधनम् ।
पदार्थाभावना नाम पृष्ठी भवति भूमिका ॥ ९२२

तुर्यगा.

षड्भूमिकाचिराभ्यासात् भेदस्यानुपलभ्यनात् ।
यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ ९२३
जाग्रज्जाग्रत्.

इदं ममेति सर्वेषु दृश्यभावेष्वभावना ।
जाग्रज्जाग्रदितिप्राहुः महान्तो ब्रह्मविज्ञमाः ॥ ९२४

जाग्रत्स्वप्नः.

विदित्वासच्चिदानन्दे मयि दृश्यपरम्पराम् ।
नामरूपपरिस्यागो जाग्रत्स्वप्नस्म ईरितः ॥ ९२५

जाग्रत्सुष्टिः.

परिपूर्णचिदाकाशे मयि वोधात्मनां विना ।
न किञ्चिदन्यदस्तीति जाग्रत्सुष्टिस्मर्यते ॥ ९२६

स्वप्नजाग्रत्.

मूलाङ्गानविनाशेन कारणाभासचेष्टिनः ।
बन्धो न मेऽतिस्वल्पोऽपि स्वप्नजाग्रदितीर्यते ॥ ९२७

स्वप्नस्वप्नः.

कारणाङ्गाननाशाद्यन् द्रष्टुदर्शनदृश्यता ।
न कार्यमस्ति तज्ज्ञानं स्वप्नस्वप्नस्मर्यते ॥ ९२८

स्वप्रसुतिः.

अतिसूक्ष्मविमर्शेन स्वधीवृत्तिरचञ्चला ।
विलीयते यदा वोधे स्वप्रसुतिरीयते ॥

९२९

सुतिजाग्रत्.

चिन्मवाकारमतयो धीवृत्तिप्रसर्गतः ।
आनन्दानुभवो विद्रन् मुसिजाग्रदितीर्थते ॥

९३०

सुतिस्वप्नः.

वृत्तौ चिरानुभूतान्तरानन्दानुभवस्थितौ ।
समात्मतां यो यात्रेप मुसिस्वप्निरीयते ॥

९३१

सुतिसुतिः.

दश्यधीवृत्तिरेतत्य केवलीभावभावना ।
परं वोधैकनावासि मुसिमुसिरीयते ॥

९३२

तुर्यख्या.

परत्रह्यवदाभाति निर्विकारंकरूपिणी ।
भर्वावस्थामु धारैका तुर्यात्य परिकीर्तिता ॥

९३३

इत्यवस्थासमुल्लासं विमृशन् मुच्यते मुखी ।
युभेच्छादित्रयं भूमिभेदाभेदयुतं स्मृतम् ॥

९३४

यथावद्देवदुद्येदं जगज्जाग्रदितीर्थते ।
अद्वैते स्वैर्यमायते द्वैते च प्रशमं गते ॥

९३५

पश्यन्ति स्वप्रवल्लोकं तुर्यभूमिमुयोगतः ।
पञ्चमीं भूमिमात्रात् सुपुसिपदनार्थिकाम् ॥

शान्ताशेषविशेषांशाः तिष्ठेद्द्वैतमात्रके ।
अन्तर्मुखतया नित्यं पष्टीं भूमिमुपाश्रितः ॥

९३६

९३७

परिशान्ततया गाढनिद्रालुरिव लक्ष्यते ।
कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूम्यां सम्यग्विवासनः ॥ ९३८

तुर्यावस्थां सप्तर्णीं च क्रमात्प्राप्नोति योगिराद् ।

विदेहमुक्तिः

विदेहमुक्तिरेवात्र तुर्यातीतदशोच्यते ।	९३९
यत्र नासन्न सच्चापि नाहं नाष्यनहंकृतिः ॥	९३९
केवलक्षीणमनन आस्तेऽद्वैतेऽतिनिर्णयः ।	
*अन्तश्शून्यो....अम्बरे ॥	९४०
अन्तःपूर्णो....र्णवे ।	
यथास्थितमिदं सर्वं व्यव....च ॥	९४१
अस्तु....उच्यते ।	
नोदेति....उच्यते ॥	९४२
यो जागर्ति....ते ।	
रागद्वे....ते ॥	९४३
यस्य नाहं....ते ।	
यस्समस्तार्थ....ते ॥	९४४
द्वैतवर्जित....ते ।	
इदं जगदय—....ते ॥	९४५
चिदात्मा....ते ।	
देहमृधा....ते ॥	९४६
यस्य देहादि....ते ।	
अहं ब्रह्म....ते ॥	९४७
जीवन्मुक्ति....दत्तामिव ।	
ततस्तत्सं....विदां च यत् ॥	९४८

*एते श्लोका एवमेवासमग्रा मात्राकाकोशे दृश्यन्ते.

विज्ञान....नाम ।	
शिवः....नुगम् ॥	९४९
यत्मवं....मिथतः ।	
ब्रह्मैवा....मः ॥	९५०
यस्य प्रपञ्च....मः ।	
चित्तवृत्तेर....वैदे—सः ॥	९५१
जीवात्मप....मः ।	
आँकारवाच्य....मः ॥	९५२
अहिनील्वयनी....भिमन्यते ।	
एवं....ते ॥	९५३
प्रसक ज्ञानशिखि....ते ।	
नेति....यम् ॥	९५४
विश्वं च....यम् ।	
ब्रह्माण्ड....क्रमात् ॥	९५५
स्वस्वो....त्यनि ।	
तूष्णीं....च न ॥	९५६
काल....क्रम ।	
किंचिद्ग्रेदं....ते ॥	९५७
जीवे....निवेते ।	
इदं....पि ॥	९५८
इति....सः ।	
ब्रह्मैव विद्यते माक्षाद्वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ॥	९५९
तद्विद्याविषयं ब्रह्म सरस्वानमुख्यात्मकम् ।	
शान्तं च तदतीतं च परं ब्रह्म तदुच्यते ॥	९६०

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहव एव हि ।	
नाविद्याऽस्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमळम् ॥	१६१
प्रियेषु स्वेषु सुकृतं अप्रियेषु च दुष्कृतम् ।	
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सदातनम् ॥	१६२
यावद्यावन्मुनिश्रेष्ठ स्वयं मंसज्यतेऽग्निलम् ।	
तावन्नावत्परा लोकाः परमात्मेव शिष्यते ॥	१६३
यत्रयत्र मृतो ज्ञानी परमाक्षरवित्तमदा ।	
परब्रह्मणि लीयेत न तस्योत्क्रान्तिरिष्यते ॥	१६४
यद्यत्स्वाभिमतं वस्तु तत्त्यजेन्मोक्षमञ्जनुते ।	
असंकल्पनश्चेण छिन्नं चित्तमिदं यथा ॥	१६५
सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म मम्पद्यते तदा ।	
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं शिष्यस्तु छिन्नमंशयः ॥	१६६
ज्ञातेज्ञयस्मंप्रणम्य मद्गुरोश्चरणाम्बुजम् ।	
म तेन ममनुज्ञातो ययौ निषुक्तवन्धनः ॥	१६७
गुरुरेष पदानन्दमिन्धौ निष्प्रमानमः ।	
पारथन वमृथां सर्वां विचचार निरुक्तरः ॥	१६८
इसाचार्यस्य शिष्यस्य मंवादनात्मलक्षणम् ।	
निरूपितं मुमुक्षृणां मुख्योथोपपत्तये ॥	१६९
सर्ववेदान्तोमद्वान्तमागमंग्रहनामकः ।	
ग्रन्थोऽयं हृदयग्रन्थिर्विरच्छत्त्वं रचितमताम् ॥	१७०
श्रीमद्भगवत्पादः आदसायं मुमुक्षुभिः ।	
श्रोतव्यो दर्शनीयश्च पठनीयश्च सर्वदा ॥	१७१

इति श्रीमत्परमहंमपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छङ्कर-
भगवत्पादकृतौ सर्ववेदान्तसिद्धान्त-
मारमंग्रहस्मंपूर्णः.

अनुबन्धः.

१६९ तमपुटे ४८० तमश्लोकानन्तरं पतितत्वेनोत्प्रेक्षिताः
श्लोका मातृकायामन्ते कस्मिंश्चिन्त्यत्रे लिखिता अत्र प्रकटीक्रियन्ते—
मृदानां प्रतिविम्बादौ वालानामिव दृश्यते ।
साहृयं विद्यते बुद्धौ आत्मनोऽध्यासकारणम् ॥ १
अनात्मन्यहभिसेव योऽयमध्यास ईरितः ।
स्थादुत्तरोत्तराध्यासे पूर्वपूर्वस्तु कारणम् ॥ २
सुप्रिमूल्योत्थितेष्वेव दृष्टसमारलक्षणः ।
अनादिरेषाऽविद्याऽतः संस्कारोऽपि च तादृशः ॥ ३
अध्यासवाधागमनस्य कारणं शृणु प्रवक्ष्यामि समाहितात्मा
यस्मादिदं प्राप्तमनर्थजानं जन्माप्ययव्याधिजरादिदुःखम् ॥ ४
आत्मोपाधेरविद्याया अस्ति शक्तिद्रव्यं महत् ।
विक्षेप आवृतिश्चेति याभ्यां संमार आत्मनः ॥ ५
आवृतिस्तममञ्जशक्तिः तद्यावरणकारणम् ।
मूलाविद्येति सा प्रोक्ता यया संप्रोहितं जगत् ॥ ६
विवेकवानप्यतियोक्तिकोपि श्रुतात्मतच्चोपि च पण्डितोपि ।
शक्त्या यथा संवृतवोधदृष्टिः आत्मानमात्मस्थियिमं न वेद ॥ ७
विक्षेपनाम्नी रजमस्तु शक्तिः प्रवृत्तिदेतुः पुरुषस्य निसम् ।
स्थूलादिलिङ्गान्तमशेषमेतत् यया सदात्मन्यमदेव मृयते ॥ ८
रुद्रा यथा पृष्ठप्रमत्तं समावृणोर्तायमपि प्रतीचम् ।
समावृणोसावृतिशक्तिगन्तः विक्षेपशक्तिं परिजृम्भयन्ती ॥ ९
शक्त्या महस्याऽवरणाभिधानया समावृते मत्यमलस्वरूपे ।
पुमाननात्मन्यहमेष एवेयात्मत्ववुद्दिं विदधाति मोहात ॥ १०
यथा प्रमुसिप्रतिभासदेहे स्वात्मत्वधीरेष तथा बनात्मनः ।

जन्माप्ययक्षुद्गयतृद्ग्रामादीन आरोपयत्यात्मनि तस्य धर्मान् ॥ ११
 विक्षेपशक्षया परिचोद्यमानः कर्माणि कुर्वन्नुभयात्मकानि ।
 भुज्ञान एतत्फलमप्युपात्तं परिभ्रमयेव भवाम्बुराशौ ॥ १२
 अध्यामदोपात्ममुपागतोऽयं संमारवन्धः प्रबलप्रतीचः ।
 यद्योगतः क्लिङ्गरित गर्भवामः जन्माप्ययक्षेशभैरजस्म् ॥ १३
 अध्यामो नाम खल्वेष वस्तुनो योऽन्यथाग्रहः ।
 स्वाभाविकभ्रान्तिमृलं संसूतेरादिकारणम् ॥ १४
 मर्वानर्थस्य तद्रीजं योऽन्यथाग्रह आत्मनः ।
 ततस्मंमारसंपातः सन्ततक्षेशलक्षणः ॥ १५
 अध्यामादेव संमारः न एषऽध्यामे न दृश्यते ।
 तदेतदुभयं स्पष्टं पश्य त्वं वद्यमुक्तयोः ॥ १६
 वद्यं प्रवृत्तितो विद्धि मुक्तं विद्धि निवृत्तितः ।
 प्रवृत्तिरेव संमारः निवृत्तिर्मुक्तिरिप्यते ॥ १७
 आत्मनस्सोऽयमध्यामो मिथ्याज्ञानपुरस्मरः ।
 अमत्कल्पोपि संमारं तनुते रज्जुर्पदतः ॥ १८
 उपाधियोगमाम्येऽपि जीववन्परमात्मनः ।
 उपाधिभेदान्नो वन्धः तत्कार्यमपि किंचन ॥ १९
 अस्योपाधिः शुद्धमत्त्वप्रधाना .....* ॥

२०५तमपुटे*एतद्विहाङ्कितः पूर्णः श्लोकः—

किं करोमि क गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥
 मयि सुख्वबोधपयोधौ महति ब्रह्माण्डवुद्दुदसाहस्रे ।
 मायामयेन मरुता भूत्वाभूत्वा पुनस्तिरोधते ॥

शुद्धि पत्रिका .

पुस्तक	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१	४	भयोन्	भयोस्तन्
१७२	१३	दह	देह
२०३	१९	८९९	८८९
२०४	"	८९०	९००
"	२२	८९१	९०१
२०५	३	८९३	९०३
"	९	८९४	९०४
"	८	८९५	९०५
"	१०	८९६	९०६
"	१२	८९७	९०७
"	१४	८९८	९०८
२०६	२२	असंसर्ग	असंसर्ग
२०८	"	विशेषांशः	विशेषांशः